

TNT@F

Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat

12. évfolyam 1. szám

2022. július-augusztus

Az ellenállás és együttműködés lehetőségei

ELŐSZÓ

Kedves Olvasó! Íme a *TNTeF: Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat* 12. évfolyam 1. száma. A tavaszi számban hagyományosan a TNT, a Szegedi Tudományegyetem Társadalmi Nemek Tudománya Kutatócsoportja által évente megrendezett, őszi dzsender konferencián elhangzott előadásokból adunk közre válogatást. A Covid-19 miatt azonban egy évet ki kellett hagynunk és a sorban a 16. konferenciát 2021-ben tudtunk csak megrendezni. Még ha online is, de találkozhattunk végre! A konferenciát *Az ellenállás és együttműködés lehetőségei* címmel rendeztük meg. Az elhangzott huszonöt előadásból hatot adunk közre tanulmány formájában. Reméljük, az eddigiekhez hasonló érdeklődésre talál mostani számunk is.

Az archiválás szempontjára tekintettel, illetve az olvasottság változását nyomon követő olvasóink számára örömmel rögzítem, hogy az „Előszó” írásának pillanatában a folyóirat nyitó oldalán a számláló 66 377-et mutat. Köszönjük a kitartó érdeklődést!

A mostani szám is egyaránt fontos a tudományterületek sokfélesége és a bemutatott jelenségek nemzetközisége okán. Különösen örvendetes, hogy a Közönségdíjat, az 1941-ben megszületett amerikai képregény, a *Wonder Woman* figuráját mintázó hűtőmágnest Kérchy Anna nyerte el „**Én élni akarok mindenáron! Az ellenállás és együttműködés lehetőségei két magyar holokausztnarratívában: Zsolt Ágnes-Heyman Éva *A piros bicikli* és F. Várkonyi Zsuzsa *Férfitől lányregénye mint női ellen-diszkurzusok*”** című előadásával. Nagyon örülünk, hogy a díj a TNT egyik tagjának hűtőszekrényére költözhetett.

Szeretnénk felhívni a figyelmet egy változásra is. A FIGYELŐ rovatban ezentúl csak a szabadon hozzáférhető online folyóiratokat, különszámokat, illetve a nyílt hozzáférésű köteteket tesszük közzé. A lehetséges folyóirat-, kötet-, és konferenciafelhívásokból nem adunk közre válogatást. Szerzőink és Olvasóink multidiszciplináris háttérét sajnos nem tudjuk figyelemmel kíséreni és kellően reprezentálni; illetve ezeket a felhívásokat minden bizonnyal ki-ki a maga szakterületén figyelemmel kíséri.

Az őszi számba várjuk továbbra is a *TNTeF* profiljának megfelelő, első közlésre szánt tanulmányokat, fordításokat, interjúkat, korábbi számainkban, vagy más folyóiratban megjelent tanulmányokkal vitázó hozzászólásokat, illetve recenziókat. Az ismertetésre szánt monográfiákkal vagy folyóiratok különszámaival kapcsolatban keressék Olvasószerkesztőnket, [Tóth Andrást](#), és juttassák el egy példányát postai címünkre (Barát Erzsébet, *TNTeF* Főszerkesztő 6722 Szeged, Egyetem u. 2).

Barát Erzsébet
Főszerkesztő

PREFACE

Dear Reader, you are browsing the first issue of the twelfth volume of *TNTeF – Interdisciplinary eJournal of Gender Studies*. The Spring issue is traditionally a selection of papers delivered at the annual gender and sexuality conference organized the previous fall by TNT, the Gender Studies Research Group, University of Szeged. However, due to Covid-19, we had to cancel one year and organize the 16th Conference in 2021. Even if online, we were, nevertheless, able to meet again! The title of the conference was *Possibilities of Resistance and Cooperation*. Out of the twenty-five presentations, we have selected six contributions, which were reworked for publication in the current issue. All contributions are first publications.

For those readers interested in the changes of the popularity of the journal, as well as for historic record and comparative information, the current counter of the journal's homepage reads 66.377 – not including direct access to the individual contributions. We are grateful for your ongoing interest!

This issue continues our tradition of providing a transnational and diverse representation of the achievements in the various disciplinary fields of feminist scholarship. We are particularly happy about the balanced presence of humanities and social sciences. We happily recommend in particular the article **“I want to live by all means!’ Possibilities of Resistance and Cooperation in Two Hungarian Holocaust Narratives”** by Anna Kérchy, which won the Audience Award for the best talk – [the *Wonder Woman* fridge magnet](#) that evokes the 1941 American Comics figure. We are proud to know that the Award is displayed on the fridge belonging to one of our colleagues in TNT, the Research Group. On behalf of the Editorial Board, we extend our heart-felt congratulations!

We would also like to announce a change in the NEWS column. Beginning with this issue, we shall include only free access to journals, special issues, or books. We do not include CFPs for publications or conferences, assuming that everyone should follow those in their respective fields of scholarship in languages they speak.

Enjoy reading the issue!

Erzsébet Barát
Editor-in-Chief

Friedrich Judit

Független kutató

Ellenállás és együttműködés Szlukovényi Katalin: *Álomkonyha* című verseskötetében

Ellentmondásokkal teli élethelyzetek

A keretekből teljesen kilépni általában lehetetlen, vagy legalábbis nagyon nehéz, akár az intézmények, akár az élet egyéb összetevői határozzák meg ezeket a kereteket. Most arról a stratégiáról lesz szó,¹ amikor az ember belakja, lakályossá teszi azt a helyzetet, hogy egymásnak ellentmondó elvek és szerepek között él. Nem lép ki a szituáció feszültségéből, de nem is választja az egyik vagy másik szélsőséges vagy kizárólagos megoldást, például az ellenállás és az együttműködés közül. Komplexitásában éli meg a helyzetet, tudatában van az ott működő ellentmondásos erőknél, és megtalálja a feszültség oldásának lehetőségeit. Szlukovényi Katalin *Álomkonyha* című, a pandémia elején, 2020 tavaszán a Jelenkor kiadónál megjelent verseskötete ilyen ellentmondásos élethelyzetek kezelésére, lehetőleg öngyötréstől mentes megélésére ad versekben megalkotott, kiérlelt, az irodalmi alkotások jellegzetességeinek megfelelően személyes hangú, a megélt tapasztalat hitelesítette példákat.

Szlukovényi Katalin versei felerősítik azt az tapasztalatot, hogy egymással összeegyeztethetetlen elvárások, gondolatrendszerek határozzák meg mindennapjainkat, és nyomást érzékelünk, mert választanunk kellene közülük, miközben valójában mindet, vagy legalább mindegyikből valamit szeretnénk megtartani. Tudatában vagyunk annak, hogy egymással ellentmondásban lévő rendszerek kívánják teljes odaadásunkat: a valóság leírására alkalmas modellek, amelyek elvben egymást kizáró érvényességgel bírnak, különféle okokból mégis azonos erővel vonzanak, és miénk a választás felelőssége. Így nem tudunk „jól” választani, de az sem látszik elfogadható megoldásnak, ha arra kényszerülünk, hogy ugyanazzal a lélegzettel éljünk összeegyeztethetetlennek tudott koordinátarendszerekben. Köznapi politikai példával élve: pandémia van, tehát vigyáznunk kell magunkra. Ám nem kell

¹ A NYIM16 konferencián Szegeden 2021. szeptember 25-én elhangzott, a cikk alapjául szolgáló előadásban prezentációmát Zanin Éva kilépés utáni én-narratívájával állítottam kontrasztba.

maszkot hordani, lehet tömeges rendezvényeket tartani, lehet utazni, mintha mégse lenne pandémia. Ugyanakkor vészhelyzeti kormányzás van, mégpedig a pandémia miatt. Mikor döntünk jól: ha maszkot hordunk, ami kényelmetlen, vagy ha nem hordunk, ami veszélyes? Vagy: a „családbarát” kormányzás ideje alatt nem növekszik a családi pótlék, kapnak viszont lakásépítési hitelt azok, akiknek már amúgy is van pénzük. Mikor döntünk jól, ha vállalunk még két gyereket, és eladósodunk ötven évre, vagy ha csak annyi gyerekünk lesz, ahányat tényleg szeretnénk, de a CSOK által felvert ingatlanárakon nem tudunk nagyobb lakásba költözni? Sorolhatnánk, mert minden nap hoz új példát... Ahogy lerohanta Oroszország Ukrajnát, az oroszbarát magyar kormányfő, aki tizenkét éven át a mindig valami ellen harcoló legkisebb fiú képét alakította ki magáról a választói számára, és olyan kommunikációs stratégiával dolgozott, amelynek fogalom- és szókészlete a harc és háború világából való, hirtelen békegalambbá változott és a „stratégiai nyugalom” koordinátarendszerébe kezdte helyezni magát és az önmagával egynek tekintett országot. Itt a választók többsége úgy látta, akkor dönt jól, ha elhiszi a legutóbbi változatot.

Az ilyen ellentmondásos helyzethez hasonlóan kényelmetlen érzés a kognitív disszonancia, amikor egyszerre látunk érvényesnek egymásnak ellentmondó tudattartalmakat – bár szigorúan véve ezt a kifejezést olyan esetekre használják, amikor a disszonanciát okozó viselkedésről úgy gondoljuk, szabadon választottuk, nem volt hozzá különösebb külső igazolás, és elköteleződünk választásunk mellett (Hammes 2021, 411).² Ha végül jobb meggyőződésünk ellen cselekszünk, az elme igyekszik feloldani az ebből fakadó feszültséget. Ez sokszor úgy történik, hogy az ellentmondó gondolati modellek egyikét elfogadja az ember, azt tekintí valóságnak, aszerint dönt, vagy aszerint él, míg a másikat elfelejti, eltagadja, száműzi tudatából, hazugságnak kiáltja ki. Ha az ember egyféle üzenetet hall az általa gyakran vagy kizárólagosan követett médiából, előbb-utóbb elkezdi el is hinni, amit hall, ahogy azt David Broockman és Joshua Kalla (2022) frissen megjelent, nagy port felvert tanulmánya is bizonyítja. A tanulmány címe szerint³ azt vizsgálja, milyen sokoldalúan hat a párthű, pártorientált (az angol eredetiben „partisan”) média a nézők hitrendszerére és hozzáállására. Egy kísérletet dolgoz fel,

² A Szerző fordítása angol eredetiben: „Cognitive dissonance is the “uncomfortable feeling caused by simultaneously holding two contradictory cognitions” (Alfnes et al. 2010, 147). An important feature of cognitive dissonance is that the dissonance arousing behaviour must be perceived as having been freely chosen, having little external justification, and entailing a commitment (Akerlof & Dickens 1982; Nail et al. 2004; Wchardt 2012). Cognitive dissonance can then be seen as a price for norm violations.”

³ A Szerző fordítása angol eredetiben: „The manifold effects of partisan media on viewers’ beliefs and attitudes: A field experiment with Fox News viewers”.

amelyben a pártosnak tartott amerikai Fox News nézőit arra vették rá, hogy a pártatlannak tekintett, de mindenképpen más elvek szerint, más keretkezéssel és más fókusszal dolgozó CNN hírcsatornát nézzék. A kísérlet során arra jutottak, hogy az adott médiumtartalmak fogyasztása befolyással bír a nézők politikai véleményére mindaddig, amíg ez a fogyasztás fennáll. Könnyen belátható, hogy nagyon fárasztó úgy élni, hogy a külső és belső üzenetek állandó ellentmondásban vannak, és nagy erő kell ahhoz, hogy az ember folytonosan azt hajtogassa magának, nem igaz, nem igaz, amit hall. Aki másféle üzenetet is hall kívülről, az legalább választhat, hogy melyiknek higgyen, melyik áll hozzá annyira közel, hogy azonosulni tudjon vele, vagy legalábbis viszonylag konfliktusmentesen hallgathassa. Az alapélmény a tehetetlenség: nem áll az egyén hatalmában, hogy kinyomozza, mi is történik valójában, vagy eldöntse, hol az igazság. Sem eszköze, sem ideje nincs erre az átlag szavazópolgárnak. Ilyenkor az egyik szokásos stratégia a „nyerő” vagy nyerőnek ítélt oldalra állni: úgy dönteni, hogy azt a koordinátarendszert, azt a modellt és azt a narratívát kell elfogadni, amit a győztesek, a hatalmasok igaznak állítanak, hogy ne érezze magát az ember annyira kismizmizettnek, hogy úgy lehessen érezni, „nyertünk”. De a feszültség mégsem csökken eléggé, hiszen nem válunk hirtelen vakká arra, hogy ott van egy másik narratíva is, hogy feszítő jelenléttel áll a tudatunkban a valóság másik leképezése is. A frusztráció, hogy nem hagynak békén semmit sem gondolni, vagy azt gondolni, amit gondolnánk, vagy hogy nem tudunk koherens világméretet alkotni a beérkező információkból, haragba torkollik, és könnyen úgy érezhetjük, acsarkodni kell az eltagadott érvelés és azok képviselői ellen, ha már nem tudjuk feloldani az ellentmondást.

Ennél egy fokkal kevésbé borzasztó reakció az a pragmatikusnak tűnő, bár végső soron szintén meglehetősen önpusztító megoldás, amikor az ember érzékeli az egymással ellentétben álló gondolati konstrukciók feloldhatatlan ellentmondását, de elvágja a gordiuszi csomót, és a könnyebb ellenállás irányába megy. Az van, ami van, azzal kell együtt élni. Kiválasztja tehát a kettő közül az élhetőbbnek látszó modellt, amelynek alapján elfogadható stratégiát tud kidolgozni, és saját legjobb belátása ellenére elindul az egyik irányba, hogy legalább cselekedni tudjon, haladjon az életével, a munkájával, ne toporogjon az ellentmondás fogságában gyötrődve. Egy svéd önkormányzati hivatalban vizsgálták a kognitív disszonanciára való reakciókat: amikor kiderült, hogy az önkormányzat a demonstrálhatóan elvégzett munka adminisztrációja után kapja a támogatást, az amúgy szakmájukat szerető és lelkes munkatársak elsöprő többsége szépen leszokott az új szociálpolitikai lépések kidolgozásáról, azok költség-haszon elemzéséről, és bár volt, aki fölmondott, a többség maradt és a már bejáratott, bár bizonyítottan kevésbé hatékony

projekteket működtette, mert azok adminisztrációja jól bevált módon biztosította munkahelyüket (Hammes 2021 410).⁴

„Én viszont a felelősségteljes aprómunkában hiszek”

Szlukovényi Katalin versei másképp reagálnak arra a helyzetre, hogy egymásnak feszülő elvárásrendszerekben, kognitív modellekben élünk. „Én [...] a felelősségteljes aprómunkában hiszek”, mondja egy interjúban (Csejtei 2020). Szerinte alaposan meg kell vizsgálni ezt az állapotot, mert gondolkodó emberként egyetlen esélyünk a harmóniára, hogy teljes komplexitásában felismerjük a helyzetet. Ezt azonban könnyedén érdemes kezelni, a gyötrődést lehetőség szerint humorba oldva, mint például a *2014* című választási versben: „Ahány óránk van, annyifélet mutat. / A fürdőszobai szerint épp húsz perce késtem el, / akárhová mennék. [...] / A karórám még tegnap elakadt, / nem bír egyről a kettőre jutni, biztos kimerült / az eleme, vagy meghibbant ez is. Hát, tényleg / nem egy Svájc, amiben élünk. De idült / tétlenségben sem halogathatom / tovább a kérdést: most melyiknek higgyek? / Bizonytalan választó vagyok.”

1. kép

Micimackó a lépcsőn [\(forrás\)](#)

A vers az a pillanat, amikor – mint Micimackó, ha végre leér a lépcsőn, és már nem koppan minden lépcsőfokon a feje – módunkban áll fontolgatni. Van-e más módja is az életünkben való közlekedésnek:

Íme, Medveczky Medve úr, amint bukdácsol lefelé a lépcsőn, kopogtatva feje búbjával, kipp-kopp, minden lépcsőfokon egy koppanás. Előtte Róbert Gida, az ő gazdája. Amennyire Micimackó értelme terjed, meg van győződve róla, hogy ez az egyetlen módja a lépcsőn való közlekedésnek. Néha ugyan kétség fogja el, mintha lehetne másképp is, de ezt csak akkor tudná megfontolni, ha egy

⁴ A Szerző fordítása angol eredetiben: „Thus, cognitive dissonance and bureaucrats’ career concerns lead them to self-select to implement an agenda setting policy instead of socially optimal policy”.

pillanatra megállnának a lépcsőn, és módjában volna fontolgatni. Talán akkor se. (A.A. Milne 1987, 7)⁵

Az irodalom a szemlélődés és az emberi helyzetek nyugodt, elmélyült vizsgálatának eszköze, amely a másik ember bőrébe való képzeletbeli belehelyezkedés lehetőségén alapul. Micimackó ezt úgy mondaná, egy versben azon lehet tűnődni, „milyen lehet az, másvalakinek lenni, mint ő” (Milne 21). Az irodalom az ellentmondásos helyzetek vizsgálatának számos módját kínálja fel a drámától, amely a szembenálló igazságokat személyekre vetíti ki (például Sütő András 1976) a posztmodern regényig, amely egyszerre tudta megvilágítani az egymás mellett élő kultúrák különféle világfelfogását, sőt, azok egy személyen belüli rétegződését (például Esterházy Péter regényeiben). Lehet, hogy amit ma kognitív disszonanciának szeretünk nevezni, az ezektől a helyzetektől mindössze annyiban tér el, hogy a saját helyzetünket nem csak úgy szemléljük, hanem bőrünkön tapasztaljuk, szorítását mindennapi döntéskényszerinkben érzékeljük, belőle kiszállni nem tudunk. A másé drámai konfliktus vagy gazdagon rétegzett, sokelemű identitás – a sajátunk kognitív disszonancia, szellemi gyötrelem. Állandóan fel akarjuk építeni magunk számára életünk és valóságunk konzisztens modelljét, amely majd egyszerűsíti az életben való mozgást, de ez mindannyiszor képtelenségnek bizonyul, mert az elemek, amelyekből építkezünk, kiáltó ellentmondásban vannak egymással.

Fokozat

*„Verset már bármikor tudok írni,
amikor akarok – csak élni nem tudok.”
(József Attila)*

A doktori disszertáció leadását
követő napokban igyekszik
átállni nappali üzemmódra, egészségesebben
étkezni, elintézni rég halogatott
hivatali ügyeit, otthoni teendőit,
állást keresni, reintegrálódni
a társadalomba, a szükségképp
elnapolt kérdésekre mind
sort keríteni a szokatlanul éles,
reggel nyolcas megvilágításban.
De hol is kezdje? Elszokott
a világtól, idegesítik az emberek,

⁵ A.A. Milne *Micimackó* (1926), Karinthy Frigyes és persze Karinthy Emília (Mici) fordításában (1935; erről ld. Takács 2017, 13, Szabó 2016).

a saját és a szerettei szaga,
közelsége, távolsága, a feladatok,
az intézmények, összességében
nem ismer unalmasabbat az irodalomnál,
és bárhol fog neki a nagytakarításnak,
minden ajtónyitásra nyakába zúdul
a konyhakredencből az összes csontváz.

(*Álomkonyha* 61)

A versek interszekcionális identitása

A vers, a rövid, szorosan szerkesztett, minden hangjában megkomponált lírai szöveg a maga meditatív lehetőségeivel és kompakt formájával nagyon illene ehhez a mi korunkhoz. A versnek interszekcionális identitása van. A formák, a szavak, a más költőkre és műveikre tett utalások külön-külön világok felé nyitnak utat, ugyanakkor ezeknek a párhuzamos világoknak a metszeteit egyszerre, találkozási pontjukban mutatják meg. Aki nem ismeri fel a költészeti utalásokat, az is világosan látja, hogy a felvillantott metszetek egy-egy élethelyzetet, egy-egy szereplehetőséget vetítenek fel. A szerepcsomagok (kognitív modellek) első látásra külön-külön rendszert alkotnak, a lírai én, a vers beszélője mégis egyidejűleg tartozik a különböző rendszerekbe és igyekszik ezekben működni, illetve ezeket működtetni.

Miközben látjuk ennek a feszültségét, a versek azt is bemutatják, hogy ezek a feszültségek kezelhetőek. Sőt, mintát adnak arra, hogyan lehet ezeket a feszültségeket kezelni: hogy az első és legfontosabb lépés annak tudatosítása, hogy valóban több, egymástól eltérő rendszerben és azok szabályainak megfelelően működünk, hogy ez a helyzet, ilyenek vagyunk, több dimenziónk van. Ezt a helyzetet le lehet írni, be lehet mutatni, be lehet lakni. El lehet benne helyezkedni, fészket lehet benne rakni. Így az interszekcionális identitásnak a szemlélése, bemutatása segítséget is adhat. Egyrészt utána fokozott tudatossággal választhatunk egy következő konfliktushelyzetben a rendelkezésre álló mintázatok, szerepcsomagok, életheletőségek közül. Másrészt, és talán ez még fontosabb, megláthatjuk, világosan kirajzolódhat előttünk, hogy csak a mintázatok és szerepmodellek előre csomagolt életületheletőségei összeférhetetlenek. A helyzetben és benne az egyén számára ezek az elemek egyszerre meghatározóak, és önmagukban nem is feltétlenül jelentenének konfliktust, ha nem tételeznénk fel (korábbi tanulmányaink, különböző szabályrendszerekben való szocializálódásunk során nem tanultuk volna meg), hogy ezek a rendszerek összeegyeztethetetlenek. Ha nem ragaszkodnának maguk a rendszerek ahhoz, hogy egymással ellentmondásban

lévőként fogjuk fel őket, sőt, válasszunk közülük, miközben mi magunk, és képviselőnkben a vers beszélői tulajdonképpen egész jól ellennének ezekben a helyzetekben.

Az egyik versben a beszélő boldogan dolgozik a nyaralás alatt egy kis üres időben (*Kegyelmi állapot* 9-10), a másikban azt kóstolgatja, jól érzi-e magát a házasság fenséges nyugalmaiban (*Füledt erőzítő* 7-8), a harmadikban derűsen főz, és igazából csak az ejti kétségbe, amikor mindegyik tevékenység a saját rendszere jelképeként és képviselőjében kizárólagos érvényességet követel magának és úgy tesz, mintha összeférhetetlen lenne a versbeli beszélő életének integráns részét képező, de más típusú elemekkel. Pedig ezek az elemek működhetnének harmóniában, egy gazdag, sok erővonal mentén szerveződő interszekcionális identitás részeként, ha nem gerjesztenék a feszültséget folyamatosan az élet teljes kisajátításának igényével fellépő rendszerek, illetve a képviselőnkben felbukkanó egyes tevékenységtípusok. Ha nem azt tanultuk volna, hogy „úr ír”, alpból a költő férfi, és ha nem úgy van, külön szólni kell, és az illetőt költőnőnek kell nevezni. Ha nem kellene attól tartani, hogy az egy típusú munka, például a nem-professzionálisan, vagyis képzés nélkül, saját otthonunkban végzett tevékenység (a főzéstől a gyereknevelésig) kizárja egy más területen, más szakmában professzionálisan képzett személyként végzett munkát, mert minden időt, odút és teret kitölt. Mindezt mára részben felülírta a pandémia az otthonról dolgozás, a „home office” bevezetésével, ugyanakkor azt is megmutatta, hogy ha a nők otthon vannak, sokkal kevesebb esélyük nyílik a professzionális munkavégzésre – a nők kivívott, többé-kevésbé zavartalan munkaideje azonnal erodálni kezd, ha szigorú járványellenes intézkedések következtében az egész család otthon találja magát. Ezekről az *Alomkönyv* versei még nem tudnak – ez a kötet még a pandémia előtti időkben íródott –, de azt tudják, hogy ezek a tevékenységek egyidejűleg követelnek maguknak időt és teljes figyelmet, és ez akkor is feszültséget teremt adott pillanatban, ha különben mindegyik tevékenység természetes és elfogadott része a versbeli beszélő életének: mintha minden rendszer azt akarná, csak vele foglalkozzon, csak aszerint éljen az ember.

2. kép

Kézfogás a temetőfal fölött ([forrás](#))

Egy holland városka mellett a katolikus és protestáns temető elválasztó fal fölött fog kezét egy házaspár síremléke, akiket külön-külön temettek el, mert eltérő

vallásúak voltak. Azért fog kezét a fal fölött a két síremlék, mert férje halála után a feleség elhatározta, hogy így állít emléket házasságuknak, mely a vallási rendszerek kizárólagossága fölött állt fenn 38 évig. Van ennek az egymást elvileg kizáró rendszerek vagy rendszerelemek békés egymás mellett élésének egy sokkal sötétebb vetülete is, amelynek feljebb bemutatott példái mellett további példája lehet, hogy Magyarországon egyszerre jelenik meg a médiában egyfajta erőteljes kommunikáció arról, hogy a nők helye a konyhában van, és az ezzel tökéletes ellentmondásban álló, gazdasági érdekeken alapuló szabályozás, amely a multinacionális cégek elvárásainak megfelelően valójában támogatja a női munkatársak alkalmazását sőt előmenetelét, ahogy ezt Zanin Éva előadásában⁶ hallottuk. Itt a rendszer belső ellentmondásai generálják a feszültséget: mást mond ugyanarról ugyanaz az állami felsővezető és az ő kommunikációs gépezete, és egész mást csinálnak a törvényhozásban. Vagy mást mond hazai felhasználásra és mást a külföldnek. De most az önmagukban konzisztens rendszerek összehangolásáról és ennek egy fényes vetületéről szeretnék beszélni Szlukovényi Katalin költészete kapcsán – amikor a versek beszélői ugyan egymásnak feszülőnek mutakozó elvárásrendszerekben élnek, de tulajdonképpen egész jól érzik magukat ebben. Mintha ők képesek lennének ezt a helyzetet, mint az interszekcionális identitás sokszínűségét megélni egy-egy percnyi csöndben, a rájuk sugárzó fényben, „személyre szabott napvilágnál” (*Kegyelmi állapot* 9), míg kívül maradnak a tudat templomán a folyton összeférhetetlennek mutakozó, egymásra acsarkodó rendszerek.

A lírai megszólalás nem feltétlenül vagy közvetlenül vallomásokos

A lírai megszólalás előnye, hogy vallomásokosnak és közvetlennek tűnő hangjával a személyes tapasztalat hitelességét sugallja – én mondom, így volt, „minden szó igaz”. De ahogy Zerkowitz Judit poszthumusz memoárjában (2020) az önéletrajz valaki más történetének van álcázva, hogy egyszerre lehessen Zerkowitz Judit megrázóan saját élettörténete és egy évszázadnál is hosszabb idő leírása Magyarország történelméből, úgy Szlukovényi Katalin én-versei sem teljesen vagy kizárólagosan azok, aminek látszanak. Mire megíródik a szöveg, kitágulnak a személyiség saját történetének határai, a szerző megteremtí az tereket, amelybe belefér az olvasó tapasztalata is. Nem az író vagy költő életét olvassuk, vagy nemcsak azt, hanem a helyzetekre is rálátunk, saját magunkra is ráismerünk, részleteiben más, de szerkezetében hasonló helyzetek, ellentmondások, érzelmek kezelésére találunk példát:

⁶ Zanin Éva: “Határsértések és lázadás – együttműködési lehetőségek a nagyvállalati szektorban.” *NYIM16*, Szeged, 2021. szeptember 24.

megoldást vagy megoldatlanságában inspiráló mintát. Szlukovényi Katalin meghatározásában „a vers olyan komplex, magán túlmutató jelentésekben gazdag mozzanat, amely koncentrált figyelmet igényel, és cserébe összeköt: szerzőt az olvasóval, egyént a közösséggel, halandót a transzcendenciával” (Csejtej 2020).

Teendőlista

Kellene tej, kenyér, egy villanella,
s bőkezűn pénz, amiből jut kenyér,
órák is lesz, s a lényeg ellenáll a

kapkodásnak, írd hozzá, hogy nutella,
mégiscsak rím, basszus, sehogy se fér
a napba ez a fránya villanella,

kész a rántotta, hol a villa, Nelli?,
tegyél szalvétát is, ott a fehér,
és szólj apádnak, nincs az ellen elvi

kifogásom, hogy zengjen az a trilla,
midőn a lelkesült dalnok keblébe' kél
és kikívánczik a villanella,

de kontár ipar az, ahol a számla
fedezetlen, s fontosabb a személy,
mint a szöveg, s mikor ellenáll a

műnek az infrastruktúra hiánya,
s a költő el kell döntse: ír vagy él,
kit érdekel, kész-e a villanella?
Maradok inkább civil ellenálló.

(*Álomkonyha* 68)

Szhlukovényi Katalin verseinek működését többen elemezték. Ferencz Győző, az *Álomkonyha* kötet szerkesztője a fűszövegben, pontosabban a kötet hátoldalán az ajánlóban ezt írja: „Szhlukovényi Katalin költészete meghitt közelséget teremt. Verseit gyakran szinte kényelmesen hétköznapi helyzetekkel indítja, majd a következő mozdulattal megláttatja bennük az abszurd, mulatságos vagy baljós jeleket, és innen halad tovább a kiszámíthatatlan végkifejlet felé.” A versek „merész többszólamúságá”-ra

hívja fel a figyelmet, és arra, hogy ehhez „kivételes technikai tudás kell”. Így folytatja: „Érdeemes figyelni a formák sokféleségére, a stílusrétegek merész váltásaira, a költői utalásokra, a biztos arányérzetre. De kell valami több is: játékoság és derű, ami áthatja a kötet minden sorát. Az *Álomkonyha* verseiben egy ragyogó hang teljesedik ki.”

A versekben jellemző a hosszú mondat, amelynek a zárlatában egy csavarral érkezik a konklúzió, gyakran más fénybe állítva mindazt, amit eddig láttunk. Ugyanakkor második olvasásra (márpedig egy vers hatásának jót tesz, ha többször elolvassuk) már az is világosan látszik, milyen gondosan elő volt készítve a váratlannak ható fordulat: a vers folyamán ellenpontozó technikával változik a nézőpont, a nyelv regisztere, a fogalomkör. A vers szerkezete másképp is felhívja magára a figyelmet. Érdeemes például úgy olvasni ezeket a verseket, hogy a sorok végén megállunk egy pillanatra, mert az enjambement, vagyis amikor a verssorok nem a szintaktikai egységekkel szinkronban tagolják a gondolatot, gyakran hoz meglepő fordulatot vagy teremt új összefüggéseket. Azonban számomra most a legérdekesebb a versekben az ellentmondások kezelésének módja. Szlukovényi Katalin verseiben szembeszökő a gondolkodás fontossága, a reflexió gyakorlata. A versek nemcsak egy érzést vagy benyomást jelenítenek meg, de az azok feldolgozására tett kísérletet is közvetítik. A költő ellentmondásosságában érzékeli a helyzetét:

A nagy harci helyzet

Elvadult zoknihordák portyáznak szerte a lakásban,
sokuk nem találja párját, végsőkéig elkeseredett.
A konyha zugaiban szedett-vedett csőcselék:
piszkos bögrék hevenyészett osztagai lapulnak.
A bútorokon, a tévében: por és kamu.
A franciaágy bevetésre kész.
Megadom magam, ha kívánod.

(*Álomkonyha* 18)

A címben játékosan felvetett kifejezést komolyan veszi és a harc szókészletével dolgozik az egész versben (hordák, portyáznak, osztagok, bevetés, megadom magam), miközben a lakás pillanatnyilag rendetlen állapotát írja le velük („Elvadult zoknihordák portyáznak szerte a lakásban”). Jelzi, hogy a végső elkeseredés gondolata sincs távol, miközben bevezet egy másik szálát a „pár” szóval, még mindig az elvadult zoknihordákról beszélve: „sokuk nem találja párját, végsőkéig elkeseredett”. Itt még nem tudjuk, mire is figyeljünk: erős az első kép, amely megjeleníti azt az ismerős állapotot, amikor éppen fut a lakás, szalad a háztartás, és azonnal bevésődik az emlékezetbe az

„elvadult zoknihordák” szókapcsolat, akár még a portyázós rész is rögzül vele. Nem is vesszük talán észre, hogy a zoknihordák már a következő sorban csapatból egyes, megszemélyesített szereplőkké válnak, akik párjukat keresik, hiszen a zokninak kell legyen párja, és még akkor sem fogunk esetleg gyanút, hogy lassan a párkapcsolatra terelődik a figyelem, amikor kiderül, sokuk (sok párját kereső zokni) végsőkéig elkeseredett. Tovább szemléljük a rendetlenséget, most a konyhában, majd a szobában („A bútorokon, a tévében: por és kamu”), és amíg egy pillanatra elgondolkodunk a hamu-kamu helyettesítés asszociációin, megpillantjuk a franciaágyat, ami az eddigre kidolgozott, a háborús szókészletet a békés rendetlenség képeire vetítő és szóviccekbe gyúró stratégiának megfelelően nem vetetlen, hanem „bevetésre kész”, és talán még ekkor sem gyanakszunk, hogy a „pár” meg a „franciaágy” már elő is készítette az utolsó sor csattanóját, amely most már csak a párkapcsolati síkra figyel, arra a párra, akik ebben a lakásban laknak. Továbbra is az eddigi beszélő hangját halljuk, aki körüljártatta tekintetét a lakáson, talán nem is minden elkeseredettség nélkül, de aki – vélhetőleg a már szerencsésen megtalált párjával együtt, hiszen ekkor meg is szólítja őt: „ha kívánod” – a szerelem érdekében akár most azonnal felülemelkedik életen, halálon, rendetlenségen és TV-szólalomokon, és a harci helyzetet feloldva, azonban a háborús szókészletet továbbra is fenntartva, a feszültséget érzékeltetve de ironikusan túltolva békét ajánl: „Megadom magam, ha kívánod.”

A meglepődés-elfogadás önironikus gesztusa

Az ellentmondásosságban nem a romantikus gyötrelemre esik a hangsúly: a költő inkább a meglepődés-elfogadás önironikus gesztusával mutatja fel a kettősséget. Nem kell választani, lehet az élet minden vetületét élvezni, csak idő legyen elég hozzá. Bizonyos mértékig mindannyiunknak interszekcionális az identitása. A dolgok nem egyértelműek, de ez nem baj, mindaddig, amíg nem törekszünk az ellentmondások tökéletes felszámolására: ha ilyenek, akkor ne akarjuk tőlük, hogy másmilyenek legyenek, de ők se akarják tőlünk, hogy egyik vagy másik rendszerbe kizárólagosan beköltözzünk, vagy tökéletesen illeszkedjünk. Ne akarjuk életünk elemeit belegyömöszölni előre gyártott panelekbe, de azt se engedjük, hogy életünk egyes elemei kisajátítsanak maguknak, vagy hogy a panelek bekebelezzenek bennünket. Inkább engedjük, hogy egymás mellett működjenek életünk fontos részei, együtt foroghassanak, egyik nap ezt, másik nap azt a felületüket mutatva a fénynek. Hagyjuk, hogy a dolgok kiforriják magukat, hátha abból még lehetne valami újat, élhető, táplálót alkotni. Hagyjuk meg magunknak a reményt, hogy mindez belefér az életbe:

Nárcisz

Egy csokor nárciszból válogatom
a már előregedett szálakat.
Épp óravázlatot írtam, de félbe
kellett hagynom, jött az ebédidő,
s míg a leveshez pucoltam a répát,
megláttam, hogy a konyhaasztalon
már kókad némelyik virágkehely.
Wordsworth táncoló nárciszai voltak
a legelső vers, amit angolul
megtanultam kívülről, s holnap Ted Hughes
születésnapjára nárciszairól
beszélünk órán, anyukámnak is
ez a kedvenc szülinapi virága,
és Szabó T. Anna a Facebookon
szintén pont egy nárciszos verset posztolt,
csak nem volt időm elolvasni, mert
felforrt a leves, majdnem kifutott.
Melegszik kinn az idő, idebenn
a tűzhelyen a fazék, egyesével
dobom ki a hervadt virágokat,
s a megritkított, ám üdébb csokor
vázájába friss csapvizet ereszték.
Minden víz tükrében mi is magunkat
keresnénk, mint Narkisszosz, de a víz
elfut, mielőtt összeáll a kép.

(*Álomkonyha* 85)

A nárcisz-vers Szlukovényi Katalin témáinak sokféleségét jelképezi, mint csepp a tengerben, virág a költő konyhájában. A nárcisz a magyar költészetben Csokonai óta összekapcsolódik a reménnyel. „A reményhez” című, 1803-as verséből való ez a híres pár sor: „Kertem nárcisokkal / Végig ültetéd; / Csörgő patakokkal / Fáim éltetéd; / Rám ezer virággal / Szórtad a tavaszt / S égi boldogsággal / Fűszerezted azt.” Szlukovényi Katalin versében a nárciszok egy konyhaasztalon hervadoznak a vázában, amit a versbeli beszélő akkor vesz észre, amikor az ebédhez tisztítja a zöldséget. Megpillantja a nárciszokat, amivel megakasztja a répapucolást, amivel megakasztotta az órára készülést. Mindent minden miatt félbe kell hagyni, ahogy a verssor is mutatja a „félbe” és a „kellett hagynom” közti sortörés feletti áthajlással, a verssor végén túl folytatódó mondattal, enjambement-nal. De amíg a főzés

zajlik, csak gondolkodni lehet a nárciszokon, mert „a főzésnek ideje van, ritmusa”, ahogy a *Most* című versből megtudjuk, ahol veszekedés tört ki, mert a versbeli beszélő párja csak később jött petrezselymet aprítani, nem akkor, amikor felajánlotta és amikor kellett volna. Amíg a leves fel nem kerül főni, egymás után jönnek a nárciszos képek. Először Wordsworth versére utal (amit az angolul nem olvasók talán fel sem ismernek, hiszen Szabó Lőrinc fordításában a nárciszokból táncoló tűzliliomok lettek). Innen a másnapi órára tervezett Ted Hughes-versre tér, utána személyes emlék következik, a versbeli beszélő édesanyjának is a nárcisz a kedvenc születésnap virága, majd a kortárs költő kolléga, Szabó T. Anna neve bukkan fel, aki a Facebookra posztolt nárciszos verset. De vissza kell térni a leveshez, mert majdnem kifut, és csak amikor sikerült elhárítani a veszélyt, akkor lehet a csokrot frissíteni, és most már a saját költeményt is megírni, „költői magaslatokba” emelkedni, visszatérni a költészethez magához, a mitológiához, az európai kultúra közös gyökereihez, Narkisszoszhoz. Egyúttal az önértékelés zavaraihoz is: Narkisszosz volt az, aki saját, vízben tükröződő képmásába szeretett bele, egy olyan képbe, ami ő is volt meg nem is, de ami akármilyen vonzó volt, számára elérhetetlen maradt, sőt, halálát okozta. Mintha Narkisszoszhoz hasonlóan a vers tükrében igyekezne meglátni magát, élete egymásba folyó színtereiben, egymást félbeszakító tevékenységeiben vizsgálná önmagát a költőtől ezúttal szinte elválaszthatatlan beszélő. Igen, mindent egyszerre kellene csinálni és semmire sincs elég idő, de otthon van a konyhában, otthon van a költészetben, a tanításban, a magyar és az angol nyelvben, a kettő közötti találkozásokban. És sikerül megkritikálni a csokrot, ami ettől üdébb lesz, és elkészült a vers, ahogy bizonyára lett ebéd és másnap óra is. A víz mindig elfut, mielőtt összeáll a kép: a szerepek mozgásban vannak, az élet zajlik, és igazából egyik vetületét sem lenne jó feláldozni a másik kedvéért. Persze néha sok ez így együtt („kimerültségemben nem bírok aludni, / mert már megint túlalkalmazkodom, / s az egy fenékkal megült lipicai ménés / tucatszerű szalad” *Robotpilóta* 54), de nem azért, mintha ne férne bele az életbe a gyerekkönyvek szerkesztésétől a fordításon és a tanításon át a születésnapokig és a közösségi médián való kapcsolattartásig sok minden: inkább az a baj, hogy minden rendszer kizárólagosan akar érvényesülni és az ember teljes idejű szolgálatára tart igényt. A konfliktus a rendszerek között van, miközben az embertől önmagában nem lenne idegen a modellek váltogatása: a csokorból ki lehet dobni, ami megfáradt, friss vizet lehet tölteni, sőt, új csokor is kerülhet a vázába.

A meglepődés-elfogadás kettős gesztusa az a kulcs, amit Szlukovényi Katalin ezzel a kötettel az olvasónak ajándékoz. Saját tudományos munkásságában ezt a jelenséget öniróniának nevezi. Ahogy az öniróniáról megjelentetett monográfiájában írja, „engem mindig is az önironikus humor vonzott mindenek fölött, ezt szerettem volna tetten érni, és működését

megérteni” (2017, 10). Hogy az önironia miben különbözik az ironiától, ami már önmagában is mindig tartalmaz egyfajta kettősséget, a kimondott és a kimondatlan elvárások síkja közötti feszültséget, azt az együttérzés attitűdjében ragadja meg:

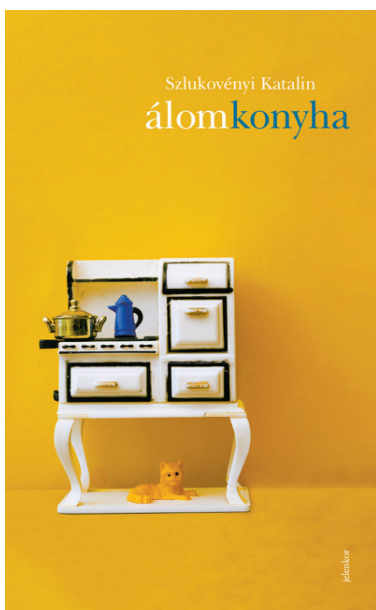
Az együttérzés ebben a tanulmányban is alapvető fontosságú, mert ez az a mozzanat, amely megkülönbözteti az ironiát az önironiától. Az ironia Kierkegaard szavaival „tisztá tagadás,” míg az önironikus szöveg folyamatosan oszcillál a beszélő kezdeti álláspontja, és más, azzal ellentétes, de éppúgy igazolható, együttérzéssel szemlélt alternatívák között. (2017, 129)

Hangsúlyos tehát az, hogy az ellentmondásokat nem vagy- vagy alapon kell megoldani, vagy az egyik vagy a másik lehetőség mellett elköteleződve. Az alternatívákat fel kell ismerni; el kell fogadni, hogy egyszerre lehetnek igazak, hogy ellentétes mivoltuk ellenére mindkettő igazolható; és mindkét alternatívát, valamint a kettő közötti feszültségben élő önmagunkat is együttérzéssel lenne legjobb szemlélni. Ez nyújtja a teljes élet reményét: nem a felszültségmentesítés, nem az egyik vagy másik lehetőséggel szembeni ellenállás vagy annak erőszakos, az egyik vagy másik lehetőséget kizárólagosan preferáló megszüntetése, hanem a sokszínűséggel, a sokoldalúság lehetőségével való együttműködés hordozza a kiteljesedés ígértét a mindennapi és a szellemi élet helyszínein egyaránt. Hogy újra felvegyem az elemzések háttérében futó politikai szálát: nem az a baj, ha a választásokon

nem az ember saját jelöltje nyer, hiszen mindannyian ugyanabban az országban élünk. A baj az, ha csak akkor hagyják az embert élni, ha a győztesek saját képükre és hasonlatosságukra formálhatnak; ha az együttélés helyett gyűlölködésre biztatnak; ha vagy együttműködünk vagy ellenállunk, mert a vetélkedő rendszerek tudatosan ellehetetlenítik, hogy az ember saját életét saját értékrendszere szerint, interszekcionális identitásának elemeit integrálva élhesse.

De miért *Álomkonyha*?

Szlukevényi Katalin nem engedi, hogy túlságosan komolyan vegyék magukat a versek, vagy az olvasók, és önmagának sem engedi meg, hogy ironia nélkül tekintsen önmagára. Már a címlap is sokatmondó

3. kép

Borító © Féder Márta/Jelenkor
Kiadó

(borítókép: Klaudia Holzforster; borítóterv: Feder Márta.)

A játékkonyha a játékcicával, kontextus nélkül, üres sárga háttérrel már előrevetíti az absztrakcióra való hajlandóság és a játékoság szerepét, azt a stratégiát, hogy erős fényben kiemelt problémákra fókuszál, a valós helyzetektől épp annyira elvonatkoztatva, hogy még érzékelhetőek maradjanak a személyes elemek. Igen, Szlukovényi Katalinnak is van cicája, és ő is feleség, mint a vers beszélője, akinek szellemi munkaformái a költészettől a szerkesztésen és kritikai munkásságon át az egyetemi oktatásig terjednek. A Móra kiadónál 2017 és 2020 között számos fontos gyerekkönyvet szerkesztett. Az ő munkája az *Esti mesék lázadó lányoknak* két kötete (Favilli & Cavallo 2018), és ő találta ki a könyv magyar változatát is, a *Magyar mesék lázadó lányoknak. 25 nő története* címmel megjelent kötetet (2020). Az olasz kötetek magyar fordításának győri bemutatóján úgy mondták, a kötetek címére utalva és talán a helyzethez képest túlzott optimizmussal: a ma lázadása a holnap realitása. Ahogy a gyerekkönyvek piacán az azóta eltelt néhány év lázadásai is mutatják, például Bán Zsófia meséje, a *Vagánybagoly és a harmadik Á - avagy mindenki lehet más* (Pagony, 2019) vagy a Rédei Dorottya bábáskodásával megjelent *Meseország mindenkié* (szerkesztette: Nagy Boldizsár. Labrisz Leszbikus Egyesület, 2020) kötet, ami a látványos magyar politikai ellenállás hatására hirtelen világkarriert futott be,⁷ sokan vagyunk, akik szükségét érezzük a korlátolt gondolkodás lazításának. Ami csak akkor számít lázadásnak, ha a gondolkodás kinyílásának folyamatát hatalmi szóval igyekeznek más gondolkodási sémák képviselőiben korlátozni, sőt megakadályozni. Szlukovényi Katalin az ellenállás lehetőségeit minden formában felismeri, de azt látjuk, ahogy ezekkel mégis inkább játszik, hol ezzel, hol azzal a szereppel együttműködve, az ellenállást a szerepek kizárólagosságának és egymástól való elválasztásának fenntartva.

Az *Álomkonyha* címlapján a játékkonyha nem egy babaház részlete, ami nagyon erős irodalmi allúzió lenne Ibsen *Nórájára* és a feleség-élet hagyományosan felfogott beszorítottságára. Ez a lírai én nem ilyen

4. kép

Konyhakiállítás 2020 óriásplakát ([forrás](#))

7

https://labrisz.hu/hirek/redai_dorottya_a_time_idei_listajan_a_vilag_100_legbefolyasosabb_embere_kozott.858.html

beszorítottságban él, ez már – és még – nem az a kor és társadalom, mint amiről egyébként most már egyre több olyan könyv szól, amely a híres férfiak mögött álló tehetséges, de ismeretlenül maradó feleségeket mutatja be.

Akkor miért *Álomkonyha*? A címlap és maguk a versek is nagyon messze vannak attól a képtől, ami például nekem az „Álomkonyha” címről a 2020-as konyhakiállítás óriásplakátja nyomán azonnal bevillant.

A kötetben nem az az álomkép, nem az a vágy tárgya, hogy egy főzéshez teljesen alkalmatlan nagyestélyiben vonulhassunk egy meglehetősen valószínűtlenül kontextus nélküli, de egyáltalán nem játék, hanem nagyon is valóságosnak látszó, csillogóan vadonatúj konyha felé, amely így az erdő közepén feltehetőleg nincs víz- csatorna- villany- és gázvezetékre kötve, önmagában tehát ugyanúgy használhatatlan, mint pont itt ez a ruha. A plakát egyébként telitalálat – meg se próbál úgy tenni, mintha akár a konyhaexpó, akár a konyha valóságának bármely eleméhez kötődne. Az álomhoz kötődik – egy olyan álomhoz, ahol a női ember elegánsan röppen bárlól bálra, konyhájában is olyan idegen látogató, mint egy bálruhás nő az expóban, semmi köze munkához, inkább az ideális fogyasztó megtestesülése. Érdekes módon a 2021-ben a pandémia miatt elmaradt, de 2022-ben ismét megrendezett konyhakiállítás friss, 2022-es plakátja megerősíti, szinte változatlanul újrahasznosítja a képi inkongruencia 2020-as stratégiáját.

5. kép

Konyhakiállítás 2022 óriásplakát ([forrás](#))

A konyha világával kiáltó ellentétben álló ruházatú női alak számos szempontból már-már ironikusan, hangsúlyozottan szervesen van beillesztve, mintegy odafotoshoppolva a konyhapultra, a könyvespolcokat idéző stukkódíszítés alá. Ezúttal mezítláb, talán balett-táncosnak öltöztetve jelenik

meg, légies, áttetsző ruhában és légies, áttetsző szomorúságot tükröző arccal, amit nem is lehet csodálni, hiszen ebben a ruhában táncolni sem könnyű, de konyhában forgolódni teljességgel lehetetlen.

Szlukovényi Katalin álomképe más. Alkotó, dolgozó ember, aki szereti a munkáját, aki „a rengeteg eltérő kisebb-nagyobb rendszer optimális összehangolása”-ra, lehetőségére törekszik, ahogy a Csejtej-interjúban nyilatkozta:

Nagyon fontosnak tartom a rendszerszemléletű gondolkodást: amennyire idegenkedem a kiragadott, hangzatos jelszavaktól, olyannyira szükségesnek

gondolom annak tudatosítását, hogy minden elem – tárgy, cselekedet, egyéni vélemény, politikai döntés, tényleg akármi – csak kontextusában értelmezhető, és feladatunknak tartom a tetteinket és mások tetteit lehetőleg mindig annak okaival és hatásaival együtt vizsgálni. Ez tömérdek fáradságos munka, de nem látom más módját a rengeteg eltérő kisebb-nagyobb rendszer optimális összehangolásának, mint a részek és az aktuális egész viszonyainak folytonos felülvizsgálatát, az állandó egyeztetést, akár egy ország, akár egy háztartás működtetéséről van szó. (Csejtej 2020)

Verseiben sem mondja, hogy egyszerű lenne ég és föld, szellemi munka és petrezselyemvágás összeegyeztetése, és azt sem mondja, hogy buddhista fókuszálással kell a konyhai munkára koncentrálni, hogy megvilágosodjon az ember. De azt igenis mondja, hogy ami az élet része, például a főzés és evés, rendrakás és hivatás, arról nem lenne helyes vagy hasznos azt terjeszteni, hogy nem az élet része. Nem kell megpróbálni kiiktatni az életből vagy az élet leírásából, bele kell férjen a mindennapokba, lehetőség szerint anélkül, hogy fölösleges feszültséget generálna miatta magában az ember. És amikor „minden sok”, és ha kettő lenne belőlünk, akkor se érnénk a dolgaink végére, tartsunk egy kis szünetet, adjuk át a helyzet kezelését a Robotpilótának, és hagyjuk, hogy „Ivett, a válságmenedzser” citromfűteája mellett kikapcsolódjunk:

Robotpilóta

Ivett, a válságmenedzser
a megszólalásig hasonlít rám,
sokan össze is tévesztenek minket,
és valahol épp ez a cél.
Amikor minden sok, magamnak
is sok vagyok, estefelé csomókban
tépem ki a hajam a feszültségtől,
kimerültségemben nem bírok aludni,
mert már megint túlalkalmazkodom,
s az egy fenékkal megült lipicai ménes
tucatfelé szalad – olyankor jön Ivett,
és kezébe veszi az irányítást, józanul
felméri a helyzetet, az emberi hülyeséget
és az állandósult káoszt rezzenéstelen
arccal tűri, intézkedik, a teendőkkal
egyenletes, jó tempóban halad,
szigorúan a prioritási lista szerint,
de a maximalizmus kényszere nélkül,

reálisan ítéli meg, mit muszáj,
és akkor sem vállal többet, ha lehetne,
nincs benne vágy, és nincs ambíció,
rendre megvalósítja a kitűzött célokat,
nem érez, nem érintett semmiben,
a lényegtelen ügyeket helyesen
ismeri fel, és telibe pont leszarja,
mert nem tart igényt senki figyelmére
az üzembiztos működéshez szükséges
dolgokon túl. Ivett csak velem kedves:
esténként citromfűteát főz nekem,
és reggel biztat, hogy nyugodtan bújjak
vissza az ágyba, egyek gyümölcsöt, nézzek
a tévében krimit, békés műizgalmat,
tegyek hosszú sétát ki a fejemből, addig majd
ő helyettem szépen mindent megold.

(*Álomkonyha* 54-55)

Szlukovényi Katalin hajlandó elfogadni, hogy ez a boldogság: az egyensúlykeresés, a megelégedés, Winnicott nyomán az „elég jó” élet. Konyhája semmiképpen nem boszorkánykonyha, ebben a konyhában az élet fenntartásához szükséges mindennapi tevékenységek zajlanak, a versírástól a főzésig. Az álom mintha az lenne, hogy feloldhassuk az ellenállás-együtműködés dilemmáit. Hogy tudjuk, mikor meddig működünk együtt mintákkal, szerepekkel és elvárásokkal, és hol álljunk meg és mondjunk ellent azoknak közülük, amelyek nem támogatják az életet. Hogy megtaláljuk a megelégedést, kidolgozzuk az elégedettség állapotához szükséges egyensúlyt. Hogy addig is, amíg ez az álom megvalósul, lássunk rá tiszta tekintettel a helyzetünkre a maga gazdag összetettségében, őrizzük meg ironikus távolságtartásunkat, és tanúsítsunk együttérzést saját magunk iránt.

Felhasznált irodalom

- Broockman, David és Joshua Kalla. 2022. „[The Manifold Effects of Partisan Media on Viewers' Beliefs and Attitudes: A Field Experiment with Fox News Viewers.](#)” *OSF Preprints*, 1 Apr. 2022.
- Csejtei Orsolya. 2020. „[Aprómunka sumákolás nélkül – Szlukovényi Katalin hagyományokról és rendszerekről.](#)” *Népszava*, 2020.május 9.

- Elena Favilli, Francesca Cavallo 2018. *Esti mesék lázadó lányoknak. 100 különleges nő története.* (Fordította Todero Anna, 1. kötet, illetve Nagy Andrea, 2. kötet) Budapest: Móra.
- Doctorow, Cory. 2013. „[Segregated headstones reach over the cemetery wall.](#)” *BoingBoing.net*. 2013. június 20.
- Hammes, Johanna Jussila. 2021. „[The Impact of Career Concerns and Cognitive Dissonance on Bureaucrats’ Use of Benefit-Cost Analysis.](#)” *Environmental and Resource Economics* 80:409–424
- Milne, A. A. 1987. *Micimackó.* (Fordította Karinthy Frigyes) Budapest: Móra.
- Szabó Mihály. 2016. „[Tudta vagy nem tudta Karinthy?](#)” *Tinta blog*, 2016.
- Szlukovényi Katalin. 2020. *Álomkonyha.* Budapest: Jelenkor.
- Szlukovényi Katalin. 2017. Kétkedők. Irónia, önirónia és humor a huszadik századi zsidó amerikai prózában. Budapest: Ráció. Modern Filológiai Füzetek 64.
- Szlukovényi Katalin, szerk. 2020. *Magyar mesék lázadó lányoknak. 25 nő története.* Budapest: Móra.
- Takács Ferenc. 2017. „Fordította Karinthy Frigyes”. Takács Ferenc, *Kapirgálókönyv*, Budapest: Gondolat, 9–15.
- Zerkowitz Judit. 2021. *Megtörtént. Minden szó igaz.* Budapest: Corvina.

Kérchy Anna

Szegedi Tudományegyetem

**„Én élni akarok mindenáron!”
Az ellenállás és együttműködés lehetőségei két
magyar holokausztnarratívában:
Zsolt Ágnes-Heyman Éva *A piros bicikli* és
F. Várkonyi Zsuzsa *Férfidők lányregénye* mint női
ellen-diszkurzusok**

Gondolatmenetem fókuszában az a felvetés áll, hogy a kortárs feminista emlékezetpolitika miképp mérheti fel, építheti ki az ellenállás és együttműködés lehetőségeit. A vizsgált szövegek a Holokauszt elszenvedőinek, áldozatainak és túlélőinek állítanak emléket, a fikciót és a realitást különböző mértékben elegyítő, töredezett vagy befejezetlen női fejlődésregényt idéző traumanarratívákban. Kérdésem, hogy ezek a szövegek képesek-e egy nőirodalmi és/vagy nőtörténelmi hagyományt kiépíteni. Betölthetik-e azt a feminista missziót, aminek égető hiányára a 2010-es évektől a Holokauszt- illetve a háborús atrocitások kutatása kapcsán például Louise O. Vasvári és Pető Andrea írásai mutattak rá, hangsúlyozva annak szükségességét, hogy helyet és hangot adjunk a specifikusan női háborús tapasztalatoknak, és hozzákezdjünk egy női ellenszövegekből álló, alternatív kánon építésének.

Töredezett történetek a hiányról

A vizsgált írások – Zsolt Ágnes/Heyman Éva *A piros bicikli* és F. Várkonyi Zsuzsa *Férfidők lányregénye* című művei – esetében olyan köztes műfajú szövegekről van szó, melyek személyes hangvételük ellenére historikus jelentőséggel bírnak, s így bizonyos szempontból képesek a történelmi regény ’magas’ műfaját elvitatni a férfiszervezőktől. Ugyanakkor dokumentarizmusuk nem tör objektivitásra, hanem töredezett, részleges perspektívából beszél, a szemtanúság felelősségével, relacionális elbeszélő-identitást építve. Az önéletrajzi memoár derékba tört, töredezett családregeény is, egyszerre sokakról másokról is szól, olyanokról, akik már vagy még nem mondhatják el saját történeteiket. (Már, mert odavesztek a háborúban, még, mert a kirekesztő

patriarchális rend irodalmi intézményrendszere nem ad nekik teret, marginalizálja hangjukat). A vizsgált női szövegek nyilvános intimitása a történelmi nagy mesternarratívát (*History*) átíró, kiszínező, a közösségbe ágyazott és/vagy kirekesztett egyéni sorsok összefonódásából fakadó kapcsolatiságra, az együttérzésre építenek; s ebben az értelemben ellenszövegek (*counter-narratives*). A szöveg mélyén végső soron – sajátos emlékezési gyakorlatként, a narratíva folyamát elbizonytalanító, performatív gyász munkaként – a csend ölt testet. A felejtés ellenében a néma megemlékezés, a szolidáris főhajtás, a bajtárs(nő)i kézfogás, mint morális kötelezettség jelenik meg. Az elmondhatatlan űrje bámul (beszél!?) vissza ránk.

Az elemzett heterogén szövegkorpusz olyan nők/lányok által írt, a holokauszt történelmi örökségét feldolgozó traumanarratívákból áll, melyek fikcionalizáltságukat felvállalva mégis hiteles önéletrajzi szöveggént és korképként hatnak. Személyes nézőpontjukból, a megélt/örökölt történelmi kataklizma feldolgozhatatlanságából, illetve a szépírói motivációikból és a tágabb értelemben vett memoár műfajából fakadó túlírásaikat, elhallgatásaikat, mozaikosan töredezett emlékezettechnikáikat helyezik a fókuszba. Közösvezérmotívumuk és szervezőelvük a hiányban való jelenlét. Már csak azért is, mert az emlékiratokat vagy eredeti írójuk helyett valaki más teszi közzé (mint Anne Frank és Heyman Éva esetében) vagy írójuk valaki más helyett látszik beszélni (mint Várkonyi F, Zsuzsa esetében) – ezzel elbizonytalanítva a szerzőség autoritatív pozícióját.

Az írások affektív atmoszféráját két – a szövegprodukción és recepció mentális működését egyaránt befolyásoló, zsigerig ható – pszichés élmény határozza meg. Egyrészt a történelem sodrába vetett önelbeszélő részéről az eltűnéstől való szorongás, az elkerülhetetlen sors, vagy Kertész Imrével szólva a sorstalanság fojtogató érzete; másrészt a túlélő szöveggondozó részéről a hátrahagyottság, mint fő identitásformáló érzet, ahol a szöveg az eltűntekkel való kapcsolatiság záloga. A szöveg találkozási hely: összekapcsolja a már eltűntet és a még túlélőt. Ez utóbbi – a túlélő – az eltűnés, az elfogadhatatlan ellen tiltakozva vállalkozik a szöveg megszólaltatására (gondozására, szerkesztésére, megjelentetésére). Az elvesztett szeretett lény a szavainak poszthumusz publikálása által végre szerzőséget nyer. Mintha illuzorikus textuális feltámasztásban, megváltásban is részesülne az örökkévalóság, valamint az emlékekben őt megőrizni, életben tartani hívott/hivatott utódgenerációk számára/helyében.

A szöveg totemisztikus jelentőséggel bír (mint egy szent tárgy, a primordiális, ősi összetartozás, a felbonthatatlan vérségi kötelék szimbóluma): mások helyett beszél, olyanok hangját visszhangozza, akik már nem lehetnek ott. Az üres szöveghelyek, történethiátusok, kihagyásos alakzatok, az elmondatlan/elmondhatatlan pedig még látványosabban jelölik ki az

eltávozott másik hangját/helyét a szövegben. Korporeális narratológiai szempontból ez a hiány szimptomatikusnak tekinthető. Hans Belting (2004) szerint minden művészi emberábrázolás az elveszett, hiányzó test prezenciájának helyét hivatott betölteni a kompenzatorikus reprezentáció révén. Itt azonban a narráció töredezettsége, foszlékonysága éppen mintha a reprezentáció kudarcát, a hiányzó test pótolhatatlanságát viszi színre. A paradox memória gyakorlat a felidézhetetlenséget és az elfeledhetetlenséget ötvözi. A deportált, odaveszett szerettek helyében csak metonimikus tárgyi jelölőikbe lehet kapaszkodni. A materializálódott emlékfoszlányok, nem annyira a jelenlét hiányát, mint inkább a hiányban való jelenlétet jelölik.

Anne Frank a náci terror előli bujkálás alatt írt személyes reflexióit édesapja adta ki, Heyman Éva naplóját pedig édesanyja jelentette meg először *Éva lányom* címmel – később, a német kiadás nyomán jelent meg *Piros bicikli* címen. A koncentrációs táborokban tizenévesen odaveszett lányok naplói az igazságtalanul és felfoghatatlanul idejekorán véget ért, félbeszakított élet

1. kép

mementói, a hiány örökös felidézői. Ez a mindent elemésztő üresség áll F. Várkonyi Zsuzsa regénye, az öröklött trauma terhét, az emlékezés nehézségét fikcionális formában feldolgozó *Férfiudók lányregénye* középpontjában is: a nehezen megnevezhető mások (az elvesztett szerettek) nélkül és helyett való élet kötelmével küzdő narrátor hiányérzetével hátrahagyottan sodródik. A regény filmfeldolgozásának a címe, *Akik maradtak* (rend. Tóth Barnabás, 2019) egyszerre utal az életben maradtak és a valamiről, valamiből lemaradtak, kimaradtak hiábavaló sóvárgásukban nehezen összetartó közösségére.

Ennek, a hiányban való jelenlétnek a képzőművészeti megfelelője az ikonikus *Cipők a Duna-parton* szoborsora, Can Togay

és Pauer Gyula 2005-ben állított Holokauszt emlékmű alkotása, mely a II. világháborúban a nyilaskeresztesek által Dunába lőtt budapesti áldozatoknak állít emléket (1. kép). Az üres szoborcipők egymás mellé vetett fémtesteik különös ellenpontját és visszhangját képezik az Auschwitz-Birkenau Holokauszt Emlékhely és Múzeumban közszemlére tett cipőknek (2. kép). Az elkobzott, hátrahagyott, jelentésüket veszített tárgyak (az emlékhelyen a cipők mellett szemüvegek, bőrröndök, naplók) halmai mind metonimikus tárgyi

2. kép

jelölői az eltűnteknek, a Shoah értelmetlenségét tükrözve szimbolikus jelentést öltenek. Felmerül bennünk a kérdés: Miért kellett megtartani mindezeket? Lehet-e hiteles kordokumentum egy használhatatlanná vált használati eszköz? Muzeális kiállítási darabként milyen tekintetet invitálnak e tárgyak, amelyek mellbevágó

ereje abból fakad, hogy egyéni sorsokat őriznek, de a pusztta mennyiségükkel a pusztítás tömegességét, a dehumanizáció elsöprő erejét is jól érzékeltetik. Az áldozatokról szóló anonim, mégis személyes megemlékezést szavatolnak. Nincs odaírva, hogy kinek a cipője, de a testén hordta, mint intim tárgyat, így még szembeötlőbb a ruhadarab üressége, a tulajdonos távolléte, mert a jelenlét hiányát hangsúlyozva feszegetik a reprezentáció határait.

A kamasz holokauszt traumanarratíva összövege, Anne Frank naplója

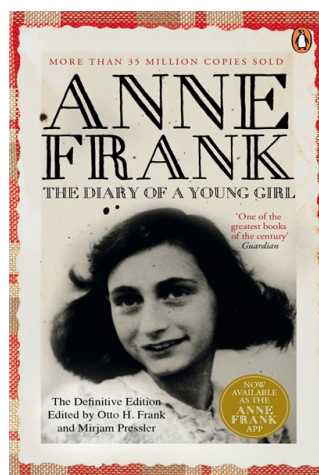
A konkrét két szövegre térve: mindkettő számára az abszolút referenciapont a tizenéves holokauszt traumanarratíva¹ összövege, az *Anne Frank naplója*. Esetében is működik a metonimikus jelölőbe való kapaszkodás, a hiány helyének szövegbeöntése. 1944 őszén a tizenöt éves Anna a bergensbelseni koncentrációs táborban veszi életét. Az 1942. június 12. és 1944. augusztus 1. a táborba hurcolása közötti időszakban, amszterdami bűvőhelyükön vezetett naplófüzete marad hátra. A szöveget elhunyt lánya helyett a túlélő apa, Otto Frank veszi gondozásába. Az első kiadás az ő szülői szerkesztése alatt lát napvilágot.

A tizenéves lány intim vallomása mára vitathatatlan történelmi kordokumentumként kanonizálódott. Hiteles tanúságételként tartjuk számon a második világháború borzalmairól annak ellenére, hogy Anne a család két-éves hollandiai rejtőzködése nagya során legfeljebb csak ablakrésből felvillanó képekből, beszűrődő zajokból, az őket rejtegetők elstutogott

¹ A hosszú negyvenes évek alatt Magyarországon született kamasznaplók részletes elemzését lásd Kunt Gergely könyvében: *Kamasztükrök. A hosszú negyvenes évek társadalmi képzetei fiatalok naplóiban*. Budapest: Korall, 2017.

információfoslányaiából következtethetett a külvilág eseményeire. Bizonyos szempontból a lányt jobban érdeklik a saját belső világának történései, mint a külvilág káosza. Mikroszkopikus introspekciója során ő maga is újraserkeszti szövegét, fikcionalizálja énjét, stilizálja az eseményeket. A napló 1987-es kritikai kiadása két szövegváltozatot tartalmaz: az első még szerkesztetlen szöveg, míg a második már a háborús memoárok beküldésére buzdító, rádiós felhívás nyomán egy nagyközönségnek szánt, szerkesztett szövegverzió. Ebben a szerzőségére folyamatában ráébredő ifjú író fikcionalizál, álneveket használ (Anne Aulis, Anne Robin), a rejtekhely topográfiai misztikumát sejtető, regényes címet ad feljegyzéseinek (*A bátsó traktus* (*Het achterhuis*, ami angolul a még titokzatosabban hangzó *The Secret Annex* – így nevezik a menekülők átmeneti lakhelyüket). Azóta is számtalan rövidített, dramatizált, adaptált változat létezik, de leggyakrabban ezek az apa által a naplónak adott cím alatt futnak: *Egy fiatal lány naplója*.

Anne naplója világszerte közkedvelt oktatási segédanyag a múlt borzalmainak feldolgozásához, azért is, mert könnyű azonosulási pontot kínál a mindenkori tizenéves befogadó számára. A történelmi kataklizma közepette Anne-t a kamaszokat érdeklő problémák foglalkoztatják: kendőzetlenül ír saját testi változásairól, a menstruációtól kezdve az ébredező szexuális vágyakig. Mégis igen összetett folyamat, ahogy Anne – szövege élethűségét biztosító – teste, testisége eleinte kitörlődik az apa által közreadott szövegverzióból. Egyesek, például Marion Bishop (1999) szerint ezeket a passzusokat Otto Frank, mint kínos tabu témát cenzúrázza a szövegből, mert szerinte nem méltók mártírhalált halt lánya emlékéhez, s nem veszi észre, hogy éppen a férficenzúra eme gesztusával kitörlő eltestetlenített lányát a szövegből, megfosztja őt a szerzőség autoritásától. Ugyanakkor mások, mint az angol „Definitive Edition” (a teljes szövegváltozat) (3. kép) előszavát jegyző Mirjam Pressler (1997: viii), az apa szerkesztési döntése védelmére kelve amellet érvelnek, hogy a szöveg megrövidítésének csupán praktikus okai voltak: a napló megjelentetésére elsőként vállalkozó holland kiadó háborús-memoár sorozatában kiadott kötetek terjedelmi korlátozásaihoz való igazodás volt a csonkítás vezérelve. Az életírás-kutató Philippe Lejeune (2003) a napló szöveggondozásának, kiadásainak történetét vizsgálva úgy

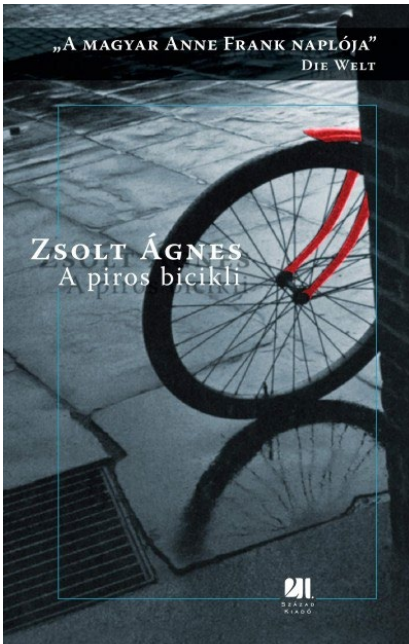
3. kép

véli, hogy az apa tulajdonképpen az Anne által eszközölt módosítások kijelölte csapást követi. Anne irodalmi értékű alkotást szeretett volna formálni a szövegéből, és így öncenzúrát gyakorolva ő maga húzott ki, ragasztott le, vagy írt át egyes passzusokat. Természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ugyanakkor mégiscsak az apa döntése volt, hogy melyik passzusokat emeli vissza és melyeket törli a szövegverzióból, egyszerre tartva szem előtt az érthetőség, a teljesség és az illendőség, a kegyelet kívánalmait. A hitelességre törekvést és az elhallgatás vádjának elutasítását jól tükrözi, hogy számos kiadás szögezi le a könyv kiadási adatait közlő belső borítóján: „Ez a kiadás az eredeti szöveget teljes egészében közli. EGYETLEN EGY SZÓ SEM KERÜLT KIHAGYÁSRA.”²

Az újabb, vágatlan kiadásokkal tehát újra testet ölthet Anne a szövegben. A feminista kritika értelmezésében a tinédzser Anne felfokozott érdeklődése önnön testi folyamatai irányába nem más, mint egzisztenciális megerősítés, üldözött, elfojtott, pusztulásra ítélt létezésének bizonyítéka, egy minden dacára és akadályok ellenében való „én vagyok” felkiáltás. Ahogy Bishop írja, Anne-ék a titkos lakrészen bezártságban, akusztikus-vizuális ingerektől megfosztva lapulnak meg, szinte semmit nem láthatnak a külvilágból, nem zajonghatnak, nem beszélhetnek hangosan, keveset ehetnek, ihatnak, csak problémásan üríthetnek, így teljes testkontrollt kényszerülnek gyakorolni. Az, hogy Anne naplójában megírja, hogy érzi, ahogy dobog a szíve, hogy megjön a havi vérzése, hogy korog a gyomra, vagy más testi tapasztalásaira vonatkozó verbális beszámolója tulajdonképpen maga a lét, az élet lázadó visszakövetelése. A vágatlan naplóverziókból derül ki, hogy szövegében jelentős szerepet kapnak a metonimikusan hiányzó test jelenlétét jelölő tárgyak, például a művészeti albumból kivágott Vénusz figura, amit Anne őrizget, mert ehhez hasonlítgatja önnön testének változásait. De a régi élet, az elvesztett múlt és jövő, a megélhetetlen, háború által ellehetetlenített nőiség, sőt a lerombolt civilizáció, az enyészetre ítélt Szépség jelképeként is funkcionál közvetve a Vénusz figura. A lényeg számunkra azonban az, hogy mind a szöveg születésének és fennmaradásának történelmi kontextusának, mind a szöveggondozási folyamat viszontagságainak ismeretében Anne testisége szellemalakot ölt: mintegy kísért a textusban Anne többszörösen elhallgatással fenyegetett hangja. Ez is oka lehet szövege időtállóságának.

² A Szerző fordításának alapjául szolgáló eredeti szöveg: “The edition contains the complete text of the original hardcover edition. NOT ONE WORD HAS BEEN OMITTED.” (*Anne Frank. The Diary of a Young Girl, The Definitive Edition*. New York: Bantam, 1997)

Üres szöveghelyek, a csend hangjai

4. kép

A két magyar szöveg egymás mellé állítva izgalmas párhuzamot rajzol, hiszen hasonlóan üres szöveghelyek a narratíva szervező elemei. Míg a *Férfitők lányregénye* a trauma utótörténetére, a *Piros Bicikli* a trauma előzményeire koncentrálnak: mindkettőből hiányzik az esemény maga, az elmondhatatlan elmúlás, ami a szöveg lényegét, *raison d'être*-jét adja, amiről kimondás nélkül is pontosan tud az olvasó. A holokauszt történelmi kontextusának ismerete és az elbeszélő hang szavahihetőségében való bizalom a lejeune-i önéletrajzi paktum elengedhetetlen komponensei. Mind Éva, mind Süni (F. Várkonyi hősnője) esetében „az egyes szám első személyben elbeszélte események tapasztalata, mint átsajátítható emlék” (Mekis 10) artikulálódik.

A vizsgált magyar szövegek, a *Piros bicikli* és a *Férfitők lányregénye* (4., 5. kép) bizonyos szempontból hasonlóak *Anne Frank naplójához*. Anne naplóját az üres szöveghely határozza meg: nem szerepel benne a koncentrációs táborok sötét rettenete, a deportálás előtti bujkálásról szól, az írást félbeszakítja az életvet derékba törő történelem sodra. Bár Anne megéli a poklok poklát, nem éli túl, nem tud krónikásává válni, a legborzalmasabb elmondatlanul marad, csak az önéletrajz hangúlyt adó paratextusokból sejlik fel. Az önéletrajz befejezetlensége miatt keletkezett űr Anne értelmetlen halálával azonosul: a valós betör a fikcióba; a privát napló kordokumentum jellege miatt emeltetik kanonikus presztízsrre.

5. kép

Mégsem beszélhetünk egyértelműen a szövegek történelmi narratíva jellegéről. Ha a történelem *his-story*, akkor ezek a szövegek mind férfiidők lányregényei: bár egy történelmi kataklizma határozza meg az életírók korabeli nemzet- és kultúráközösségek sorsát, de az önelbeszélő főhősök mintha csak ablakrésből néznének a külvilág borzalmaira, sokkal fontosabbak számukra belső világuk nagyon személyes történései. Ahogy Séllei Nóra (2002) írja, a testi tapasztalatok tematizálása központi szerepet játszik a fejlődésregény hagyományos műfaji mintázatait felforgatva újrashasznosító női életírásokban. A múlandóság tudatosulása keltette szorongásból fakadó patológikus, pszichoszomatikus tünetektől kezdve az életre ébredés vágycsírájáig fejthetjük fel ezeket a vizsgált szövegekben.

Az írások kudarcos női *Küstlerroman*ként is olvashatók. A naplóró Anne folyamatos önvizsgálata révén vágyik íróvá válni, a *Piros Bicikli* Évája azért ír, hogy megértse a körülötte zajló, ép-ésszel felfoghatatlan történéseket, a *Férfiidők lányregényének* főhősnője fordítóként tűnik megtalálni saját hangját. Azonban történetük más-más okból félbeszakad, a lineáris előrehaladás, a teleologikus fejlődés, kreatív alkotóként önmaguk egészként való újrarájzolása képtelenség. Ironikus metafikcionális önreflexióval mintegy a címben megidézett, a románcos történet boldog végkifejletét implikáló lányregény műfaja, közlésmódja lehetetlenül el a zord férfiidők közepe.

A *Férfiidők lányregényében* Süni régi énjének meg kell halnia ahhoz, hogy újjá születhessen. A fikció diegetikus terén belül az eltűnt szülők, testvérek helyett ír a lány, míg extradiegetikus szinten a lélektanban jártas pszichológus szerző örökölt családi traumáját igyekszik feldolgozni. Ahogy Ruff Orsolyával készült interjújában F. Várkonyi elmondja „történetének érzelmi fedezetét az a személyes érintettség adja,” (Szabó 2020) hogy családjából nem kevesebb, mint 32 ember halt meg 1944 nyarán, főleg Auschwitzban, négy évvel a születése előtt; és mégis azoknak kívánt emléket állítani, „akik egyenes gerinccel csinálták végig ezt” (Ruff 2020) Várkonyi regénye a Marianne Hirsch (2012) által utóemlékezet (*postmemory*) terminussal megnevezett jelenséghez köthető, ahol a közvetlenségükben megtapasztalatlan borzalmak utólagos hatásukban vannak jelen a túlélők leszármazottainak tudatában, olyan generációkon keresztül áthagyományozott traumaként, melyet sok esetben csak a szépírás művészi szublimációs gesztusa segítségével lehet feldolgozni megkísérelni.

Az eltűnt piros bicikli nyomában

A *Piros Bicikli*ben – mint Anne naplójának esetében – a túlélő szülő próbálja meg rekonstruálni odaveszett gyermeke naplóját. Zsolt Ágnes, az anya szöveggondozásának nyomán nyernek verbális formát a lánya által

megélt borzalmak; saját bevallása szerint ő formálja könyvvé, látja el előszóval és paratextusokkal. A 2015-ös kiadás fülszövege szerint „dramatizálja a megrázóbb hatás kedvéért” lánya feljegyzéseit. Bár a kritikai konszenzus és az eddigi kiadások nem vonták kétségbe a lány, Heyman Éva eredeti szerzőségét – legfeljebb csak azt latolgatták, hogy a szülő mennyiben szerkesztette át a fájoan hibás kronológiával a gyermekétől megörökölt szöveget (Vasvári 2014) –, újabb kutatások szerint azonban ennél bonyolultabb emlékezetgyakorlatról van szó. Kunt Gergely (2014) meggyőzően érvel amellett, hogy a naplót az anya írta egy kamaszlány naplójának hangját elsajátítva saját gyászmunkája szolgálatában.³ Jelen dolgozat fókuszában azonban inkább a szépirodalmi fikcionalizálás és a dokumentarista realizmus közti balanszírozás áll, mely a befogadás hasadt tudatállapotát idézi elő. Vasvári B. Louise (2014) e skizoid olvasói pozíciót alátámasztva amellett érvel, hogy a Holocaust naplókat egyszerre olvashatjuk történelmi archívumként, irodalmi műként, szent szöveggként, bűnügyi bizonyítékként és a kulturális termékként, láttelekként is. Engem itt az érdekel, miként esik egybe ez a kaleidoszkopikus jelleg az ellenállás és az együttműködés lehetőségeinek, valamint a túlélés és az elveszett szerettekkel való együttes eltávozás opcióinak fontolóra vételével.

A *Piros biciklét* a nemzetközi recepció „a magyar *Anne Frank naplójaként*” (Scheer 1972 in Kunt 128) tartja számon. Az auschwitzzi C lágérbén, a felszabadító csapatok erőteljes közeledtére gyorsított tempóban kivégzett utolsó áldozatok között – a túlélő szemtanúk szerint, a maga Mengele által felkutatott és gázkamrába küldött, rejtőzködő gyerekek soraiban –, 1944. október 17-én meggyilkolt, tizenhárom éves Heyman Éva rövid (1944 február 13. és május 30. között vezetett) naplója vázol korképet egy zsidó kislány mindennapjairól a nácik uralta Nagyváradon. Az anya előszava szerint a titkos naplót az egykori hűségés szakácsnő, Szabó Mariska őrizgeti, a váradi gettóból csempészi ki, mikor Éva rábízza kincsét, hogy 1945-ben átadja a lányától elszakadva Svájcba emigráló, túlélő anyának. Az anya, Zsolt Ágnes

³ Kunt hiányolja a kamasznaplók retorikai sajátosságait a Heyman Évának tulajdonított szövegből: a töredezettséget, az énközpontú önreflexivitást, a bizonytalankodó önmarcangolást, az improvizatív, szerkesztetlen, rövid bejegyzéseket.

szöveggondozza, formálja könyvvé, s jelenteti meg saját neve alatt a naplót, *Éva lányom* címmel 1948-ban, a Singer és Wolfner kiadásában (6. kép).

Kunt szerint már ez a szerzőség és cím is kételyeket támaszthat bennünk a szöveg hitelességét illetően, felvetve a kérdést, hogy nem fiktív naplóról van-e szó. A dilemmát tovább fokozza Ágnes férjének, az író Zsolt Bélának a kötet megjelenésekor a *Haladás* hasábjain írt recenziója, melyben „feleségem könyvéről ír,” amiben „emlékezetből rekonstruálta” első házasságából való tizenhárom éves kislányának naplóját, „naplója töredékeiből megelevenítve” „félelmetes hitelességgel” a „vad életösztonnel teli,” „szép, okos, szellemes, mohó csupa becsvágy”

szeretett gyereket, aki „csillagokról és csigákról kérdezz,” s akitől nem lehetett elbúcsúzni, akinek nem volt temetése mert elégették, és csak „a bánat végtelen uszályát” hagyta hátra anyjának, aki „gyakran kijár a temetőbe idegen, jeltelen sírokhoz, s néha elhitei magával, hogy valahol, valamelyik földpúp alatt megvan a gyerek” (Zsolt 1947, 3).

Az anya a napló (re)konstruált szövegét egy előszóval egészíti ki (ebben ismerteti Éva halálának körülményeit), a végére pedig két levelet illeszt a kötet lezárásaként (az egyik Mariska levele a napló útjáról, a másikat Jusztí, a család nevelőnője és közeli barátja írta, aki azzal vádolja magát és a túlélő felnőtteket, hogy nem menekítették ki időben Évát a borzalmak elől). A kötet tehát négy nő – az elhunyt kislány és az őt gyászoló három hozzátartozó, ismerős – hangját egyesíti. Az anya a közös szöveg kreálásával alkotótársként, szövegszövetségesként igyekszik magához ölelni lányát és a háborúban reményvesztett, megtört kedves bajtársnőket. Ám elbukott gyászfeldolgozásról van szó. Zsolt Ágnes a könyv megjelenése után önvádtól marcangolva mély depresszióba esett, és öngyilkosságot követett el (Kunt 2010).

A Zsolt Ágnes által szerkesztett naplószövegben visszaköszönnek a lányregények jellegzetes témái, a női fejlődésregény kezdeti szakaszának tipikus eseményei. Bár Éva körül a történelem viharában lassacskán esik szét a világ és szétfoszlik a normalitás látszata, a fokalizátor narrátor az utolsó pillanatig igyekszik élni a kamaszlányok szokásos életét: a kebelbarátnőkhöz

6. kép

való ragaszkodás, a bimbózó szerelem, az elvált szülőkkel való konfliktusok, az anya elismerésére való éhezés, az iskolai tantárgyakkal, a kötelező olvasmányokkal folytatott vívódás, a jövőről szőtt tervek (Éva felnőtt korában fotóriporter szeretne lenni) képezik a bejegyzések tárgyát. A 2011-es kiadás címében szereplő piros bicikli szimbolikus tárgy: a hón vágott, nagylánylétbe lépést jelképező közlekedési eszköz, amire sokáig spórol a család, hogy meg tudják venni Évának. Egyben a női összetartozás jelképe is, hiszen Éva legjobb barátnőjének, Münzer Mártának éppen ilyen biciklije van, a két lány együtt kerekézve készül felfedezni a világot. A hétköznapiakba betörő elképzelhetetlent jelképezi, ahogy Mártát a tejszínhabos eper és kakaó mellől hurcolják el családjával együtt éppen az Éváéknál tartott gyerekzsúrról. Ez a szemtanúság az a traumaélmény, ami az anya előszava szerint „különös módon megváltoztatja [Évát]. Valóságos mániájává vált, hogy ő és mi mindannyian, akiket szeretett, erre a sorsra juthatunk.” (5) – írja. Éva „kényszerképzetté fajult félelme” (5) szinte abszurd módon kötődik az elhurcoltak által hátrahagyott biciklihez, amit Márta Évához intézett utolsó szavaiban félig-viccesen bűnbakként nevez meg deportálásukkor: „Márta azt mondta, hogy biztos azért [jöttek értük a rendőrök] mert gyorsan biciklizett a Rimanóczy utcán, és az apukája már sokszor mondta, hogy a rendőrségre kerül a 'gyorshajtásért'” (24). Évát mániákusan foglalkoztatja a triviális kérdés, hogy ha Mártát elvitték, mi lesz a biciklijével. Valami patológikus, mágikus kauzalitással a biciklijük egyformasága sorsközösséget sejtet: félő, hogy Márta sorsára jut nem csak ő maga, de végső soron minden más piros biciklis zsidó kislány is. A biciklitől való elszakadás saját végzetének rémképe, és egy nagyobb eseményláncolat része is: előbb Mártát viszik el a biciklije mellől, majd a csendőrök elkobozzák a zokogva tiltakozó Évától a biciklijét, később a családot fosztják meg apránként értékeiktől s csaknem minden ingóságuktól, s végül kilakoltatják őket a házukból, majd kitoloncolják a hazájukból is.

A piros bicikli a szükségszerű, elkerülhetetlen és elviselhetetlen, elgondolhatatlan eltűnés előjele, a hiány metonimikus jelölője; olyan közlekedési eszköz, amire nem lehet felszállni a történelem viharában, mert az otthonból marhavagon visz el a semmibe. Ahogy a napló nyomán készült Kolibri színház színpadi adaptációjának (rendezte Radó Gyula 2006) az előadást ismertető szövege írja: „a piros bicikli az elrabolt gyermekkor szimbóluma.” Éva írásában az ellenállás és az együttműködés stratégiái egybeérnek, a cél a gyilkológépezettel szembeszállva az életben maradás mindenáron. Éva és Anne naplói a bennük rejtező temporális konfúzió miatt is felkavaró szövegek, mert tudjuk, hogy a főhős küzd, de ismerjük a rá váró veszélyt is, és azt is, hogy nem éli, nem élheti túl.

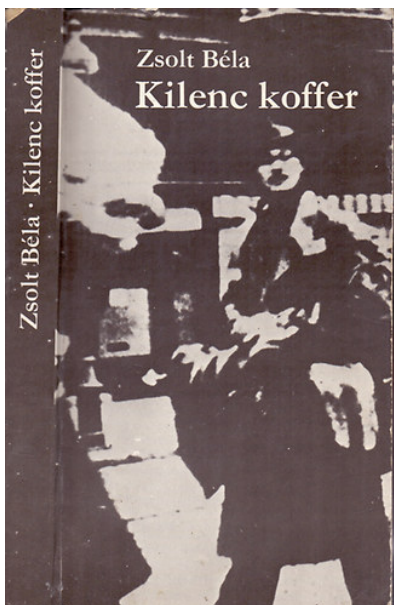
Zsolt Ágnes szövege a kiadott naplókötet borítóján a hősiesség pátozával rajzolja körül lánya alakját: „A 13 éves Éva harcolt életéért a

Harmadik Birodalom hóhéraival, de a német vadállat legyőzte Évát.” A halálnak, a rá váró megsemmisülésnek való ellenállás felkavarón esik egybe az elnyomó, embertelen, fasiszta rendszer ágenseivel való megalkuvás, együttműködés kudarcos kísérletével. Ahogy Éva írja:

Pedig, kis naplóm, én nem akarok meghalni, én még akkor is élni akarok, ha egyedül az egész körzetből csak én maradhatnék itt. Én egy pincében, vagy egy padláson, vagy bármilyen lyukban is kivárnám a háború végét, én, kis naplóm, még a kancsi csendőrtől, aki elvitte a listet tőlünk, még attól is hagynám magam megcsókolni, csak ne öljenek meg, csak hagyjanak élni! (172)

A naplóban vissza-visszatérő hasonló vallomások fényében a kétségbeesett élnivágyás kudarcra még megrázóbb.

Míg Anne Frank feljegyzéseiben a megszólított “kedves napló” egy képzeletbeli bizalmas barátnő, Kitty⁴ alakját ölti, Anne neki címezi gondolatait, Éva is megeleveníti naplóját valamiféle gyermeki animizmussal, ami révén a napló mintha a világ szörnyűségeitől megóvándó kisebb testvér figurájaként sejlene fel: “Kis Naplóm, te vagy a legboldogabb, mert te nem tudsz érezni, te nem tudhatod, hogy milyen nagy szerencsétlenség ért bennünket” (72). Az olvasó többet tud, mint a halála előtt gyanútlanul álló Éva, Éva pedig többet tud, mint a szándékosan boldog tudatlanságban tartott “kis naplója,” akinek ugyan nem mond el mindent, mégis hiányos, töredezett szövege is maradandó emléket állít írójának.

7. kép

A piros bicikli rokonszövege Heyman Éva nevelőapjának, az író-újságíró Zsolt Bélának több nyelvre lefordított, befejezetlen holokauszt-memoárja, a *Kilenc koffer*, ami szintén a család széteséséről számol be alig-regényesített visszaemlékezésében, „ami ott kezdődik, ahol Éva naplója végződik, a nagyváradi gettóban” (Dés 2015) (7. kép). A címbeli tárgy(együttes) – akárcsak Éva piros biciklijé – „nemcsak az élet fordulójának, de az élet megszakadásának is jelképe” (Németh 1989). Zsolt Béla és felesége, Ágnes – a kis

⁴ Kitty Francken egy fiktív figura Anne kedves olvasmányában, Cissy van Marxweldt holland szerző közkezdvelt ifjúsági regénysorozatában.

Heyman Éva anyja – a háború kitörése után Párizsból hazamenekülnek Budapestre. Azért nem utaznak a semleges Portugáliába, mert csak az Orient Express vállalja az összes vagyontárgyukat tartalmazó, címben szereplő kilenc koffer elszállítását. Ahogy Németh Andor írja, a regény cselekményében újra és újra felbukkanó kilenc koffer, az elhurcoltak és megsemmisítettek után hátrahagyott, egymásra hajigált csomagok halmai a gettóban majd a táborokban, “azt jelzik, hogy jóvátehetetlenül véget ért egy korszak, melynek tárgyi emlékei őrzik ugyan volt gazdáik érintését, de mindez már csak fájó emlék, mementó, amelyet azért kell felidézni, hogy fájdalmas emberi tanulságai által gazdagabbak lehessünk egy új időszakban” (Németh 1989).

Az itt-felejtettség melankóliája

A másik szöveg, az *Akik maradtak* című filmadaptációja (8. kép) nyomán közismertté vált *Férfitűk lányregénye* a pszichológus F. Várkonyi Zsuzsa tollából két, a háborúban súlyos lelki

8. kép

sérüléseket szerzett, családjukat elvesztett ember különleges barátságáról szól: a depressziós, melankolikus elfojtásban élő, középkorú nőgyógyász és az elárvult, anorexiás, szeretetihes, rebellis kamaszlány egymásba kapaszkodásának története. Sorvadó testek lassú ébredését tematizálja a történet. A hátrahagyottság élményével, a hiánnyal való együttélés megtanulásával, az új, nem vérségi kötelékre építő család, a szolidáris egység kialakításának kihívásaival kell a két traumatizált főszereplőnek megküzdenie.

A tizenhat éves Klára személyiségének meghatározó eleme az ellenállás: nem akar enni, nem akar élni, nem akar tanulni, nem akar iskolába járni – maga a létezés ellen lázad, annak igazságtalansága ellen, hogy ő maradt az egyedüli túlélő a családjából. A halálra ítélt Heyman Éva élni akarásával ellentétben itt a túlélő halálvágya kerül a középpontba. Az elmúlás, a nem-lét az elvesztett szerettekkel való egyesülést jelenthetné, így a másvilág vonzóbb, mint a földi létezés. Ahogy Aladár, a hasonló sorstherrel küzdő, később Klárát pártfogásába vevő orvos ezt melankolikusán megfogalmazza: a hátrahagyottak számára élni annyit jelent, hogy tovább tart a büntetés. Az itt-felejtettség élménye pedig annyit tesz, hogy a túlélők nem csak, hogy

képtelenek felejteni, de ők maguk is elfelejtve érzik magukat. Márpedig a túlélés záloga, az elviselhetetlen magány leküzdésének módja a múlttal és a jövővel való kiegyensúlyozott kapcsolatteremtés, az eltávozottak és az újonnan érkezettek között a saját helyünk kijelölése és vele az élhető világban való boldogulás lehetőségének elfogadása. A gyógyulás felé vezető út a traumatizáltak együttműködése, az egymásról való gondoskodás megtanulása, nem férfi-nő, nem is annyira apa-lánya, hanem túlélő ember-ember közti viszonylatban. Aladár nem léphet Klára apja helyébe és Klára sem foglalhatja el Aladár gyerekeinek helyét, hiszen ez az elvesztett szerettek pótolhatóságát, elárulását feltételezné. Egymásba kapaszkodásuk során kölcsönösen emlékeztetik egymást az eltűnt családtagokra. Aladár olyan, mint egy apa, Klára olyan, mint egy gyermek, mégsem teljesen azok, hiszen ezeket a státuszokat beárnyékolja a fájdalmas ragaszkodás, a tehetetlen szeretet révén érzett kiszolgáltatottság, az elveszthetőség, az egységben való megcsónkíthatóság rémképe. Talán éppen ezért nevezik el/át egymást kitalált becenevekkel: Klára Aladárt Aldónak, a férfi a lányt pedig Süninek szólítja. Ezekkel az egyedi megszólításokkal mintegy újra írják önmagukat, egymást, közös életük gyásszal és szorongással együtt élő, ám bizvást reménytelibb fejezeteket is tartogató történetét.

Bár rekonstruált naplóként és szépirodalmi alkotásként, *A piros bicikli* és a *Férjüdök lányregénye* más-más műfajhoz tartoznak, mégis egyformán olyan többé-kevésbé regényesített életrajzok, amik nem az „énről mint másikról” szólnak, hanem azokért és azok helyett, (a megsemmisült szerettekért, az elvesztett családtagokért) akik nem éltek túl a második világháború zsidóüldözésének megpróbáltatásait. Az üres hely a szövegben a temetetlen holtaké, az elvesztett szerettek és sorstársaik által hátrahagyott betöltetlen űr. A művészeti szöveg magja a feldolgozhatatlan trauma. Tulajdonképpen kudarcos gyász munkában a veszteséggel túlazonosuló szövegekről van szó, hiszen az írás nem élteni, nem ismeri el önnön terapeutikus, gyógyító erejét; a seb nem gyógyul be, a megbocsátás vagy a felejtés nem érkezik, a fájdalom nem múlik el, „csak” megtanulunk élni vele. A „mi” közösségi, kollektív identitásunk úgy képződik meg, hogy felismerjük egymás veszteségeit, s ezzel az együttérzés élménye válhat ki részvétben való megnyugvást, beletörődést. Az egymásba kapaszkodó, egymás tekintetében önmagunkat kereső túlélés stratégiájának tétje, hogy át tud-e alakulni létünk vágyini tudott életté.

F. Várkonyi regényében a kimondhatatlan traumát nem a beszélt vagy írott nyelv, hanem egy elvont kémiai képlet segítségével tudja kifejezni Süni; ezzel tud kapcsolatot teremteni Aldóval, és elfogadni az elfogadhatatlant:

- Nézd csak, Aldó! $4 \text{ HCl} + \text{O}_2 \rightarrow 2 \text{ H}_2\text{O} + 2 \text{ Cl}_2$ Látod?
- Látom. Stimmel, nem?

– Először családban voltak – magyarázta mesélő hangon –, hidrogének meg klórok, ezek négyen voltak. Aztán jött az oxigén, elvitte a családokból a hidrogéneket, víz lett belőlük, elfolyt velük. Csak a klórok maradtak meg, ők meg most párokban bújnak össze. (91)

Ahogy a Holokauszt vagy általában véve a háborús emlékművek esetében a konvencionális, figuratív reprezentáció általában elbukik, mert az elszenvedett borzalmak realiztikus, mimetikus ábrázolása ízléstelen, hatásvadász, sokkoló, gyomorforgató vagy giccsbe hajló,⁵ a trauma kifejezésére is elégtelennek tűnnek a szavak, a vegyészeti absztrakt formanyelvre hitelesebben tudja kifejezni a dehumanizációt, a tervszerű genocídium rideg logikáját, a hiány fizikai valóságát, az elvesztett és újraalakuló emberi kapcsolatok viszonyrendszerét.

Párhuzamos életrajzok

Mindkét szöveg az emlékezetkultúra formációk során sokáig tendenciózusan háttérbe szorult női perspektívát helyezi előtérbe, s ilyen értelemben ellen-diszkurzusként olvasható. A történelmi események mintegy a háttérben zajlanak, a tizenéves lányok testtapasztalatai meghatározó élményei mögött. Közös pont a két könyvben az ellenállás és az együttműködés lehetőségeinek fontolóra vétele, a túlélés stratégiáinak morális mérlegelése: annak a dilemmája, hogy az életben maradáshoz elkerülhetetlen-e az elnyomó rendszer kiszolgálása, vagy lehet-e pusztán a gyöngéd törődés, a Carol Gilligani „gondoskodás etika” önmagáságunk és közösségi identitásunk megőrzésének záloga.

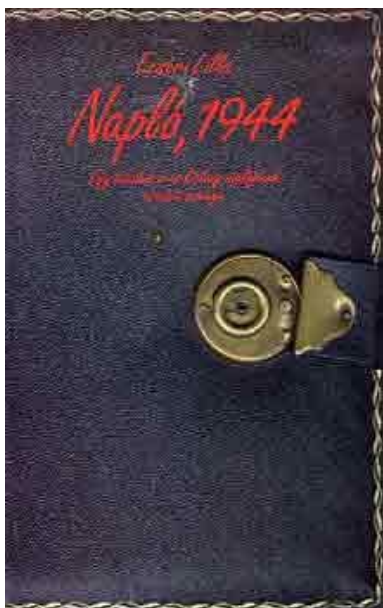
A kapcsolatiságot, a megismételhetetlenül egyedi sorsvesztés és a tömeges pusztítás, a kollektív trauma átfedéseit helyezi fókuszba a

9. kép

⁵ Bár Nagyváradon megtalálhatjuk Heyman Éva szobrát, ami a haláltáborokba deportált gyermekáldozatok számára állít emléket, de ellenpélda a jóval kevésbé visszafogott és realista ábrázolásmódja miatt nagy vihart kavaró, s végül eltávolított emlékmű (Jerzy Szumczyk, Komm Frau, engedély nélkül, köztérre kiállított gerilla emlékmű), ami a háborúban megerőszkolt lengyel nőkről volt hivatott megemlékezni Gdanskban.

Kolibri Pince Színház korábban említett, a Spinoza házban bemutatott *Piros Bicikli* feldolgozása (9. kép), ami két zsidó kislány sorsának összefonódására épít, egyszerre viszi színre Heyman Éva és Ecséri Lilla naplóit, elkobzott, hátrahagyott piros bicikli – mint az elrabolt gyerekkor szimbólumai – sorát felidézve. A két gyerek nem ismerte egymást, de közel azonos korúak voltak, mind a ketten vezettek naplót a második világháború alatt, mind a ketten átélték a Holokauszt borzalmait, egyformán szerették az életet és igazságtalanul megfosztották őket gyerekkoruktól.

10. kép

Ecséri Lillát (teljes nevén Nagyecséri Ecséry Kánitz Lilla Arankát) is csillagos házba költöztették, kényszermunkára hurcolták, de visszaszökött Budapestre és bujkálva, édesanyját elveszítve túlélte a háborút – naplója végig vele volt. Az ő naplója is – mely később a *Napló, 1944. Egy tizenhat éves kislány naplójának eredeti szövege* címmel jelenik meg 1995-ben – kezdetben dúskál a lányregényes narratív mintázatokban és témákban (10. kép). Arról ír, hogy filmszínésznő szeretne lenni, hogy tizenhat éves léteére nincs még udvarlója, hogy utálja a copfját, de az anyja nem engedi a haját levágni. A napló számára is a kétségbeesett életbe kapaszkodás eszköze:

Én azért írok naplót, mert élvezetet szerez majd nekem öregkoromban újra elolvasni, és hozzásegít, hogy majd megírjam öregkoromban 'Életem nagy regényét.' Azt hiszem, ezt most már céltalan. Ilyen közel még sohasem álltunk a halálhoz, mint most. Nem! Nem bírom elhinni, hogy most haljak meg, mikor még nem is éltem. De azt mondják, hogy ha csoda nem történik, hamarosan minket is elvisznek a lepecsételt kocsik a halálba. Vidéken már meg is tették. És mégis, mégis jókedvű vagyok... Talán azért is, mert nem bírom elhinni (18).

A párhuzamos életrajz(i fikció) színpadi feldolgozása a dokumentarizmus hatását keltve – korabeli rádióadásokat, filmslágereket bejátszva – szembesíti a nézőket azzal, hogy a színpadon megelevenedő események felfoghatatlan irrealitásuk ellenére valóban megtörténtek, sok zsidó kislány mellett milliók sorsát pecsételve meg.

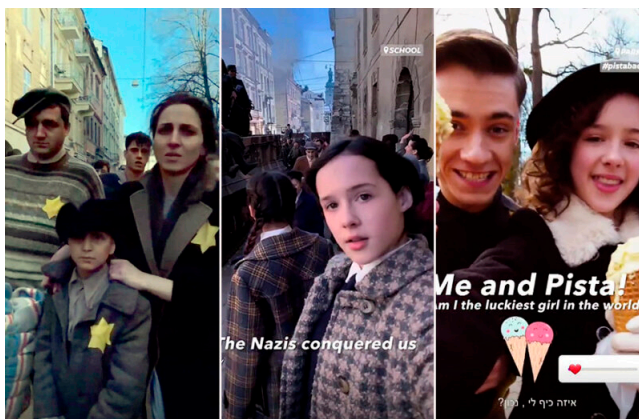
Ahogy a színpadi feldolgozás is felhívja rá figyelmünket, az együttműködés lényege ez esetben annak tudatosítása, hogy az utódgenerációk

identitáskeresése közös teher; annak a felismerése, hogy a közvetlenül érintettek és nem érintettek sorsai, az áldozatok és az elkövetők sorsai, az elbeszélve a történelembe emelt és a még elbeszéletlen vagy elhallgatott történetek és életutak szükségszerűen összekapcsolódnak. Így az emlékezés közös felelősségünk, az embertelenségre adott egyetlen morálisan vállalható emberséges, emberi válasz, mely biztosíthatja, hogy a háborús bűnökre ne kerülhessen újra sor, hogy Anna, Éva, Lilla, Süni és a szenvedő milliók sorstalansága ne ismétlődessen meg.

Digitális emlékezetgyakorlatok

Különösen érdekes az emlékezetpolitika, a megemlékezés stratégiáinak működése a 21. században, a fokozatosan digitalizálódó világban, ahol a kulturális gyakorlatok jelentős része online mediális platformokon kap helyet. Gondolatébresztő ez abban a vetületben is, hogy a szemtanúk generációjától az utód-nemzedékek felé haladva mennyiben változó viszonyulás lesz domináns a holokauszt traumájához kapcsolódóan. A hirschi érvelés szerint az utó-emlékezet során a felidézés és megértés vágya a készen kapott holokauszt ikonokhoz, az örökölt múlthoz tér vissza. Ezért még bonyolultabb a jelenvaló viszonya a traumatikusságában leképezhetetlen, ám egyúttal – a dokumentarizmuson és történelmi objektivitáson túl – részleges, elfogult, művészi perspektívából is feldolgozott, fikcionalizált, kulturális toposzként kommodifikált múlthoz képest.

A generációs együttműködés jegyében artikulálódó emlékezetpolitikára példaként említhető meg az az izraeli vállalkozás, amely során az Instagramon próbálják meg közelebb vinni a fiatalabb korosztályhoz a történelmi traumát a *Piros Bicikl*ből ismert Heyman Éva élettörténetén keresztül (11. kép). A mai legnépszerűbb önéletrajzi közlésforma, a szelfiket árasztó Instagram médiuma kapcsán merül fel, hogy mi lett volna, ha ez a technika létezik már a Holokauszt idején? Vajon hogyan kommunikálhatták volna az áldozatok a rájuk váró rémségek

11. kép

árnyékában felmerülő félelmeiket s fokozatosan súlyosbodó gyötrelmeiket? Kérdés, hogy könnyebben hozzáférhető, feldolgozható-e az elfogadhatatlan, a jelenünktől egyre távolabb kerülő történelmi múlt, ha egy, a fiataloknak ismerős médiumon keresztül szembesülnek a naplóíró áldozatokkal ma egyidős utódgenerációk a történetek rettenetével? Az Instagramon @eva.stories címen fellelhető oldalon szereplő fotó- és videóüzenetekben színészek személyesítik meg Évát és ismerőseit, illetve az általuk 1944-ben átélt magyarországi tapasztalatokat. Az eseménytelen, otthonos jelenetekbe rendezett családi portréktól (Éva a nagypapával, Éva legjobb barátnője, a szülők egymást közt) mozdulunk el a felkavaróbb események megjelenítéséig. Az áldokumentarizmusukban is személyes pillanatképeken láthatjuk a megkülönböztető intézkedéseket, a sárga csillag felvarrását, a gettóba zárást, és végül az eltűntekért gyújtott gyertyalángot. Az oldalon kevés bejegyzés szerepel, de több mint egymillió követője, bejegyzésenként több százezer kedvelése, és több ezer hozzászólása van.

A laikus és kritikai recepció véleménye megoszlik: kérdés, hogy tiszteletlen-e az efféle fikcionalizálás egy meggyilkolt lány emlékével szemben, vagy éppen ellenkezőleg, a töredezett narratíva, a személyes történelem, a részleges nézőpont olyan ellennarratívát képez, mely képes a sajátosan női, lánynézőpontú holokaust tapasztalatot megjeleníteni. Műfaji megjelölése szerint az oldal „személyes blog” a következő megjegyzéssel: „Igaz történet alapján. A Holocaust során meggyilkolt hatmillió zsidó áldozat emlékére.” Az autófikciós, ál-dokumentarista, köztes műfajjal való kísérletezés a fiataloknak ismerős médiumon kap helyet, és így a megszokott kultúrafogyasztási gyakorlatok (a lájkolás, kommentelés, megosztás) révén alakulhat ki empatikus kapcsolódás az Instagram fiók látogatói között. Az online platformon stilizált életút azegyüttézésben osztozó közösség létrehozását, személyes kapcsolódások kialakulását teszi lehetővé, épp akkor, amikor ez a valóságban egyre kevésbé lehetséges, hiszen a túlélők lassacskán mind meghalnak, eltűnnek közülünk.⁶ Kérdéses azonban, hogy a közösségi médiában mennyire alakul kulturális árucikké, a holokaust ipar fogyasztói termékévé egy valós személyes sorstragédia? Az Instagram gyorsan pörgő, komolytalan, könnyű képeinek sorában megfér-e ilyen súlyos tartalom?

Ráadásul, az Instagramnál is könnyebben és gyorsabban fogyasztható tartalmakat szolgáltató, még frissebb online közösségi média platformra, a Snapchatre is felkerült Éva története. A Snapchat lényege, hogy egy olyan multimédiás üzenetküldő alkalmazás, amely feltűnő majd eltűnő médiatartalmat közvetít. Felhasználói nem hagynak digitális lábnyomot, mert

⁶ Az Illinois Holocaust Museum and Education Center is egy újmediális technológiát választ a szóbeli történelem (*oral history*) közvetítésére: a látogatók az elhunyt áldozatok és a szemtanú túlélők hologramjaival léphetnek interakcióba.

12. kép

a képüzenet megnyitása után többnyire csupán néhány másodpercig elérhető, a történetek pedig csak 24 óráig vannak fenn. Éva befejezetlenül ható élettörténetének ilyen vizuális fragmentumokban való újrahasznosítása (az Instagramról), a 2021-ben huszadik évfordulóját ünneplő, 2001. szeptember 11-én történt amerikai terrortámadás áldozatai előtt tisztelgő kortárs műalkotás emlékezetgyakorlatát idézi. Jeffrey Lohn a támadás után visszajárt az eltűntek portréit tartalmazó, város szerte

kiragasztott plakátokhoz, és azt örökítette meg fotóin (12. kép), ahogy a poszterek lassan megkoptak, elszakadtak, kirojtosodtak, enyészetnek indultak az időjárás viszonyoknak, az idő múlásának, a városi szmognak és környezeti tényezőknek köszönhetően. A mű témája az elmúlás, mint az élet elfogadhatatlan része, a szöveg szívében rejlő üres szöveghely, a kimondhatatlan s mégis újra és újra elmesélendő veszteség, a szemtanúság mint morális kötelezettség.

Összegzés

A *Piros bicikli* és a *Férfidők lányregénye* elemzése betekintést nyújt az önmeghatározás és a másságképzés gyakorlataiba, feltárja a kulturális imaginárius és a kollektív emlékezet összetett működését; fényt vet múltkép és jövővízió, együttműködés és ellenállás, sztereotipizálás és individuáció összefonódására. Különösen fontos szövegek abban az elhallgatástól terhes hazai közegben, ahol – ahogy azt F. Várkonyi Zsuzsa regénye motivációját taglalva leszögezi – a “háború utáni években sem történt társadalmi szinten lelkiismereti, megbékélési felvilágosítás,” (Ruff 2020) nem alakult ki érdemi párbeszéd a borzalmak elkövetői és elszenvetői között. Paradox módon, éppen a dokumentarizmust és a fikcionalizálást elegyítő holokausznarratívák olyan kamasz önelbeszélői, mint Éva vagy Süni – akik pont az elbeszélhetetlenség, az elhallgatás, az üres szöveghelyek emblematikus alakjai – indíthatják meg a verbális traumafeldolgozás mindannyiunk számára gyümölcsöző, terapeutikus folyamatát.

Idézett irodalom

[Auschwitz-Birkenau Memorial and Museum Website.](#)

- Belting, Hans. 2004. *Képanthropológia*. Ford. Kelemen Pál. Budapest: Kijárat.
- Bishop, Marianne. 1999. "Confessional realities. Body-writing and the diary of Anne Frank" in Irene Gammel, ed. *Confessional politics: women's sexual self-representations in life writing and popular media*. Carbondale: Southern Illinois UP.
- Dés Mihály. 2015. „[Út a halálba: helyszíni közvetítés. Heyman Éva naplójáról.](#)” *Magyar Narancs*.
- Ecséri Lilla. 1995. [Napló, 1944. Egy tizenhat éves kislány naplójának eredeti szövege.](#) Budapest: T-Twins.
- F. Várkonyi Zsuzsa. 2020. *Férfüdők lányregénye*. Budapest: Libri.
- Frank, Anne. 1959. *Anne Frank naplója: A hátsó traktus*. ford. F. Solti Erzsébet. Budapest: Európa.
- Frank, Anne. 1997. *The Diary of a Young Girl. The Definitive Edition*. Eds. Otto H. Frank and Mirjam Pressler. New York: Doubleday.
- Gillian, Carol. 1982. *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge, Massachusetts: Harvard UP.
- Hirsch, Marianne. 2012. *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. Columbia University Press.
- Kirshenblatt-Gimblett, Barbara and Jeffrey Shandler, eds. 2012. *Anne Frank Unbound. Media-Imagination-Memory*. Bloomington: Indiana UP.
- Kisantal Tamás és Mekis D. János, szerk. 2018. *A holokauszt témája az irodalomban*. Pécs: Kronosz Kiadó.
- Kokkola, Lydia. 2009. *Representing the Holocaust in Children's Literature*. Routledge.
- Kunt Gergely. 2017. *Kamasztükrök. A hosszú negyvenes évek társadalmi képzetei fiatalok naplóiban*. Budapest: Korall.
- Kunt Gergely. 2016. „Ágnes Zsolt's Authorship of her Daughter Éva Heyman's Holocaust Diary.” *Hungarian Studies Review*. XLIII. 1–2: 127–154.
- Lejeune, Philippe. 2003. „A naplóját újraíró Anne Frank.” Ford. Bárdos Júlia. *Önéletírás, élettörténet, napló*. Szerk. Z. Varga Zoltán. Budapest: L'Harmattan, 179–209.

- Németh Andor. 1981-90. „Zsolt Béla.” [A magyar irodalom története. IX. kötet.](#) Szerk. Béládi Miklós et al. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pető Andrea. 2018. *Elmondani az elmondhatatlant: a nemi erőszak története Magyarországon a II. világháború alatt.* Budapest: Jaffa.
- Radó Gyula, rend. 2006. *A piros bicikli.* Budapest: Kolibri Pince, Spinoza Ház.
- Ruff Orsolya. 2020. „[F. Várkonyi Zsuzsa. 'Emléket állítottam azoknak, akik egyenes gerinccel csinálták ezt végig.'](#)” *Könyvesmagazin.*
- Scheer, Zsuzsa. 1972. „A magyar Anna Frank naplója.” *Új Élet.*
- Sélei Nóra. 2002. *Lánnyá válik s írni kezd. 19. századi angol írónők.* Debrecen: Kossuth.
- Szabó Zsolt Szilveszter. 2020. „[Bujdosóének. F Várkonyi Zsuzsa: Férfidők lányregénye.](#)” *Filmtekeres.hu.*
- Tóth Barnabás, rend. 2019. *Akik maradtak.* Budapest Film.
- Vasvári O. Louise. 2016. “Életírás, társadalmi nemek és trauma.” *TNTeF* 6.2: 150–197.
- . 2014. „[Hungarian Women’s Holocaust Life Writing in the Context of the Nation’s Divided Social Memory, 1944-2014.](#)” *Hungarian Cultural Studies* 7: 54–81.
- Zsolt Ágnes. 2015. *Éva lányom.* Budapest: XXI. Század Kiadó, 2011. *A piros bicikli.* Budapest: XXI. Század Kiadó.
- Zsolt Béla. 1947. „Feleségem könyve.” *Haladás* 30: 3.
- Zsolt Béla. 1980. *A kilenc koffer.* Budapest: Magvető.

Strickland-Pajtók Ágnes

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem

Populáris kultúra és kulturális állampolgárság. *A szolgálólány meséje* című sorozat közönségvizsgálata Magyarországon¹

Bevezetés

Az elmúlt években számos munka született annak bemutatására, hogy a televíziós drámasorozatok a befogadók számára többet nyújthatnak pusztán szórakozásnál (lásd Hermes & Stello 2000; Askanius 2017; Hill 2018), s arra ösztönözhetik őket, hogy politikai-társadalmi kérdésekben akár önkéntelenül is állást foglaljanak. Joke Hermes (2005, 11) meglátása szerint a populáris kultúra látszólagos könnyedsége és súlytalansága ellenére alkalmas arra, hogy betöltse az ideológiai és politikai küzdőtér szerepét,² s elősegítse a domináns hatalmi rendszerek elleni fellépést (Hermes 2005, 3).³ Ez a meghatározás a Hermes által is gyakran használt kulturális állampolgárság fogalmához kötődik, mely jelen vizsgálódásban is kulcsszerepet tölt be, hiszen lehetőséget biztosít a populáris kultúra demokratizáló hatásának a feltárására. Ennek a kritikai kultúrakutatás hagyományaira épülő empirikus kvalitatív kutatásnak célja tehát az, hogy megvizsgálja, hogyan képesek a televíziós sorozatok aktuális társadalmi-politikai témákat a mindennapi közbeszéd tárgyává tenni, akár olyanok számára is, akik igyekeznek elkerülni a politikai eseményekkel kapcsolatos állásfoglalást.

A választás több ok miatt esett Margaret Atwood 1985-ben íródott regényének, *A szolgálólány meséjének* televíziós adaptációjára (Hulu 2017–). Az egyik tényező az volt, hogy a sorozat az igényes szórakozás kategóriába

¹ E tanulmány a Journal of Central European Communication 2021. tavaszi számában megjelent *Cultural Citizenship, Popular Culture and Gender: Examining Audience Understandings of The Handmaid's Tale in Hungary* című angol nyelvű írásom magyarra átdolgozott változata. A Szerző köszönetet mond Tina Askaniusnak (Malmöi Egyetem) nélkülözhetetlen megjegyzéseiért, tanácsaiért és ötletadó gondolataiért.

² A Szerző magyar fordításának angol eredetije: „Popular culture hides rather than foregrounds itself as a domain of political and ideological struggle.”

³ A Szerző magyar fordításának angol eredetije: „Popular culture can be celebrated as a domain of resistance against dominant power relations”

sorolódik: a kiindulópontul szolgáló alkotás egy elismert szépirodalmi munkája, s a televíziós produkció is pozitív kritikái visszhangot keltett, több Emmy és Golden Globe díjban is részesült (Harrison 2020, 23). Azért volt célszerű megelőzni a minőséggel kapcsolatos kifogásokat, mert így el lehetett kerülni, hogy a tömegmédiára vonatkozó elutasító magatartás készen szállítsa „az előregyártott, magától értetődő” és különösebb tétovázás nélkül felhasználható fogalmakat és koncepciókat” (Ang 1995, 203) a résztvevők számára, nem tudta véleményalkotásukat a negatív beidegződések irányába tolni, nem tudott eleve fölöslegessé tenni „minden alaposabb, személyesebb magyarázaton való töprenkedést” (Ang 1995, 203). Azáltal, hogy a kutatásban résztvevők az interjúk tárgyát a minőségi produkcióként értelmezheték, a tömegmédiával kapcsolatos előítéletek nem aktivizálódtak és írták fölül a válaszadók saját véleményét. *A szolgálólány meséje* című sorozat színhelye egy Gilead nevű disztópikus ország, ahol háborús és környezeti katasztrófák következtében az emberiség a kihalás szélére sodródott. Totalitárius berendezkedése a kevés termékenynek maradt nőt kényszerítik gyerekszülésre. Ebben a társadalomban minden egy eltorzított családpolitikának van alárendelve, a nő teste fölötti önrendelkezése megszűnik, az köztulajdonná válik. A Szolgálólányok tehetős, kivételezett helyzetben lévő Parancsnokok uralta családokhoz kerülnek, ahol a bibliai Bilhah történetére hivatkozva rituális szertartás során szexuális erőszak áldozatai lesznek, mindaddig, amíg a ház ura, a Parancsnok teherbe nem ejti őket. Miután teherbe esnek és szülnek, a gyereket a családnál hátra kell hagyniuk, új ’állomásra’ helyezik őket, ahol ismét arra kényszerítik őket, hogy mások számára utódokat hordjanak ki. A nők kihasználását a gileadi rendszer bizalmatlanságra, megosztottságra, gyanakvásra épülő társadalmi rendje tartja életben, ahol a félelem megakadályozza az emberi kötelékek kialakulását. A cselekmény középpontjában a főszereplő, June elszánt küzdelme áll, hogy tőle elszakított kislányát megtalálja. A diktatórikus rezsím erőszakosságát és szélsőséges egyenlőtlenségét a főhős perspektívájából láttatja a sorozat, s a közönség is e pozícióval – az elnyomott nő helyzetével – azonosulva válik a történések részesévé, ismer meg egy groteszk, pontos és kíméletlen szabályok szerint működő világot.

A sorozat azért bizonyult jó alapként a beszélgetésekhez, mert azon kívül, hogy az elmúlt évek népszerű televíziós produkciója volt Magyarországon (HVG 2022), a disztópikus világban játszódó cselekmény alkalmasnak tűnt arra is, hogy markáns vélemények megfogalmazására készítse a befogadókat. Az erőteljes állásfoglalás oka az is lehet, hogy a jelen és közelmúlt magyar politikai és köznyelvi diszkurzusában sokszor megjelent a férfi-női szerepek konzervatív átértelmezésének gesztusa, s ennek hangsúlyos elemeként a több gyermeket vállaló nők követendő példaként való megjelenítése. Ahogy Kövér Ágnes a 2018-as a „családok védelméről” szóló

nemzeti konzultációt elemző tanulmánya rávilágít, ezekben a 'konzultációs' szövegekben artikulálódik a kormány ideológiai szándéka: „a népességfogyás — női termékenység horizonton határozza meg a gondolkodási pályát, saját cselekvési tartományát pedig kizárólag a női termékenység anyagi kompenzálására, azaz megvásárlására korlátozza” (Kövéér 2018, 66).

A döntést, hogy kizárólag nők vegyenek részt a kutatásban az motiválta, hogy a nők gyakran úgy érzik, a politikai közélet nem vesz tudomást róluk és problémáikról, ezért sokszor inkább visszahúzódnak a nyilvánosságtól, nem fogalmaznak meg véleményt aktuális politikai kérdésekben (Donovan 2012, 187). A kutatás éppen az esetlegesen ki nem mondott gondolatok megszólaltatására törekszik.

E jelenségek és célok által inspirálva a dolgozat tehát az alábbi kérdések megválaszolására vállalkozik: Hogyan vélekednek a megkérdezett magyar nők *A szolgálólány meséje* című sorozatban megjelenített jelenségekről? Látnak-e párhuzamokat Gilead fiktív világa és aktuális társadalmi-politikai események között? A sorozat által indukált bevonódás és véleményformálás értelmezhető-e a kulturális állampolgárság megjelenéseként?

Elméleti keret

A bevezetőben már említett kulturális állampolgárság fogalma a 90-es évek közepén jelent meg a posztmodern-kulturális médiakutatás szövegeiben (Császi 2008). Császi Lajos a fogalom kialakulásának történetére alapozott definíciója szerint a kulturális állampolgárság nem más, mint a korábbi nyilvánosság kiszélesedése a média révén. Mikor a nézők egyes műsorok tartalmát, s az ezekkel kapcsolatos nézeteket vitatják meg, tulajdonképp politikai-társadalmi kérdésekben foglalnak állást. Jelen tanulmány ehhez a hagyományhoz kapcsolódva az interpretáció olyan platformjaként értelmezi a kulturális állampolgárságot, mely „lehetőséget ad az identitás, a közösség, az inklúzió és a kirekesztés folytonos újraértelmezésére” (Hermes 2005, 6).⁴ A definíció két fontos kulcseleme számunkra most a média identitásképző ereje és közösségformáló képessége. A populáris kultúra követése és fogyasztása ugyanis nem magányos tevékenység, rajta keresztül ún. értelmező közösségek jönnek létre. E közösségek működhetnek a valós térben, a virtuális térben, de akár csak elképzelték is, így az azonos populáris terméket fogyasztók akkor is egy értelmező közösséghez tartoznak, ha soha nem találkoznak, vagy nem is tudnak egymásról. A tagokat közösen jellemzi az adott műfaj sajátosságainak ismerete, és az a „képesség, hogy a populáris kultúrával kapcsolatos tudásukat

⁴ A Szerző magyar fordításának angol eredetije: „An arena in which not only meaning is struggled over, but identity, [...] community, and inclusion and exclusion as well.”

felhasználva másokkal kommunikáljanak és kapcsolatokat alakítsanak ki” (Hermes 2005, 68).⁵

A befogadók reakcióinak vizsgálatán keresztül így tehát fel lehet térképezni adott értelmező közösség tipikus interpretációit és asszociációit. E kutatás tehát nem hatásvizsgálat, hanem empirikus elemzés annak feltárására, hogy a nézők hogyan viszonyulnak a sorozatban bemutatott témákhoz, s hogyan kerülnek nyilvános, személyes vagy akár csak belső dialógusba a látottakkal.

E folyamat megértéséhez szükség van a kulturális állampolgárság egy fontos elemének, a bevonódás fogalmának körüljárására is. Peter Dahlgren a kulturális állampolgárság gyakorlataival foglalkozó tanulmányában rámutat, hogy a mindennapi beszélgetés a demokrácia köznapi megjelenési formája is lehet, hiszen „a hétköznapi beszélgetés kötetlensége, nyitottsága, kreativitása, empátia- és érzelmeltető potenciálja miatt nélkülözhetetlen a demokratikus berendezkedés fenntartásához” (Dahlgren 2006, 276).⁶ A populáris kultúra tehát azáltal tudja összekapcsolni a politika és a szórakozás szféráit, hogy különböző elvont témákat aktualizál, ezeket kiemeli a politikai diskurzusból, s a nézők számára könnyebben feldolgozhatóvá teszi. Hisz a legtöbb ember szívesebben beszél arról, mit látott előző este a televízióban, mint, hogy politikai jellegű eseményeket értékeljen. Így a populáris kultúra által megjelenített témák gyakran társalgási katalizátorként, s ezáltal társadalmi kapocsként funkcionálnak, s hozzájárulnak a civil társadalom számára nélkülözhetetlen „interakciós nyilvánosság terének megerősödéséhez” (Dahlgren 2006, 276),⁷ s a régi nyilvánosság kiszélesítéséhez (Császi 2008). A bevonódás lehetséges mértéke igen tág spektrumon mozog, s emiatt hatókörének pontos kijelölése talán nem is lehetséges. A bevonódás megmutatkozhat konkrét cselekedetek formájában, (mint például egy demonstráción való részvétel), ám a kontinuum másik végpontján elhelyezkedő, szinte észrevétlen tettek, mint például az informális baráti beszélgetések sem kevésbé fontosak.

A populáris kultúra és a politika kapcsolatának jelen vizsgálatához elengedhetetlen ez utóbbi fogalom jelen kontextusban való definiálása: e kutatás arra a tágabb értelemben vett politika-fogalomra hagyatkozik, amelyet Liesbet Van Zoonen így határoz meg az *Entertaining the Citizen* (*Az állampolgár*

⁵ A Szerző magyar fordításának angol eredetije: „the ability to use one’s knowledge of this form of popular culture to communicate and make contact with others.”

⁶ A Szerző magyar fordításának angol eredetije: „The looseness, open-endedness of everyday talk, its creativity, potential for empathy and affective elements are indispensable for the vitality of democratic politics.”

⁷ A Szerző magyar fordításának angol eredetije: „[T]he interactional public sphere emerge as a sector of civil society.”

szórakoztatása) című munkájában: „a politikát nem csak a politikusok csinálják. (...) A politika egy olyan 'tér', ami függetlenül létezik annak gyakorlójától, s platformot biztosít a hatalmi viszonyok soha nem szűnő küzdelmei számára” (2005, 5).⁸ E politika-fogalom legnagyobb előnye, hogy a közönséget nem száműzi az intézményi politika hátterébe, hanem a politikai közélet aktív tagjaként tekint rá, így megteremtve a lehetőséget a magán- és közszféra, a politika és szórakozás határterületeinek vizsgálatára. Idézett művében Van Zoonen arra is rámutat, hogy a populáris kultúra rajongóinak és a politikai közösségek látszólag egymástól távol eső világait több hasonlóság köti össze, mint azt első ránézésre sejténénk: mindkét csoport egy látványos teljesítményre, produkcióra válaszul jön létre, az egyéneknek hasonló lépéseket kell tenniük annak érdekében, hogy e közösségek tagjaivá válhassanak, illetve mindkét csoportra jellemző a tagok érzelmi elköteleződése is (Van Zoonen 2005, 53-58). Ezen összefüggések felismerése hasznos következtetéseket rejt magában: “a politika és a szórakoztatás közötti kapcsolatra úgy kellene tekinteni, mint az érzelmi intelligencia kiaknázásának lehetőségére, mely nélkülözhetetlen a politikai aktivitás és tevékenység fenntartásához” (Van Zoonen 2005, 66).⁹

A kulturális állampolgárság elméletei számos nemzetközi empirikus kutatáshoz is szolgáltattak hátteret. (Lásd Nærland 2019; Toone et al. 2017; George 2012). Bár a magyarországi médiakutatás diszkurzusában is születtek ilyen jellegű munkák (lásd például Bényei 2001; László 2005; Munk 2009), a kulturális állampolgárság elméleti összefüggéseit pedig Császi Lajos alapos cikke foglalta össze (Császi 2008). Azonban a populáris kultúra, politika s ezeknek a magyarországi társadalmi nemi viszonyaira való vonatkoztatása, néhány kutatást kivéve (pl. Barát 2012), kívül esett az eddigi magyar kutatások látókörén. Ezért úgy gondolom, hogy egy ilyen jellegű vizsgálat különösen az elmúlt időszak polarizálódó magyar valóságában érdekes adalékokkal szolgálhat.

Módszertan

Az esettanulmány huszonkét magyar nővel végzett mélyinterjú alapján készült, melyek 2020 áprilisa és májusa között zajlottak személyesen vagy online. A döntést, hogy csak nőket vonjak be a kutatásba, több ok is motiválta.

⁸A Szerző magyar fordításának angol eredetije: „[P]olitics is not just what politicians do. [...] Politics is also a “field” that exists independently from its practitioners and that accommodates the continuous struggle about power relations in society.”

⁹ A Szerző magyar fordításának angol eredetije: “articulations between politics and entertainment should be seen as inviting the affective intelligence that is vital to keep political involvement and activity going.”

Egyrészt a véleménynyilvánítás hivatalos platformjain, a nők még mindig alulreprezentáltak Magyarországon (Gender Equality Index 2019), s így a hangjuk és véleményük kevésbé hallható az őket közvetlenül érintő döntések kapcsán is. Másrészt, a női közönség médiafogyasztási szokásai és értelmezési stratégiái különbözhetnek a férfiakétól (Ang 1996; Radway 2000), mely jellemzők további feltérképezéséhez is hozzájárul ez a kutatás.

A cél az volt, hogy olyan magyar nőket szólaltassak meg, akik megosztják velem *A szolgálólány meséje* című sorozat által keltett benyomásaikat, gondolataikat. Természetesen ezek a válaszok nem fedik le a magyar nők által megfogalmazott válaszok lehetséges spektrumát, s a felmérés nem tekinthető reprezentatívnak. Ehelyett a mélyinterjúk, a hosszú beszélgetések s az ezekből megszületett kvalitatív kutatás ereje és lehetőségei abban rejlenek, hogy érzékletesen s a maguk komplexitásában képesek megragadni az adott értelmezői közösségre jellemző tendenciákat, asszociációkat, beidegződéseket.

A mintavétel részben célzottan történt, vagyis e kutatás konkrét céljait figyelembe véve választottam ki az interjúalanyokat: olyan nőket szólítottam meg, akik közösségi médiafelületeken követték a sorozatot. Másrészt a kényelmi és a hólabda módszert is alkalmaztam: saját Facebook oldalamon közzéttem egy felhívást, melyet többen megosztottak. Annak érdekében, hogy a saját „buborékomtól” minél távolabb kerüljek, olyan online női csoportban is megosztottam a kérésem, ahol nem voltak személyes ismerőseim. Összesen körülbelül harminc megkeresést kaptam, s ebből született a huszonnégy interjú. Az interjúk hossza 35-80 perc között mozgott, s egy kivétellel magyarul zajlottak. A résztvevőknek három feltételnek kellett megfelelni: definiálják magukat magyarnak, nőnek, és ismerjék a sorozatot. Egyéb tényezők, mint például az életkor, lakhely, és az, hogy a sorozatból hány részt látott valaki, nem voltak relevánsak. A jelentkezők életkora így 17 és 56 év közé esett, mindegyikük Magyarországon él, Budapesten, vidéki megyeszékhelyen vagy falvakban. A mintavétel tehát alapvetően homogén, ám ahogy a Függelékben megadott táblázat is mutatja, társadalmi helyzetüket tekintve heterogén válaszadókat sikerült bevonni.

A kvalitatív interjúk elemzése gyakran történik a szövegelemzés módszerével. Ám e technika veszélye, hogy a kutató személyes meggyőződése reflektálatlanul szivároghat be az interpretációba, a megszólalók megnyilatkozásainak értelmezésébe. Ezt kivédendő, a megértés és magyarázat dinamikus és végtelen kapcsolatára építő hermeneutika körköröségét (Kvale 2017) igyekeztem bejárni, s a leírt interjúszövegek újraolvasásán keresztül megragadni s rekonstruálni a résztvevők mondanivalóját. Így nemcsak a válaszokban megbújó ellentmondásokat, hanem a sokszor több megszólaláson keresztül is átnyúló feleleteket is sikerült feltérképezni. A

résztevőktől származó szó szerinti idézetek nagy száma is a válaszadók gondolatainak pontos és első kézből való megjelenítését kívánja erősíteni.

A kódolási folyamat során a válaszadók Gilead fiktív világára való reflexióit, a sorozathoz való kapcsolódás példáit, s ennek nyomán az egyenlőtlenség megtapasztalása során adott reakciók megfogalmazását kerestem. Végül három tematikus blokk rajzolódott ki: Gilead és a „jelen világunk” összevetése, a bevonódott magatartás aktív cselekvésben való megmutatkozása (a kulturális állampolgárság megmutatkozása), az aktív bevonódás elmaradása, s ennek okai.

Az interjúk egyik fókusza annak feltárása volt, hogy a befogadók hogyan viszonyulnak a sorozat szereplőihez és a cselekményéhez, ezen keresztül pedig annak vizsgálata, hogy a sorozat interpretálása történhet-e a jelen politikai, kulturális kontextusának értelmező horizontja felől, és ha igen, hogyan fogalmazódnak meg azok a gondolatok, melyek *A szolgálólány meséjére* való reflektáláson kívül a beszélő saját jelenéhez fűződő viszonyáról is árulkodnak. A másik cél pedig az igazságtalanságot és egyenlőtlenséget ábrázoló cselekménybe való bevonódás, és az ezen keresztül megjelenő kulturális állampolgárság alaposabb megértése volt.

Gileadi párhuzamok

A fiktív cselekmények és az aktuális politikai-társadalmi problémák közötti esetleges hasonlóságot a válaszadók legtöbbször arra a kérdésre adott felelet során fogalmazták meg, hogy látnak-e bármilyen párhuzamot Gilead és jelen világunk között. A tág értelmezési lehetőséget biztosító megfogalmazás szándékos volt, hiszen így a válaszadók szabadon hozhattak (és hoztak is) példákat saját mikro- és makrokörnyezetükből, a szubjektív élményektől kezdve, a nemzeti szinten keresztül, egészen a nemzetközi jelenségekig.

A leggyakrabban említett párhuzam, ami a megkérdezettek szerint egyaránt jellemzi Gileadot és korunkat is, a bizalmatlanság érzése volt. Az egyik válaszadó így fogalmazott:

Ők [a szolgálólányok] egymás között sem merik kimondani azokat a dolgokat, amik nyilvánvalóan mindenkinek a fejében ott voltak, és hogy mennyire csak tapogatózás, hogy kiben bízhat, holott egymásra vagytok utalva. (5. résztvevő)

A bizalmatlanság érzése nemcsak a szavak szintjén fogalmazódott meg, hanem a felém mutatott magatartásban is, mely gyakran nonverbális jegeken keresztül nyilvánult meg. Ha a politikát távolról is érintő kérdés merült fel, a

válaszadók elbizonytalanodtak, többször rápillantottak a beszélgetést rögzítő telefonra, vagy visszakérdeztek: „*Nem tudom, most ezt szabad-e?*” (5. résztvevő)

A kezdeti bizalmatlanságon végül a legtöbb résztvevő felülkerekedett, és megosztotta politikai jellegű nézeteit is. Ezt a fajta ambivalenciát, a visszahúzódság és a véleményformálás igénye közötti ellentmondást jól példázza az “Én nem akarok politizálni, de...” gyakran alkalmazott mondatstruktúra, mikor az állásfoglalás élet tompító fordulatot rendszerint egy erősen politikai tartalmú megnyilatkozás követi:

Szerintem Magyarországon, nem akarok politizálni, de nincs demokrácia. (6. résztvevő)

Nem a politikába akarok ezzel belemenni, de a közelmúltban volt ilyen felháborodás, hogy amikor arról volt szó a kormány részéről, hogy minél több gyereket kell szülni, három gyereket kell szülni.” (22. résztvevő)

Ezek a vélemények azt példázzák, hogy a drámasorozat követése során megfogalmazódhatnak a saját kontextusukkal kapcsolatos állásfoglalások, s hogy a fikció és a valóság síkját gyakran akár önkéntelenül is összevetik a válaszadók, s egymás tükrében értelmezik.

Egy másik, többször említett hasonlóság Gilead és „saját világunk” között, az ambivalens anyaság-élmény és az ehhez kapcsolódó fizikai kiszolgáltatottság volt. A női test köztulajdonként való megjelenítése a gileadi élet egyik elkerülhetetlen és központi tapasztalata, melynek a sorozatban való megjelenítése több résztvevőben felelevenítette saját szülésének körülményeit:

Amikor kismama voltam az a körülrajongás, ami olyankor van, meg az a kímélés engem azért zavart (...), mert azt éreztem, hogy ez nem nekem szól, hanem a babának, és hogy innen tudom, hogy addig számítok ameddig a gyerek miatt kellek. (22. résztvevő)

A kórházakban a szülések alatt is nagyon kiszolgáltatottak a nők, nagyon nehéz az, hogy nem akarsz valamit, de rád erőltetik azzal, hogy a gyerek élete a fontos. (18. résztvevő)

Érdekes, s az aktív befogadói magatartás jelenségének példája, mikor ugyanaz a médiatermék merőben eltérő asszociációkat kelt a különböző politikai nézetű nézőkben. Az előbbi példától eltérően, mikor azt láthattuk, hogy Gilead a mai magyar valóság kritikájára ösztönözte a befogadót, a következő példa ezzel ellentétes, azt elfogadó interpretációt mutat:

Ha alapul veszem azt, hogy most milyen politikai irányvonal van és milyen kormányerő van, merem mondani azt, hogy van némi párhuzam a kettő

között. De nem ebben a beteg verzióban, hanem abban, hogy merjünk vállalni gyereket igenis, hogy a nők merjenek szülni egyet, kettőt, hármat, négyet, kinek hogy. (15. résztvevő)

A fentebb idézett válaszadók mindegyike említette Gilead és saját korunk hasonlóságait, s megnyilatkozásaik referenciapontja az elmúlt időszak magyar családpolitikája és az ehhez kötődő rendelkezések ismerete. Ám az ehhez az információhoz kapcsolódó – a sorozat világa által generált asszociációk – ellentmondásosak. Az egyik beszélő számára zavarba ejtő és megalázó volt, amikor a terhessége során megszűnt személynek lenni, s csupán a születendő gyerek okán tartották fontosnak és járt neki kivételezett figyelem. A másik beszélő viszont üdvözölte a berendezkedést, mely a nőket a minél több gyerek vállalására ösztönzi.

Szintén a befogadói értelmezéshorizont sokszínűségét, pontosabban azok különböző szintjét mutatja, hogy Gilead nemcsak az egyén közvetlen és jelenlegi mikrokörnyezetével kapcsolatban keltett asszociációkat, hanem történelmi párhuzamokat is felidézett „a világháborúk tapasztalatát, vagy a kommunizmus tapasztalatát” (6. résztvevő), vagy akár a globális egyenlőtlenségre is emlékeztette a befogadót:

Látjuk azért, hogy a világ pillérei úgy működnek, hogy vannak dúsgazdag országok, de az csak azért, mert vannak itt ilyen szegények. [...] Tehát nem lenne itt éhezés, csak van, ahol halálra zabálják magukat az emberek. (15. válaszadó)

Az expliciten politikai párhuzam mellett a pusztuló természeti környezet hasonlósága is felmerült. Gileadban minden probléma gyökere, a radikális diktatórikus berendezkedés középpontja, alapvető mozgatórugója és mindent fölülíró kifogása a környezetszennyezés miatt bekövetkező meddőség s az élve születések számának drasztikus csökkenése. Az ökológiai hanyatlás és az ember fizikai problémáinak összefüggése több válaszadó számára a jelen fenyegető valóságát is jelentette:

Nem jó irányba halad az ember a saját környezetének a kihasználása szempontjából az biztos. [...] Azért mi magunk is érezzük azt, hogy hogy a nők egyre több testi problémával küszködnek. (5. résztvevő)

Az, hogy az egyes nézőkben ugyanazon médiaprodukció megtekintése különböző benyomásokat keltett azt a feltételezést erősíti, hogy egy populáris, „szórakoztató” médiatermék jelentése is a dekódolás során a befogadóban jön létre, s hogy a „nézők akár aktívan megkérdőjelezhetik a médiaüzenetek

jelentéseit” (Hodkinson 2017).¹⁰ Az értelemzés tehát nem statikus, s nem független az egyén pszichéjétől, tapasztalataitól, s aktuális kontextusától.

Kulturális állampolgárság és bevonódás

A kutatás célkitűzései közé tartozott az is, hogy megvilágítsa, a nézőkből milyen reakciókat válthat ki a sorozatban megjelenített szélsőséges patriarchális berendezkedés, s hogy az igazságtalansággal szemben elgondolt vagy megjelenített bármilyen ellenállás csupán a sorozat fiktív világára vonatkozik, vagy a résztvevők a saját valóságukban konkrétan megtapasztalt egyenlőtlenséget is felismerik, és esetleg tesznek ellene.

Mikor a válaszadókat arra kértem, hogy gondolkodjanak el azon, miként viselkednének, ha Gileadban élnének, rendszerint saját tapasztalataikat osztották meg arról, hogy ők hogyan szoktak reagálni egyenlőséget és kirekesztést mutató helyzetekben. A válaszok spektruma igen tág volt, melyek az elkötelezett aktivista magatartástól a passzivitásig terjedtek.

Mindössze két válaszadó nyilatkozta azt, hogy tudatosan megéli állampolgári felelősségét, aktívan kifejezi véleményét, petíciókat indít és támogat, demonstrációkon vesz részt, barátokat, ismerősöket buzdít, hogy menjenek el szavazni, vagy az aktuális eseményeket tárgyaló cikkeket ír. Ők azt is megfogalmazták, hogy bár úgy érzik, hogy a demokratikus cselekvések tárháza szűkös és nem eléggé hatékony, nem lépnek át a legalitás küszöbét.

A női-férfi egyenlőtlenség elleni küzdelem egy gyakoribb, tipikusan a női szerepből fakadó válfaja a tudatos gyereknevelésen keresztüli ellenhatás. Ez az elhatározás attól függetlenül jelent meg a beszámolóokban, hogy az interjúalanyok fiúkat vagy lányokat neveltek, ám a gyerekek társadalmi neme eltérő célok megfogalmazására készítette az anyákat. A fiút nevelő anyák új, az egyenlőségen alapuló viselkedésmintákat szeretnének a gyerekeiknek átadni:

Van három csodálatos fiam, akik úgy lettek nevelve, hogy ő hozzájuk bármikor bárki hozzá mehet feleségül. (4. válaszadó)

Hogyha fiunk van, mint nekem, akkor az is nagyon fontos szerintem, hogy olyan férfiakat neveljünk, akik már nem úgy tekintenek a nőkre majd a [...], hogy a munkából hazaér a nyolc óra után, és onnantól kezdve ő elvégezte a napi kötelező teendőit. (22. válaszadó)

A lányokat nevelők elmondásuk szerint inkább arra törekedtek, hogy a nővé válásuk során a gyerekeiknek náluk pozitívabb tapasztalatokban legyen

¹⁰ A Szerző magyar fordításának angol eredetije: “Audiences could actively challenge the meanings of media messages.”

részük, és hogy a lányaik az általuk kivívott eredmények részesei lehessenek: “Nekem is két lányom van, és én mindig azt tartom szem előtt, hogy nekik ezeken már ne kelljen keresztülmenni.” (21. válaszadó)

Az oktatáson keresztül megjelenő nevelést a pedagógus vagy egyetemi oktató munkakörben dolgozók tartották kihasználható lehetőségnek. Érdekes módon, a pedagógusok általában nem a sorozatbeli főszereplőhöz, a nyíltan ellenálló June-hoz hasonlították magukat, hanem a Mártákhoz, akik titkos összeesküvést szöve belülről igyekeznek változást elérni. Az ő esetükben legtöbbször a fiatalabb generációért érzett felelősségvállalás szólalt meg, mely arra készíti az oktatókat, hogy egyenlőség elveit és az alapvető szabadságszavakat iránti igényt átadják a diákoknak és hallgatóknak:

[Ha Gileadban lennék] menteném azokat, amennyire tudom, akik láznak. [...] De most is ezt csinálom. Mentem azokat, akik még lázhatnak. Ezért vagyok a pedagógusképzésben. (4. válaszadó)

Oktatóként azért egész jó pozícióban vagyunk. Mert talán gondolkodásra és az önmagukért való kiállásra tudjuk biztatni a diákokat is. (6. válaszadó)

Az interjúalanyok között legnagyobb számban azok képviseltették magukat, akik a sorozatban látottakat nem az ellenállás konkrét cselekedeteihez kapcsolták, hanem baráti és családi beszélgetésekhez. A kutatásban résztvevő legfiatalabb 17 éves nő (1. válaszadó) például így fogalmazott: „Mivel én még csak tinédzser vagyok, nincs nagy mozgásterem. De szeretek róla [a sorozatról] beszélgetni a barátnőimmel, hogy mit gondolunk a társadalomról és hogy a jövőben mit lehetne tenni.” Volt olyan is, aki számára a sorozatnézés a húgával közös program volt (2. válaszadó), és olyan is, aki a lányát „avatta be”:

A 11 éves lányom azért elég sok dolgot levett belőle, és kicsit tudunk róla beszélgetni. Ővele pont a végén már azt azokat a részeket láttuk, amikor ahhoz a csoporthoz mentek el, akiknek a szájukat összekapcsolták, és érdekes volt, hogy ott ő értette, hogy ez azért van, hogy ne beszéljenek, és ne tudjanak visszamondani semmit. (5. válaszadó)

Ezek a beszámolók azt a feltételezést erősítik, hogy a sorozatról való beszélgetés aktusa valóban „a nyilvánosság alapvető eleme, és így morálisan és funkciójában is a demokrácia nélkülözhetetlen összetevője” (Dahlgren 2006: 277).¹¹ Egy televíziós program, azáltal, hogy alkalmat teremt aktuális és elvontabb témák megvitatására, közteve hozzá tud járulni a nyilvánosság

¹¹ A Szerző magyar fordításának angol eredetije: „Talk is constitutive of publics and is thus both morally and functionally vital for democracy.”

erősítéséhez, s a társadalmi kötelekek fenntartásához. Sőt, akár olyan különböző ideológiai háttérrel rendelkező egyének között is képes dialógust generálni, akik egyébként nem szívesen osztanák meg egymással politikai nézeteiket. Hiszen bár komolyabb társadalmi-politikai kérdések megvitatásától elzárkóznak, a sorozatról viszont szívesen beszélgetnek, s ennek során saját akár politikai helyzetükhöz viszonyítva kommentálják az aktuális epizódok történéseit, a különböző hatalmi helyzetben lévő szereplőkhöz fűződő viszonyukat. Mivel a nézők egyszerre tagjai *A szolgálólány meséje* című sorozat követői fiktív táborának és ezzel párhuzamosan saját jelenük társadalmi-politikai kontextusának is, e két világ- és normarendszerét egymásra vonatkoztatva értelmezték. S éppen ez a folyamat, a fiktív és valódi világok és szabályrendszerek összeütköztetése alkalmas arra, hogy ezen keresztül a nézők megértsék és megkérdőjelezzék társadalmi beágyazottságukat.

Mikor a társadalmi igazságtalanságok kapcsán az került szóba, hogy kinek a feladata ezek ellen tenni, visszatérő momentum volt, hogy a válaszadók közül többen kétségbe vonták saját cselekedetük súlyát. Ezt rendszerint úgy fogalmazták meg, hogy ők „túl kicsik” ahhoz, hogy valódi változást idézzenek elő. Ám ezzel párhuzamosan, amikor arról beszéltek, tesznek-e valamit, ha igazságtalanságot tapasztalnak, olyan válaszreakciókról számoltak be, melyek a társadalmilag alulról szerveződő grassroot-mozgalmak alapjait képezik, és az egyén önálló politikai jellegű lokális szintű lépéseit mutatják (Kaid és Holtz-Bacha, 2008). Több nő mesélt például arról, hogy a nagyívű változások helyett jobban bízik a szűkebb körű, személyes jellegű kommunikációban „saját környezetében, [...] ahol még működnek a személyes kapcsolataim” (5. válaszadó). S az elvont, akár fizikailag is távoli ügyek felkarolása helyett konkrét, elérhető, látható célokat szeret magának kitűzni: “Én inkább azt érzem magamhoz közel állónak, ha személyes hatókörömben segítek.” (20. válaszadó) E megnyilatkozások az alulról jövő kezdeményezések azon vonását körvonalozták, hogy ezek kiindulópontja mindig az egyes ember, aki autonóm módon szerveződve igyekszik megbirkózni a nehézségekkel, s adekvát választ találni a felmerülő problémákra (Esteva, Shiva és Prakash, 2014).

Mindezzel együtt azonban észre kell vennünk, hogy az interjúalanyok által megfogalmazott állásfoglalások, bár *A szolgálólány meséje* megtekintésével kapcsolatban fogalmazódtak meg, nem annak hatására jöttek létre. Sokkal inkább arról van szó, hogy a sorozat megtekintése az egyébként is létező érzelmeket erősítette fel, s legitimálta, öntötte formába. A nézői válaszok megismerése során annak lehettünk tanúi, hogy a szavakba nem öntött érzelmek, a sorozatról való beszélgetés által megformált gondolatokká váltak, s beépültek be a nézők világképébe. Tehát, az válik láthatóvá, hogy a

médiaszövegek alakítják az egyén identifikációját, „a ’nézőség’ a szövegben és szövegen keresztül konstruálódó szubjektum-pozíciók együtteséből tevődik össze” (Ang 1996, 112).¹²

A kulturális állampolgárság határai

Eddig azt láthattuk, hogy a nézők könnyen kerültek belső vagy tényleges dialógusba a látottakkal. A legtöbb megszólaló megfogalmazott valamiféle erkölcsi állásfoglalást, ám ezzel párhuzamosan többen úgy nyilatkoztak, hogy a való életben különböző tényezők gyakran megakadályozzák őket abban, hogy eleget tegyenek ennek a belső morális kötelességnek. Az interjúkban adott válaszok alapján négy ilyen gátló tényezőt lehetett megkülönböztetni.

Az első, és leggyakrabban előforduló gátló tényező a félelem. Úgy tűnik, ez a fajta fenyegetettség-érzet egyenes arányban áll a beszélők munkaerőpiacon betöltött pozíciójával: minél felelősségteljesebb státuszban van az illető, annál jellemzőbb, hogy tart bizonyos retorzióktól. Míg az alacsonyabb tisztséget betöltők jellemzően szabadabbnak érzik magukat, és ők állították leggyakrabban azt is, hogy ki mernek állni nyíltan az igazságtalanság ellen. Ez utóbbi csoport által említett példákban azonban inkább magánéleti szituációk jelennek meg (pl. a sorbanállás konfliktusai, szomszédal való összetűzések), míg a magasabb pozíciókban lévők, inkább rendszerszintű vagy intézményesült igazságtalanságokat vették észre, s frusztrációjuk éppen abból fakadt, hogy úgy érezték, nem tudnak ez ellen eleget tenni:

V12: Nagyobb hangot kellene adni a véleményemnek, mint amennyire teszem.

SPA – És mi akadályoz meg ebben?

V12: Hát, nagyrészt azért a politikai félelem. Vezetőként nem biztos, hogy mindent olyan szinten mondhatok ki, mint ahogyan ténylegesen gondolom” (12. válaszadó).

Az ember fél cselekedni, szólni is fél az ember, mert a munkám meg mit szólnak, meg minden egyéb. (17. válaszadó)

Azok a válaszadók, akik maguk is szülők, gyakran megfogalmazták, hogy úgy érzik, bátrabban szólalnának föl vagy cselekednének, ha nem lennének gyerekeik:

¹²A Szerző magyar fordításának angol eredetije: Spectatorship can be “conceived as a set of subject positions constructed in and through texts.”

Hogyha nem a gyerekeim a helyzete függne, akkor azt gondolom, hogy akkor mindent megtesz az ember. (5. válaszadó)

Egy másik (többgyerekes) szülő még tovább ment:

A gyerek egy biológiai fegyver. [...] A gyerek által válik a nő kiszolgáltatottá. És az igazi független nő egy rohadt darab gyereket nem szül. (4. válaszadó)

A harmadik ok, ami számos nőt hallgatásra vagy passzivitásra sarkallt, a társadalmi normáknak való megfelelés szándéka volt. Paradox módon, a patriarchális társadalom elvárásaira a legtöbb beszélőt – pusztá jóakarattól – saját édesanyja emlékeztette leggyakrabban:

Anya szokta mondani, hogy egy kicsit néha meg kell hunyászkodni, meg hogy alázkodjak meg, meg ilyesmi, és mondtam, hogy jó-jó, de tudom, hogy nekem van igazam. (19. válaszadó)

Mondjuk mostanában szokta még mondani [anyukám] hogy legyek kicsit szerényebb. Pedig szerintem szerény vagyok... (19. válaszadó)

Az anyák részéről az az elvárás is megfogalmazódik, hogy egy feleség feladata az is, hogy úgy nézzen ki, hogy a férje büszke legyen rá:

Ha levágatom a hajam, akkor a saját anyukám azt kérdezi meg rögtön, hogy és a férjednek tetszik – és ha mondom, hogy igen akkor, hát akkor az a lényeg. Pedig nem az a lényeg, hanem hogy nekem tetszik-e. (22. válaszadó)

Fontos észrevenni, hogy az anyák konzervatívabb nézete a lányaik nemtetszését váltotta ki, ami arra enged következtetni, hogy az elmúlt évtizedekben elmozdulás történt egy megengedőbb, és emancipáltabb attitűd felé.

A negyedik ok, ami a nők bizonytalanságérzetét növeli, a maszkulin viselkedésmintát mutató női vezető. A sorozatban ezt az életutat Lídia néni testesíti meg, aki a szolgálólányok vezetőjeként válik a férfihatalom kiszolgálójává és megjelenítőjévé. A jelenség, hogy gyakran éppen a nők a patriarchális beidegződés fenntartói és erősítői, több megszólaló közös tapasztalataként fogalmazódott meg:

Sajnos azt látom, hogy esetleg az a nő, aki belekerül egy olyan felsőbb pozícióba, amit általában megszoktunk a férfiktól, felvesz nagyon hasonló jellemvonásokat és nem kifejezetten méltányos a továbbiakban a nőkkel. (20. válaszadó)

A maskulin viselkedés társadalmi nemtől való függetlensége, s az interiorizált nőellenesség, s ezzel párhuzamosan a nők közötti szolidaritás felrúgása sokszor megingatja a nők egymásba s az összefogás lehetőségébe vetett bizalmát. Ahogy például Margit Patrícia (2002) a női újságírókat vizsgáló kutatása rámutatott, a női vezetők „[á]tveszik a férfiak szempontjait és úgy vélik, hogy a nők alkalmatlanok a vezetésre, mert nincsenek ambícióik, nem elég tehetségesek, nem elég magabiztosak, nem elég intelligensek, nem elég gyorsak, és hajlamosak a hisztériára.”

A bevonódás aktív elmaradásának sokféle tényezőjét nehéz – talán nem is lehet – egy közös nevezőre hozni, s összegezni. Ám ez a heterogenitás is tartogathat releváns felfedezéseket. Az várható és egyértelmű volt, hogy a patriarchális autoriter berendezkedés meg tudja fosztani a társadalom hátrányos helyzetű, elnyomott és kisebbségben lévő tagjait az önképviselet és nyílt véleménynyilvánítás lehetőségétől. Ami azonban ennél is meglepőbb, az az észrevétlenül elsajátított és alkalmazott generációk óta működő gendernormák mélyre ható súlyos rombolása – melyeknek maguk a nők is fenntartói.

Összegzés

E kutatás célja annak feltérképezése volt, hogy a nézők hogyan kerülnek (belső vagy valódi) dialógusba populáris médiaprodukciónak által bemutatott témákkal. Az interjúkérdésekre kapott válaszok elemzése során hamar egyértelművé vált, hogy a válaszadók közös tudással rendelkeznek a Magyarországon elvárt és elfogadott férfi-női szerepekkel, az aktuális családpolitikai kérdésekkel s intézkedésekkel kapcsolatban. Ám azzal együtt, hogy az értelmezői közösség számára a közbeszédben előforduló témák közel azonosak, a sorozat által generált asszociációk mégis különböztek egymástól az egyének élettapasztalatainak és világnézetének függvényében. Ezek a heterogén interpretációk azonban éppen azt a feltételezést erősítik, hogy a televíziós drámasorozatok alkalmasak lehetnek, hogy nézőiket társadalmi-politikai kérdések megvitatására ösztönözzék, hogy a szereplőkön keresztül szekunder módon megélt események és a meglepő fordulatokat tartogató cselekményszálak elvont politikai fogalmakat – mint például, szólásszabadság, a köz- és a magánszféra – hoznak a nézők számára elérhető, feldolgozható közelségbe.

Ha a válaszokat a feminizmus perspektívájából összegezzük, az eredmények ellentmondásosak. A kulturális állampolgárság és a feminizmus közötti ambivalens kapcsolat – melyet Hermes és Stello a detektívtörténetek női olvasóival kapcsolatban fogalmazott meg – jelen kutatásban is visszaköszönt. Eszerint az olvasók bár „képesek repedéseket találni a

domináns kultúra hatalmi rendszerén, ám paradox módon mindez a rendszer legitimálásával jár együtt, s megerősíti a jelenlegi berendezkedés fenntartását” (2000, 230).¹³ *A szolgálólány meséjével* kapcsolatos válaszokat megvizsgálva is láthatóvá vált, hogy bár a sorozatról való beszélgetés kritikai attitűdöt jelenít meg, mely ugyan hordozza a problémafelvetés képességét, de ez mégsem szubverzív, hanem a *staus quo* fenntartására irányul. A visszahúzódság egyfelől akár a kulturális állampolgárság magatartásának meghiusulásaként is értelmezhető. Ám az önreflexív megfogalmazás, a rendelkezésre álló cselekedetek és a passzivitás között feszülő ellentét felismerése, illetve valamiféle büntudat vagy hiány kimondása politikai-társadalmi-erkölcsi tudatosságot is jelez, s így paradox módon éppen emiatt, mégiscsak a kulturális állampolgárság csatornájává válik. Hiszen a tisztánlátás, a fiktív és való világok közötti párhuzam s különbözőség felismerése, s akár csak saját részre való bevallása is az aktív civil magatartás és gondolkodás (halvány, de nem elhanyagolható) megcsillanása. A populáris kultúra, és ezen belül a sorozatok tehát képesek lehetnek hidat alkotni a közszféra és a magánszféra, valamint a politikai és a magánéleti kommunikáció között, olyan kontextust, kommunikációs környezetet létrehozni, mely hozzájárulhat az ellenállás lehetőségeinek felismeréséhez.

Felhasznált szakirodalom

- Ang, Ien. 1995. „A Dallas és a tömegkultúra ideológiája.” Ford. Csáki Gabriella. *Replika*, 17–18: 201–214.
- Ang, Ien. 1996. *Gender And/In Media Consumption. Living Room Wars*. London: Routledge, 109–132.
- Askanius, Tina. 2017. „Engaging with The Bridge: Cultural citizenship, cross-border identities and audiences as ‘regionauts.’” *European Journal of Cultural Studies*, 22 (3): 271–290.
- Barát Erzsébet. 2012. „Az ’erős nő’ vizuális megjelenítésének terepe (?): A NAP kampány képeinek elemzése észak-amerikai és angol posztfeminizmus viták tükrében.” In Tóth Zsófia Anna; Vajda Zoltán (szerk.) *Amerikanisztika és vizualitás. Metszéspontok az információs társadalom horizontján*. Szeged: Americana E-Books, 1–12.

¹³ A Szerző magyar fordításának angol eredetije: „[T]here is evidently enough space for them to find cracks in dominant culture to build sustaining identities and critical forms of empowerment, that paradoxically result in continuing allegiance to that system.”

- Bényei, Judit. 2001. „[Az Alkonyzónától a Simpson családig.](#)” *Médiakutató*. 2001. nyár.
- Császi, Lajos. 2008. „[Médiakutatás a kulturális fordulat után.](#)” *Médiakutató*. 2008. ősz.
- Dahlgren, Peter. 2006. „Doing citizenship.” *European Journal of Cultural Studies*, 9(3): 267–286.
- Donovan, Josephine. 2012. *Feminist Theory*. New York: Continuum.
- Esteve, Gustavo, Prakash, Madhu Suri, és Shiva, Vandana. 2014. *Grassroots postmodernism remaking the soil of cultures*. London: Bloomsbury Publishing.
- [Gender Equality Index 2019: Hungary](#). European Institute for Gender Equality. 2020. április 9.
- George, Kelly C. 2012. „[Self-help as women’s popular culture in suburban New Jersey: An ethnographic perspective.](#)” *Participations: Journal of Audience & Reception Studies*, 9 (2).
- Harrison, Chloe. 2020. „The truth is we’re watching each other’: Voiceover narration as ‘split self’ presentation in *The Handmaid’s Tale* TV series.” *Language and Literature*, 29 (1): 22–38.
- Hermes, Joke. 2005. *Re-reading Popular Culture: Rethinking Gender, Television, and Popular Media Audiences*. London: Blackwell Publishing.
- Hermes, Joke, & Stello, Cindy. 2000. „Cultural citizenship and crime fiction.” *European Journal of Cultural Studies*, 3 (2): 215–232.
- Hill, Annette. 2018. „Saga’s story: Emotional engagement in the production and reception of Nordic crime drama *The Bridge*.” In Kim Toft Hansen, Steven Peacock, és Sue Turnbull, (szerk.) *Crime Pays – Contemporary Television Crime Dramas*, London: Palgrave Macmillan, 269–284.
- Hodkinson, Paul. 2017. *Media, culture and society: An Introduction*. SAGE Publications, Kindle Edition.
- „[Itt az HBO-toplista: A szolgálólány meséjét nézték tavaly a legtöbben.](#)” 2022. *HVG Online*. 2022. január 14.
- Kaid, Lynda Lee, és Holtz-Bacha, Christina (szerk). 2008. [Encyclopedia of political communication](#). London: SAGE Publications. Online edition.
- Kövér-Van Til, Ágnes. 2018. „[Nemzeti Konzultáció 2018 - A családok védelméről: töprengések a konzultáció kérdéseiről, 1.](#)”

- [rész.](#)” *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat*, 8(2), 66–79.
- Kvale, Steinar. 2007. *Qualitative Research kit: Doing interviews*. London: SAGE Publications. Online edition.
- László, Miklós. 2005. „[Hírműsorok generációs szemmel](#).” *Médiakutató*. 2005. tél.
- Margit Patrícia. 2002. „[A nők reprezentációja](#).” *Médiakutató*. 2002. ősz.
- Munk, Veronika. 2009. „[Sztárság, elméletben](#).” *Médiakutató*. 2009. tavasz.
- Nærland, Torgeir Uberg. 2019. „Fictional Entertainment and Public Connection: Audiences and the Everyday Use of TV-series.” *Television & New Media*, 20 (7): 651–669.
- Radway, Janice. 2000. „The Institutional Matrix of Romance.” In Simon During (ed) *The cultural studies reader*. Routledge, 564–576.
- Toone, Ashton, Edgar, Amanda Nell és Ford, Kelly. 2017. „[She made angry Black woman something that people would want to be’: Lemonade and Black women as audiences and subjects](#).” *Participations: Journal of Audience & Reception Studies*, 14 (2)
- Van Zoonen, Liesbet. 2005. *Entertaining the Citizen*. London: Rowman & Littlefield.

Függelék

1. A válaszadók demográfiai összetétele

	Életkor	Foglalkozás
1. válaszadó	17	Tanuló
2. válaszadó	23	Egyetemi hallgató
3. válaszadó	46	PR munkatárs
4. válaszadó	56	Tanár
5. válaszadó	41	Ügyvéd
6. válaszadó	45	Egyetemi oktató
7. válaszadó	36	Irodai alkalmazott
8. válaszadó	35	Titkárnő
9. válaszadó	55	Ápolónő
10. válaszadó	34	Irodai alkalmazott
11. válaszadó	46	Tanár
12. válaszadó	43	Oktatási vezető

13. válaszadó	38	Irodai alkalmazott
14. válaszadó	26	Kozmetikus
15. válaszadó	43	Politikai tanácsadó
16. válaszadó	38	Óvónő
17. válaszadó	45	Tanár
18. válaszadó	25	Felhasználó
19. válaszadó	27	PhD-hallgató
20. válaszadó	46	Kritikus
21. válaszadó	29	Környezetvédelmi manager
22. válaszadó	28	Irodai alkalmazott

2. Az interjúk kérdései

- Hogy kerültél kapcsolatba a sorozattal? Hol nézted? Milyen csatornán? Egyedül vagy valakivel?
- Mi fogott meg benne? Milyen érzelmeket kelt benned a sorozat?
- Online vagy offline (személyesen) szoktál valakivel beszélgetni a sorozatról?
- Hogyan tudnád jellemezni Gilead világát?
- Milyen érzéseket kelt benned ez a világ?
- Mi az, ami felháborít ebben a világban? Esetleg van valami, ami tetszik?
- Te hogyan éreznéd itt magad? Mit tennél? Melyik női szerep a legelfogadhatóbb? Miért?
- Melyik szerepet választanád?
- Ki a kedvenc szereplőd? Offred (June) karaktere szimpatikus?
- Mit gondolsz róla? Milyen feleség? Milyen anya?
- Te kockáztatnád az életed?
- Melyik a kedvenc részed a sorozatból? Esetleg van olyan epizód, ami nagyon megragadt benned?
- Volt olyan, hogy nem akartad nézni tovább a sorozatot?
- Mennyire fedezhetőek fel benne közös vonások a jelen világunkkal?
- Hogyan gondolkodsz a parancsnokok feleségeiről, azokról, akik együttműködnek?
- Szereted a sorozatokat? Mit szoktál nézni? Jobb vagy rosszabb ez, mint a többi sorozat?
- Milyen ma nőnek lenni? Neked mi a legnagyobb kihívás? Kinek a feladata ennek a megoldása?

Kegyés Erika

Szegedi Tudományegyetem

Az ellenállás és az együttműködés retorikai megoldásai Lou Andreas-Salomé nőkép-konceptiójában

Bevezetés

Lou Andreas-Salomé (1861–1937)¹ orosz származású pszichoanalitikus elméleti és szépirodalmi írásainak középpontjában is az áll, hogy egy erősen szimbolikus nyelv segítségével, Freud nyomában, Nietzsche árnyékában, Kristeva és Lacan előfutáraként egy olyan nőiség-konceptiót dolgozzon ki, amelyik egyrészt maradéktalanul meg tud felelni korának hagyományos (értsd: alárendelt) női szerepekkel szembeni szociálpolitikai elvárásainak, azaz nem célja a női emancipáció hirdetése, másrészt túlmutat korának emancipációs törekvésein, s a női princípiumot a férfi fölé emeli. Ez a látszólagosan fel nem oldható ellentmondás teszi izgalmassá Lou Andreas-Salomé szövegeit, amelyekben egyszerre érvel a nő alá- és fölérendeltsége mellett. Az irodalmi műveinek nőiség-konceptióiban, az önéletrajzi ihletésű írásainak énkép-attribútumain keresztül és a teoretikus esszéiben megkonstruált 'nő'-fogalomban is határozottan azt sugallja, hogy a 'női' megalkotása mögött mindig is kettős logika, a megfelelés kényszere és az emancipáció éltetése húzódott meg, minek következtében az az egyetlen hiteles nőiség-konceptió, amelyik nem kiutat keres ebből a paradoxonból, hanem megkísérli e kettősség egymásnak feszülésében, összefonódásában és reflexív viszonyában létrehozni a női szerepek új értelmezési lehetőségét. Ebben jut Salomé írásaiban nagy szerep a nyelviségnek, amelynek az az elsődleges feladata, hogy szubverzív módon oldja fel a kettős szorítás elfogadott rendjét.

Ezért is jutottak már Salomé első elemzői, többek között Müller-Loreck (1976), arra a megállapításra, hogy Salomé retorikája a feminizmus és az antifeminizmus határán mozog. A sajátosan salome-i nőiességet reprezentáló beszédmódot úgy jellemzik, mint a hagyományos nőképek klisészerű kummulálódása mögött kibontakozó túldimenzionált kiáltást a szellemi tevékenységében, társadalmi döntéseiben és szexualitásában nem

¹ Lou Andreas-Salomé életét többek között H. F. Peters dolgozta fel, a könyv eredetileg angol nyelven jelent meg, magyarul 2002-ben az Európa Kiadónál.

korlátozott női szubjektum megszületésért (Müller-Loreck 1976). Ez utóbbit nevezi Salomé a női individualizálódás kívánatos eredményének. Újabb szövegkutatások (pl. Kreide 1996, Schütz 1998, Wernz 2003) is arra mutatnak rá, hogy Salomé szövegei egyszerre restaurálják a 19. században fennálló nemiszerep-rendet és működnek együtt hatékonyan abban, hogy a nőkkel elfogadtassák társadalmi alávetettségüket, sőt: arra vegyék rá őket, hogy ennek megvalósításában maguk is működjenek közre, s mutatnak fel olyan elemeket, amelyekről korának elismert nőmozgalmi képviselői, például Gertrud Bäumer (1873–1954) is úgy nyilatkoztak, hogy 'Schwestergeist'-ről, azaz a nőmozgalmak céljaival egyetértő, hozzájuk hasonlóan gondolkodó szellemiségben íródtak.² Salomé nőiesség-konceptiójának legfontosabb jellemzője tehát az a diszkurzív stratégia, ami az alárendeltség érveinek látszólagos elfogadása – a férfiuralom megkövetelte 'hazugság' támogatása – és a nőmozgalmak hatására megkonstruált 'igazság' (a női emancipáció individuális szükségességének értelmében) ötvözésére tesz szubverzív kísérletet, azaz utat keres az ellenállás (feminizmus) és a cinkos együttműködés (antifeminizmus) között. Salomé szerint a 19. század végén ez tűnt az egyetlen helyes választásnak ahhoz, hogy megpróbáljon filozófusként és irodalmárként is a nők szemszögéből beszélni, de követve a férfinezőpontnak megfelelő beszédmódot.

Salomé szövegeiben ezért kovácsolódik egységgé olyan szembetűnő módon a lázadó (ellenálló) és a beleegyező (megalkuvó) hang, s egyszerre látjuk őt az ellenállás és az együttműködés szimbolikus alakjának, aki párhuzamosan játssza 'a férfiak cinkosa' és 'nők védelmezője' szerepeket, s aki néha az önként vállalt látszólagos alávettség stratégiáját szorgalmazza azért, hogy a nők valódi hatalmát a férfiak felett bizonyítsa, másszor pedig látványosan kiáll a nők társadalmi jogaiért való küzdelem mellett és helyet követel magának kora női élharcosainak sorában.

Ezek az első ránézésre feloldhatatlannak tűnő ellentétek három szempontból is magyarázhatók. Egyrészt azzal, hogy Salomé életfilozófiája egyszerre afirmatív-idealisztikus és intuitív-kritikus. Affirmatív-idealisztikus abban az értelemben, hogy életigenlése a szeretet/szerelem és a szabadság utáni vágy kettősségének vonzásában nyer igazi értelmet, a szerelemért vállalhatóan tartja az alárendelődést, a vágyott nőiesség elérése érdekében hajlandó lemondani az egyéni szabadságról. Intuitív-kritikus abban az értelemben, hogy ismeri korának azt a megközelítését, hogy a női mint a 'másik', az 'idegen', a 'rejtélyes', a 'meghatározhatatlan' definiálódik, s erről az alteritásról ösztönösen azt gondolja, hogy nem logikus, hiszen a nő számára nyilvánvalóan a férfi képviseli a 'másikat', az 'idegent', a 'megismerhetetlent',

² Gertrud Bäumer: Lou Andreas-Salomé. 1937. In: Die Frau, 6. szám, 305–311.

de ez mégsem érvényesül egy meghatározásban sem, s nem is érvényesülhet, amíg a nő és a férfi fogalmát egyaránt a férfiak határozzák meg. Másrészt azt kell észrevennünk, hogy mint Salomé életrajzírója (Koepcke 1986) is hangsúlyozza, Salomé az ellentétességet tette meg életfilozófiája maximájának: Az önállóság és a függetlenség elérése érdekében számára semmilyen ár nem volt túl magas, ezért megtanulta azt, hogy a femme fatale és a múzsa szerepében olyan nőképet közvetítsen kifelé, ami megfelelt a férfiak elvárásainak – ami szembement a kor nőmozgalmainak érdekeivel. Harmadrészt, Salomé írásai két elmélet között ingadoznak. A nő és a férfi egyértelműen egyenlő, ezért nem áll a mellé a nőmozgalmi cél mellé, amelyik bármi áron, de bizonyítani akarja a 'sajátosan nőies' létjogosultságát, mert ez egyenlő volna a nő, mint a 'másik' elismerésével és a nemek közötti differenciák felnagyításának szándékával. Ugyanakkor, bár ezt maga nem ismeri el, Salomé olyan ideális nőítípust szándékozott megteremteni, aki tisztában van azzal, hogy mit jelent a nők jövője szempontjából a kiharcolt egyenlőség és a hirtelen kapott szabadság.

Salomé írásainak újraolvasása és retorikai stratégiáinak feltárása abban lehet a segítségünkre, hogy ezeket az ellentéteket megértsük, és megtaláljuk azokat a pontokat, amelyekben valójában egyetértett korának feminista gondolkodóival (Hedwig Dohmmel vagy Gertrud Bäumerrel) és amelyekben éppen azért mondott nekik ellent, mert felismerte, hogy kora nőmozgalmainak azon törekvése, hogy a nemek egyenlőségét a nők és a férfiak különbözőségének megindoklására alapozzák, nem az az út, amely elvezethet a nemek egyenlőségének teljes megvalósulásához. Ezeknek az ellentmondásoknak a feltárására és feloldására több elemzés is vállalkozott. De ezek elsősorban Salomé irodalmi alkotásaiban vizsgálták Salomé nőképeinek viszonyát a korabeli irodalmi alkotásokhoz (Müller-Loreck 1976, Schütz 1998, Wernz 2003), illetve a pszichoanalízis módszerével kísérelték meg Salomé nőkép-konstrukcióját egységes keretbe foglalni (Gahlinger 2001). Kevesebb kutatás foglalkozik Salomé elméleti szövegeivel, holott ezeknek a középpontjában valamennyi esetben a nőkép-konceptiójának megalkotása áll. Ebben az elemzésben ezek közül a szövegek közül két alapvető írással foglalkozom, amelyek a Salomé által kidolgozott nőkép-konstrukciókat példázzák:

1. *Der Mensch als Weib. Ein Bild im Umriss* [Az ember nőként. Egy kép vázlatja], 1899.
2. *Zum Typus Weib* [Az asszony jelleméről], 1914.

A mimézis retorikája

Hedwig Dohm, a haladó szellemű német nőmozgalom egyik legfontosabb teoretikusa 1899-ben a *Die Zukunft* [A jövő] című női társadalmi lapban azt írta, hogy: „Lounál olyan mondatokra bukkantam, amelyek egy emancipált nő részéről egészen hajmeresztők, de találtam olyan mondatokat is, amelyeknek a női emancipáció legerősebb érvei között van a helye.”³ Ebből a kettős méltatásból következően voltaképpen meg is fogalmazódik számunkra a leglényegesebb kérdés, mely végigkíséri Lou Andreas Salomé írói tevékenységét az esszéisztikus, filozófiai-pszichoanalitikus alkotásoktól az irodalmi művein át egészen az posztumusz kiadott önéletrajzi írásáig⁴, és amely a kortársakat és az utókort egyformán foglalkoztatta: feminista volt-e vagy antifeminista? Ilyen egyértelműen teszi fel az alapkérdést Kreide (1996) is, akik Salomé munkásságával több szempontból is foglalkozott, de elsősorban abból, hogy melyek Salomé ’feminista’ versus ’antifeminista’ öngigazoláskeresésének a retorikai-diszkurzív elemei. Kreide azt hangsúlyozza, hogy mindkét feltett kérdésre igennel kell felelnünk, belátva azonban azt, hogy Salomé esetében nem koncepcióváltásról van szó. Nem az történt, hogy antifeministából meggyőződéses feminista, vagy feministából eltévedett antifemista lett. Már fiatalkori művei, különösen a *Fenitschka* (1898) és a *Ruth* (1896) című elbeszélései, is azt mutatják, hogy a feminista és antifeminista szlogeneknek tudatos írói stratégia részeként működnek, szándékosan keverednek 19. századi feminista és antifeminista retorikai fogások, hogy mindkét nézet dekonstruálhatóvá váljék. Ezeknek az irodalmi indíttatású dekonstrukcióknak az a diszkurzív szerepe, hangsúlyozza Wernz is, hogy „demonstratív jelleggel dezilluzionálják a nőiség elméleteit” (2003, 77).⁵ Ezt a szándékot minden bizonnyal felismerhették, mint ahogyan az a fenti idézet is példázza, Salomé kortársai is, de valószínűleg nem tudták elképzelni azt a stratégiát, hogy Salomé tudatosan ír egy ún. két tűz közötti (op)pozícióból, mert a 19. századi társadalomelméletek egyértelmű választás elé állították a társadalom tagjait, és elvárták, hogy egyértelműen állást foglaljanak a véleményük mellett, mégpedig a saját nézőpontjukból. Salomé szövegei azonban pontosan azt bizonyítják, hogy az egyértelmű állásfoglalások egységes

³ Hedwig Dohm: Reaktion in der Frauenbewegung. In: *Die Zukunft*, 1899, 29. szám, 279-291, az idézet forrása: 280. oldal, saját fordítás.

⁴ Pl.: *Fenitschka* (1898, elbeszélés), *Ruth* (1896, elbeszélés), *Gedanken über das Liebesproblem* (1900, esszé), *Psychosexualität* (1917, esszé), *In der Schule bei Freud* (1917, napló), *Lebensrückblick* (1974, emlékirat).

⁵ A tanulmányban a német nyelvű szakirodalomból átvett idézetek saját fordításban szerepelnek. Rövidítés: MW (= *Der Mensch als Weib*), ill. ZTW (*Zum Typus Weib*) és az eredeti szövegek oldalszáma.

és egy irányba ható álláspontot követelnek meg, ami nem teszi lehetővé a nézőpontváltásokat. Wernz elemzése kimutatta, hogy Salomé célja az volt, hogy felmutassa, minden álláspont hamisnak tekinthető mindaddig, amíg a mimetikus nézőpontváltások nem bizonyítják az igazunkat. Ezt a folyamatot így írja le Wernz: „Andreas-Salomé az ’angyal’ és az ’ördög’ extrém ellentétes természetű képmásának felidézésével egy ún. transzcendens folyamatot indít be, miközben a ’nőről’ és a ’nőiesről’ férfinézőpontból megalkotott elképzeléseket a szöveg felületén mimetikusan utánozza. Ez a mimetikus lenyomat megfelel a dogmatikusan feltételezett igazságnak, s egyben megnyitja az utat a Kristeva által kifejtett ’második igazság’ felé, aminek nem az a célja, hogy új igazságot hozzon létre, hanem az, hogy az első, már megfogalmazott ’igazságot’ hatásosan ábrázolja” (2003, 76). Ez pedig azt jelenti, hogy Salomé szövegeit nem feltétlenül kell úgy értelmeznünk, hogy valóban nem volt célja a nemek társadalmi egyenjogúsítása, vagy úgy, hogy nem akarta (és nem is tudta) a 19. századi nőkérdést nőmozgalmi vagy társadalompolitikai keretek között értelmezni, mivel kimondottan biológiai aspektusból volt csak hajlandó elfogadni a nemek közötti különbségeket. A szövegek ismeretében sokkal inkább arról van szó, hogy a mimézis retorikája a szubverziót, azaz a felforgatást szolgálja. „Ahogyan a szerző a főszereplőre Fenyicskára tekint, az egy imitált férfitekintet, hogy a női szereplőt a szövegben mi is a férfi szemével lássuk, de vegyük észre, hogy e mögött a nő áll mint szerző(nő), aki ezt a férfitekintetet leköveti” (Wernz 2003, 77). A mimézis tehát Salomé írásaiban azt a funkciót tölti be, hogy rávilágítson az egysíkúan ideológiai értelmezések hiábavalóságára, és megmutassa, hogy a női lét döntési szabadsága lehetetlen fantazmagória, hiszen a(z) (női) én a másik (a férfi) nézőpontján keresztül értelmezi önmagát, sőt: talánynak tételezi önmagát, mivel a 19. század legbeszédesebb metaforájaként a „nő mint rejtélyes lény” (MW 241) határozható meg⁶.

A mimézis (a mímelés) retorikája Salomé esetében ennek ismeretében azt a célt is szolgálja, hogy a szöveget másképpen értelmezzük: a nőiség férfiközpontú hangsúlyozása, s a „férfiretorika” Fenyicska által való „visszaismétlése” úgy is olvasható, mint „projekciós paródia” (Kristeva 1972: 168), illetve úgy, mint egy felkiáltás a felismerés után: Fenyicska tudatosan utánozza azokat a női szerepeket, amiket tőle elvárnak, hogy elkerülhesse az ’angyal’ versus ’ördög’ megbélyegzést. A pszichoanalitikus Salomé számára ezért elfogadható álláspont, hogy a mély, individuális nőiség (és a „valódi/igazi feminizmus”) eléréséhez szükséges a csalárd szerepjátszás (mimézis) és annak az elfogadása is, hogy a társadalom korlátozza az „igazi, belső erőből” (MW

⁶ A tanulmányban idézőjelben használt külön forrásmegjelölés nélküli szövegrészek, fogalmak és metaforikus kifejezések Lou Andreas-Salomé két részletesen elemzett művéből származnak. Ezek a bibliográfiában külön is szerepelnek.

234) fakadó nőiesség kifelé való megélését, de a látszólagos elfogadás segít a „a saját, belső női én” (MW 234) befelé való megélésében, és ez a nők önmagára való találásának egyetlen útja az adott körülmények között, legalábbis Fenyicska példáján keresztül szemlélve.

Ebből a gondolatmenetből kiviláglik, hogy Salomé a 19. századi női léttel és léttérrel kapcsolatos kérdések ontológiai aspektusból ragadták meg. Saját, ellentétekre épülő nőiség- ideológiája a főszereplőkön keresztül (Fenyicska vagy Ruth) azt próbálta az irodalmi kontextusokon át is bizonyítani, hogy a nőmozgalmak programját adó kortársai elhibázott gondolatiságot követnek akkor, amikor a nőképek mögött egységes és társadalmi kontextusok által meghatározott szerepeket követnek és képeznek le, mint a jövőben követendő mintákat. Salomé ezzel a feltételezéssel megelőzte korát, hiszen azt állította, hogy a női érdekek nem azonosíthatók csak és kizárólag társadalmi szempontból meghatározható női csoportterdekként, mert a nőiség individuális alapmotívum, és annak megélése emocionálisan és strukturálisan (társadalmi szempontból) sosem mutat teljesen egyforma mintázatot. A „*Ruth*” című, 1895-ben megjelent elbeszélés azt mutatja be, hogy a 19. század nőmozgalmi Salomé megítélése alapján nemcsak, hogy túlzásba viszik a nemek szembeállítását, hanem egy alapjaiban hibás elgondolásról van szó. Ezt Ruth sorsán keresztül Salomé azzal indokolja, hogy a nemek dichotómiájának eleve adott társadalmi rendezőelvként és kulturálisnak elgondolt elrendeltetésként való elgondolása hibás nőiség-felfogáshoz fog vezetni. Ha azt a logikát követjük, hogy a nőiség meghatározásában visszakanyarodunk a férfiuralom által preferált ’örök’ nőihez, amiben ugyan elismerésre talál a női mint ’teremtő’ elv, de nem rendelődik hozzá a világot megváltoztatni és megmenteni képes erő, akkor ennek nyilvánvalóan magasabb értékrendet kell hordoznia, mint a férfiprincípiumnak.

Az ismételés retorikája

Salomé tehát elutasította azt a gondolkodásmódot, hogy a nemek közötti egyenlőség megvalósítható volna, s úgy érvelt, hogyha a 19. századi nőmozgalmak a „nőiség örökségét” mint szociokulturális elvet, és az „örök nőiséget” mint identifikációs mintázatot kínálják fel, akkor annak magasabbrendűnek kell lennie, és ezért elhatárolódott kortársai teoretikus írásaitól, amelyek a nő emancipációját az egyenlőség elérésével látták megteremteni. Jó példa ennek az érvelési módnak a bemutatására *Das Paradies* [A paradicsom] (1898) című elbeszélése. Itt történetesen a férfi főszereplőnek jut az a szerep, hogy előadja az ’emancipált’ férfi beszédmódját, és így a 19. századi férfibeszédmód parodisztikus alakjává váljon. Dietrich minden

megnyilatkozásában úgy kezeli a 'nőkérdést', hogy kiemeli az aktuális kontextusból, és nő-fogalmának megalkotásában folyamatosan ellenérveket keres a patriarchális berendezkedés ellen. Ennek közepette folyamatosan ismételteti (reprodukálja) a férfiuralom sztereotip szlogenjeit, hogy rekonstruálhassa azt a 19-20. század fordulópontjára jellemző társadalmi, gazdasági és politikai tekintetben elfogadott nőideált, amelyet a nőmozgalmak megteremtettek. Ez a nőt a világ nyugópontjaként állította a középpontba, s a világ fennmaradásának zálogaként tekintett rá, kinek feladata, hogy önmagára találásával a világot jobbá tegye. Azáltal, hogy ezt a nőképet egy férfi teremti újra az elbeszélésben, világossá válik annak hamissága. Müller-Loreck ezt a folyamatot így írja le: „Egy racionalizált és mechanikára épülő világban szükségszerűen be kellett következnie a nőiség mitizálásának, de nem meglepő, hogy az összetett nőkép titokzatossága helyett az egyszerűség lett a hívószó, s az ősi, elementáris női erő felé való elmozdulás következett be” (1976: 76). Ám, ha Salomé-t úgy olvassuk csupán, hogy csakis ennek a követelésnek a megismétlését vesszük észre, s elkerüli a figyelmünket az ismétlés retorikájának parodisztikus volta, akkor biztosan értelmezési hibát követünk el. Ha az ismétlődésekben azt véljük felfedezni, hogy az a feladata, hogy hangsúlyozza a nő legnagyobb erényét, az alázatosságot, hogy ellenállás nélkül teljesíti a társadalmi, biológiai és kulturális feladatát, akkor nem értjük meg, hogy Salomé valójában egy tarthatatlanul egysíkú és idealizált nőkép-építményt kérdőjelezett meg és próbált lebontani, mondja Müller-Loreck (1976: 76). Ezt felfedezve azonban megértjük, hogy korának nőmozgalmi kontextusában csak izolált pozíció juthatott Salomé számára, s a sorozatos félreértelmességek okán a nőtársak száműzték őt köreiből. A vita máig nem csitul körülötte, s az elemzők máig különbözően ítélik meg írásainak irányultságát arra vonatkozóan, hogy a női érdekek érvényesülését előmozdította-e vagy hátráltatta-e azzal, hogy tagadta a 19. század nőmozgalmi retorikájának legfőbb tételét, a speciálisan női értékrend és specifikusan női kultúra létét.

Salomé ambivalens viszonyát a 19–20. század fordulópontján szerveződő női mozgalmakhoz, illetve konfliktusát annak vezető teoretikusaival nemcsak konvencionálisnak nem mondható életvitele váltotta ki, hanem az is, hogy a női emancipáció fogalmán teljes mértékben individuális, az egyéni női tapasztalatból kiinduló, belső indíttatású fejlődési folyamatot értett, amit semmilyen, a nők politikai vagy társadalmi szerepvállalására támaszkodó külső kezdeményezés nem eredményezhet (Schütz 2008). Ez a cél azonban ellentmond a kortárs nőmozgalom célkitűzésének, mert Rosa Mayreder⁷ és Hedwig Dohm is éppen fordítva

⁷ Rosa Mayreder: Zur Kritik der Weiblichkeit. Essays. Jena: Diederichs. Első kiadás: 1905.

gondolkodnak: a kívülről ható, a nőmozgalmak által társadalmi szinten kiváltani szándékozott emancipáció tudja ráébreszteni a nőt az egyéni emancipálódás szükségességére. Salomé azonban, feltételezhetően pszichoanalitikus beállítódottsága okán fordítva értelmezte a „külső” és a „belső” emancipáció fogalmát: az individuálisan emancipálódott nők tapasztalatai alapulva kell meghatározni a nőmozgalom aktuális közösségi céljait, és kiválasztani a célok eléréséhez szükséges eszközöket. A kifelé és befelé is önazonos módon képviselt modern nőiesség (azaz az emancipált nőiesség) csak egyéni fejlődés és tapasztalat által létrejövő konstrukció lehet, vélte Salomé, mert bár feltételezhetjük, hogy a női sorsokban van hasonlatosság, a különbségek abból adódnak, hogy a nők általában nem egyformán interpretálják a tőlük elvárt engedelmesség és a maguk választotta emancipáció között feszülő ellentétet. Azt gondolta, hogy sem az emancipáció, sem a nők önrendelkezési joga nem vívható ki kollektív szinten, azaz nem elég a jogok pusztá deklarációja, ami kimondja, hogy a nőknek a férfiakhoz hasonlóan joguk van a tanuláshoz és a munkához. Mayreder és Dohm mellett érveltek, hogy az anyaság és a munka együttesen teljesítik ki a modern nők életét. Salomé pedig azt hangsúlyozta, hogy e kettő nem egyformán fogja befolyásolni a nők életét a jövőben, s hol az egyik, hol a másik szerep fog előtérbe kerülni, ami kényszerű választás elé fogja állítani a nőt. Ezért az igazi egyenjogúságot az jelentené, ha a nők szabadon választhatnának az anyaság és a hivatás között, ne legyen társadalmi elvárás a két szerep együttes gyakorlása. Az individuális választás, mint saját jogon meghozott döntés támogatása ismétellen ellentmond a korabeli nőmozgalmak vezető teoretikusainak, hiszen ők a hivatás, a társadalmi szerepvállalás elsődlegességét hangsúlyozták és a munkában való kiteljesedésre biztatták a nőt. Számukra egyértelműen konzervatívnak tűnhetett Salomé követelése, hogy ismerjék el, ha egy nőnek az anyaság jelenti a kiteljesedést, s az is a belső emancipáció útja, ha valaki saját akaratából és saját jogon ezt választja.

Salomé és Mayreder, illetve Dohm gondolkodásában kevés közös vonást fedezhetünk fel. Az egyik ilyen éppen az, hogy dichotomikus rendben képzelik el a nők és a férfiak fizikai és pszichikai tulajdonságait, s számukra semmi esetre sem az jövő nőideálja, aki utánozni próbálja a férfiasnak vélt tulajdonságokat (Kreide 1996). A fentiekben vázolt ellentétek okán Salomé nem csatlakozott egyik nőmozgalmi szerveződéshez sem, de mindvégig aktívan foglalkozott irodalmi és elméleti munkáiban is a nemek közötti viszonytal és a nő szerepének meghatározásával. Írásaiban általában ugyanarra a következtetésre jut: a nő fogalma csak absztrakt elképzelésként létezik, konkrét megnyilvánulási formái egyéni módon jönnek létre, azaz annyi nő-fogalom létezik, ahány nő, olvasható ki Salomé gondolatmenetéből. Ugyanakkor a konkrét, reális nő-képeket nem elméleti felvetéseiben dolgozta

ki, azokat inkább irodalmi alkotásaiban próbálta meg kibontani. Elméleti munkáiban gyakorta a nő-férfi fogalom szembeállításának csapdájába esett, s ezért kelti azt a látszatot, hogy elfogadta a nemek antagonisztikus ellentétén alapuló megközelítést. Antiemancipatorikus felfogással főként ezért vádolják többen is a mai elemzők közül (vö. Clauss 1999).

A szubverzió retorikája

Salomé írásainak megítélése a kortársai és a munkásságával foglalkozó későbbi kutatók körében azért is eltérő, mert különböző módszerekkel és különböző szemszögből elemezték a szövegeket⁸. Kreide (1996) úgy fogalmazott, hogy nem elégedhetünk meg azzal, hogy hatásvizsgálatokkal mutatjuk ki, milyen befolyással volt a salomé-i írásműre a Nietzschehez, Rilkéhez és Freudhoz való viszonya. Schütz (2008) pedig úgy vélte, hogy az sem elégséges támpont, ha Salomé nőképkonceptióját elhelyezzük korának biológiai felfedezéseinek és biologisztikus érvelési módjának sorában. A női fölénynek, mint komplex retorikai érvkészletnek a kidolgozásához nyilván ezek a tényezők is hozzájárultak, hiszen a Nietzschevel való vitákban megerősödhetett az a kiindulópontja, hogy a nőiben a természetet keresse. Továbbá, Rudolf Virchow 1856-ban kiadott *Cellularpathologie* című értekezése szintén befolyásolhatta Salomé-nak a petesejt és petefészkek szerepéről vallott felfogását, aki ebben a 'nőiesség' szimbólumát egyrészt fizikai, másrészt pszichikai értelemben látta, s úgy vélte, hogy a kettő kölcsönösen meghatározza egymást. Wernz (2003) elemzése rámutat, hogy Salomé számára nem volt kérdéses az, hogy a nemek között eleve adott a hierarchia, de az sem, hogy a női kompetenciák alkotják a magasabb biológiai és kulturális értékkel bíró entitást. Ez az érvelési mód pedig nem illeszkedett bele korának feminista beszédmódjába, a 'női fölény' explicit megfogalmazása az egyenjogúságot követelő nőmozgalmi vezetők ellenszenvét váltotta ki. De nemcsak ezért tartották a kortársak a salomé-i retorikát felforgatónak, hanem azért is, mert nem határolódott el attól, hogy a nőt a szexualitásán keresztül határozza meg, s ebben egészen odáig elment, hogy a nők a sorsukból fakadó szenvedések sorozatát mintegy önként vállalják, vagy azért, mert megélhették a szexualitást, vagy annak hiányából, elnyomásából fakadóan. Ez a retorika teljesedik ki a „*Die Ausschweifung*” (1897) című szövegben, amelyik később a „Fenitschkával” egy elbeszéléskötetben is megjelent. A női alávetettség kettős kötése abban a béklyó-metaforában bontakozik ki, hogy a főszereplő, Adine figuráját a

⁸ Kiemelkedik a sorból két fontos elemzés az irodalmi művekre vonatkozóan: Schütz (2008) szövegszerkezeti elemzése és Wernz (1997) posztfeminista szempontú reflexív elemzési technikája.

szexuális és a társadalmi alávetettségén keresztül egyrészt stilizálja Salomé, másrészt negatív értelemben véve idealizálja is: Adine az alávetettségét mazochizmusba fordítja át, s így kiszolgáltatottsága juttatja el vágyai beteljesüléséhez. A történetben Benno nem a patriarchális férfitípust testesíti meg, hanem a női szexualitás kibontakozását támogató férfiideált, amivel Adine – a minta ismeretlensége okán – igazából nem tud mit kezdeni. A megszokott férfimintáktól való eltérő viselkedés, ami a nőt nem szexuális objektumként definiálja, ugyanúgy konfliktushoz vezet, mint a hagyományos minta. Salomé ezt ironikusan ismerteti fel az olvasóval amikor rámutat, hogy a nők szexuális kicsapongásait (vö. né. *Ausschweifung*), azaz a passzív női mintáktól való eltéréseket képletesen szólva nemcsak a társadalom bünteti meg, hanem végül a nők is maguk ellen fordulnak, és önként visszatérnek a patriarchális rend mintáiba, saját magukat is megbüntetik a kicsapongásokért. Adine is saját magát hibáztatja azért, hogy csak az ismert minták között képes eligazodni, de felismeri, hogy ezt a mazochista viselkedése által állíthatja saját céljainak szolgálatába. Ez lényeges példája Salomé felforgató írásmódjának.

Az elemzés tárgyát képező elméleti írások retorikája

A fentiekben az irodalmi alkotásokon keresztül ismertük meg Salomé nőkép-közvetítési stratégiájának három elemét, a mimézist, az ismétlést és a szubverziót. A tárgyalt irodalmi alkotásokkal szinte egyidőben jelent meg a „*Der Mensch als Weib*” (MW) című esszé 1899-ben. Kérdésünk az, hogy az irodalmi alkotásokban alkalmazott retorika hogyan jelenik meg a ebben a teoretikus írásban, illetve a koncepció kiteljesedésének tekinthető 15 évvel később publikált „*Zum Typus Weib*”-ban (ZTW), amely szövegnek különösen a 4. fejezete tartozik a tárgyhöz. Az összevetés alapját az adja, hogy ez a két írás szorosan összetartozó tematikus egységet alkot, s Salomé szándéka is az volt, hogy lefektesse a nőkonceptiója elméleti hátterét. Emellett a két írásnak számos más közös vonása is van. Egyikben sem úgy jelenik meg a nő alárendeltsége és annak a nőekkel való elfogadtatása, mint a patriarchális társadalmi berendezkedés és a fennálló hatalmi viszonyok következménye, és felvázolt nőtípus sem a férfi kiegészítője, hogy létrejöhessen az ember és a világ egészének harmonikus egysége.

Salomé harmóniára törekvő világnézete nem kaphatott helyet a 19. század végi és a 20. század eleji radikálisabb fordulatot vevő nőmozgalmakban. Azt, hogy esetleg Salomé úgy is olvashatjuk, mint a későbbi feminista mozgalmak előfutárát, többek között Koepcke (1986) is felvetette, a női szexualitásról vallott nézetei kapcsán. Ez az a terület, ahol Salomé haladó szellemiségét a legtöbben elismerik, annak ellenére, hogy nőképet összességében a legtöbben polemikusan és következtelennek,

néhányan nőellenesnek is tartják (vö. Clauss 1999). A kritika nemcsak azt emeli ki, hogy a nőképét a korára jellemző férfiak által meghatározott ideál keretében gondolja újra (Clauss 1999), hanem azt is, hogy a nőt az ’ősitől’, a ’természetestől’ kevésbé eltérő, „differenciálatlanabb nem”-ként definiálta (’das differenziertere Geschlecht’, ZTW 13), ami közelebb van az élet forrásához és ezért tökéletesebb, mint a férfi, aki jobban eltávolodott az eredendő állapotoktól (ZTW 13). A férfi, legalábbis Salomé szerint, a nő megismerésével és elfogadásával juthat vissza az eredeti állapothoz. Az „eredeti”, „ősi nőiség” (ZTW11) célja tehát a férfi visszavezetése a természetes állapotba, ahol a nemek közötti egyenlőség is eleve adott állapot. A férfi, érvel Salomé, azért mutatja magát a nő fölé rendeltnek, hogy elrejtse azt, hogy önmaga már nem képes visszatalálni a természethez. Ebből a magyarázatból következik, hogy Salomé a nemiségében, az ember szerinte legtermészetesebb állapotában, „nemében erősebb nemként” határozza meg a nőt (’das Geschlechtliche’, MW 226). A történelem során a nő fejlődése ezt a természetes vonalat követte volna magától, azaz az emancipációja szexualizált természetüként zajlott volna le, a külső megszorító és elnyomó beavatkozások nélkül (MW 227). A nő emancipációs útját Salomé idealisztikusan abban látja, hogy a szabadság számára azt jelentse, hogy a természeteshez legközelebbi állapotot egyéni kiteljesedésként élhesse meg. A nő számára a leveszélyesebb az, ha férfiként akar viselkedni – két szempontból is. Egyrészt a férfi eltávolodott a természetestől, ő a ’differenciáltabb’, másrészt az a női kísérlet, hogy a szexualitásban a ’differenciáltabb’ mintáját kövesse, kudarcra van ítélve. Ennek az az oka, érvel tovább, hogy az emancipáció alapját képező női szexualitást társadalmi szintű problémává emelnénk fel, mint ahogyan azt a nőmozgalmak egyébként tették, és ezzel a nő szexualitáshoz való jogát és viszonyát kivonnánk az individualitás fogalma alól és közérdeklődésre számot tartó problémaként értelmeznénk. Ez pedig nemhogy nem használna a nőemancipációnak, hanem megfosztaná a nőt attól, hogy megtalálja a saját útját, ami a természeteshez vezet vissza (MW 228). Salomé kritikusi (vö. Clauss 1999) ezt a gondolatmenetet azért tartják elfogadhatatlannak, mert szerintük Salomé annyira erősen stilizálta benne a 19. század férfiszempontú nőképét, hogy nem épített újat, hanem a fentebb említett naturalisztikus szemléletmódot tarkította romantikus elemekkel.

Az érvelés makrostruktúrája

A salomé-i *nő*-fogalom nem a *férfi* fogalmának ellentétéjeként konstruálódik meg, s így nem is a különbözőség mentén határozódik meg. Míg korának legtöbb progresszív-feminista teoretikusa (Helene Stöcker, Hedwig Dohm, Rosa Mayreder) abban a retorikai keretben határozták meg a *nő*

fogalmát, hogy a „másik” nemhez tartozik, addig Salomé elutasította, hogy a nőiség romantikus varázsa a „másságának” a szimbolikus megtestesítésében volna kifejezhető. Kreide (1996) erről azt írja, hogy Salomé felfogásában a nő nem a „különbségek által létrehozott másik nem” (1996: 15), azaz nem egyfajta tudatos /tudományos differenciálás „terméke”, akit így arra szocializálnak, hogy ő a „másik”, és ez számára előnyökkel jár, minek következtében a nő azon fog munkálkodni, hogy felfedezze a másságából származó előnyöket, és ki is használja azokat a céljai elérése érdekében. A nőmozgalmak is ezen elv mentén működnek és fogalmazzák meg programjaikat, tagjaik egyik fő célja, hogy bizonyítsák is, hogy a „másságból következően” (MW 229) speciális képességeik és feladataik vannak, hiszen ők a ’női kultúra’ képviselői. Ebben a keretben pozitív konnotációjú a másság fogalma a nőmozgalmak számára, és ezt Salomé erősen kritizálja is. Salomé szerint a nő alapvetően „önálló szubjektum” (MW 230), aki csak elfogadja a hangsúlyozott másságát, saját magát is csak „mássága által” (MW 230) tudja értelmezni. Ez részben megfelel annak a vádnak, hogy Salomé elfogadta a 19. század férfiak meghatározta nőideálját, másrészt haladó gondolat, hogy a nő-fogalomnak is önálló szemantikával kell rendelkeznie, aminek az a legfőbb jegye, hogy a férfi-fogalmával egyenlő mértékű szubjektivitáson nyugszik.

Ekképpen tehát Salomé önmegvalósítás folyamatát helyezi előtérbe és úgy érvel, hogy ez nem jelent mást, mint a ’másság’ elvi feladását, s egy olyan új koncepció megalkotását, amiben a nő is ’igazi’ szubjektummá tud válni. A szubjektummá válás folyamatának pedig az az a feltétele, hogy a nő letegye a kezéből a tükröt. Ezzel azonban az ellenállás egyetlen lehetséges stratégiájához jut el Salomé, mert a tükörben a nő mindig olyannak szeretné látni magát, amilyennek a férfiszempont őt láttatja, azaz nem ismeri önmagát. Az önmegismerési folyamat – a tükör letétele – fogja azt eredményezni, hogy feloldható lesz az az elképzelés, hogy a nők biológiai és a szocikulturális szerepei egymásból levezethetők. „A bennünk szunnyadó és nyugvó női erő” (MW 241) és annak felszínre hozásának stratégiái tehát nem azt jelentik Salomé érvelésében, hogy valamiféle ősi nőfogalmat kellene megalkotni, mint ahogyan ezzel a 19. századi nőmozgalmak több teoretikusa is megpróbálkozott, amikor az adott biológiai szerepek okán stabilnak és időtlen idők óta változatlanak gondolták el a női princípiumot. Salomé megközelítésében ezzel szemben nincs sem állandónak feltételezett nőiség, sem egységes és konstans nőiség-fogalom, hanem éppen pszichoanalitikus iskolázottsága révén folyékonynak és változónak tartja a *női szubjektum*-fogalmat, és ami még fontosabb: határozottan kimondja, hogy nemcsak abszolút értelemben vett nőiség nem létezik, hanem a női identitások sem egyformák. Ezt nemcsak elméleti írásaiban igyekszik modellálni, hanem irodalmi szövegeinek nőiség-konceptiójában is. Az igaz, hogy egyik női

szereplője sem kérdőjelezi meg a felszínen a férfiuralom látszatigazságát (azok „szuperioritását”, MW 240), de mindannyian saját, önálló utakat keresnek ahhoz, hogy ennek a hatalmi rendnek az elfogadásával saját maguk is szubjektummá válhassanak, akik csak akkor vallanak kudarcot, ha a felszínen is láznak a férfiak felsőbbrendűsége ellen, amikor nem a „háttérből” fordítják saját előnyükre azt, hogy valójában ők átengedték a hatalmat a férfiaknak. Ebben a tekintetben tagadhatatlan, hogy Salomé új interpretációs lehetőséggel lépett fel, ami sokakból ellenérzést váltott ki, mondja Schütz (2008, 67).

További haladó gondolata, s ebben is ellentmond például Hedwig Dohm novellisztikus-elméleti írásának, az 1984-es *Werde, die du bist!*-nak [Légy, aki vagy!], hogy a női önmeghatározás éppen a fentebb is említett tükör-effektus miatt lehetetlen vállalkozás, és el kell fogadni, hogy ha a nőiség titka a fogalom meghatározhatatlanságában rejlik. Salomé nyilvánvalóan azért támadták, mert *nő*-fogalma szembe ment a 19. századi nőmozgalmak teoretikusaival abban, hogy a *nő* nem definiálható a férfi fogalmán keresztül. Ez szerinte a nő „megcsonkításával” („Verstümmelung”, MW 241) egyenlő, mert a férfit az individuális céljain és azok sikeres megvalósításán keresztül értékeli a társadalom, míg a nő esetében erről nem lehet szó. A társadalom nem tekinti a férfiéval egyenértékű teljesítménynek az anyaságot, illetve a nők által betölthető hivatásokat sem. Salomé abban az esetben is megcsonkításról beszél, amikor a nőt a társadalom rendeli hozzá a feladataihoz és nem rendelkezik olyan individuális szabadsággal, mint a férfi. Ezért sikertelen vállalkozás a nő fogalmának olyan meghatározása, amiben a hasonló szerkezetek kiindulópontja a férfi. Salomé másik érve az, hogy a férfiaknak társadalmilag megítélt fölénye a nőt „*kevésbé individualizáltak*” (MW 229) állítja be a nőket, és nem követeli meg a ’férfikultúra’ meghatározását, de a nőktől elvárja azt, hogy megtalálják a közös jegyeket a férfiak által elgondolt és a saját maguk által elképzelt ’női kultúra’ között. Az a tény, hogy a társadalom alacsonyabb rendűnek és meghatározhatatlannak tartja a ’férfikultúrához’ képest a ’női kultúrát’, hamis érvelés eredménye, mert a ’férfikultúra’ éppúgy meghatározhatatlan, mint a női, hangzik Salomé végkövetkeztetése (MW229).

Salomé a *Der Mensch als Weib* [Az ember nőként] című írását arra hegyezte ki, hogy bizonyítsa, hogy nem következhet be változás a nők társadalmi helyzetében, mert az őket definiálni megkísérlő ellentétes szemantikai mezők (*madonna, prostituált*) és az egymást alapjaiban kizáró-kioltó dichotómiák (*az egyenlőségért harcoló, az alávetettséget elfogadó*) valójában nem fogalmat alkotnak, hanem a nőiségnek csak a két feltételezett pólusát („*a nő vagy ördög vagy angyal*”) adják meg, de köztük üresség tátong (MW228). Salomé azt mutatja be, hogy a nyelvi képek milyen nagy szerepet játszanak abban, hogy fenntartsák a végpontok közötti üres halmazt, hiszen a nő fogalmának hamis

meghatározását éppen a két véglet vagylagosságának a fenntartása okozza, míg a végletek közötti fluid identitás kifejezésére nincsenek megfelelő szavak. Ezek egyik alapvető közös ismertetőjegye a harmóniára való törekvés, ami egyrészt megfelel a saját korának idealizált nőkép-sémájának, másrészt abban hoz újat, hogy kimondja, a „*nő megfizeti a harmóniára törekvés árát*” (MW 228), hiszen ez sodorta a nőket abba a helyzetbe, hogy két végletes nőkép-séma között kell megpróbálkozniuk azzal, hogy megtalálják a számukra is elfogadható állapotot. Ez általában egy olyan köztes állapot, ahol a nő egyszerre tud az egymást végletesen tagadó 'angyali' és 'ördögi' is lenni. Ezért nincsenek szavak arra a nyelvben, hogy e két kategória valamiképpen egyesíthető volna, nincsenek olyan kategóriák, bár szükségesek volnának, amelyek együttesen jelenítenék meg a nő 'ördögi' és 'angyali' szerepét. Ezeknek a kategóriáknak a megalkotását tekinti Salomé a feminizmus valódi feladatának.

A nőnek tehát, véli Salomé, és ebben követi a pszichoanalitikus módszertant, úgy kell és lehet megtalálnia a saját nőiségét, hogy tudatosan elvonatkoztatja önmagát a két véglettől, mert ez a dichotómia az objektum szerepében tartja fogva. Ahhoz, hogy a nő megalkothassa a saját definícióját (önértelmezés), fel kell ismernie, hogy a végpontokban elrejtett metaforák (*angyali-anyai, démoni-erotikus*) csupáncsak szemantikai meghatározottságú szerepek, és nem alkalmasak sem az önmeghatározásra, sem az önigazolásra vagy az önazonosságra. A nő szabadságát ebből következően Salomé nem a társadalmi státusz megváltozásában vagy a jogi egyenlőség kiharcolásában látja, hanem az önazonos szerepkifejezés lehetőségében, ahol nincs szükség a Fenyicska-féle mímelésre, Adine 'önpusztító cselére', hogy az alávetettségből élvezetet kovácsoljon, vagy Ruth önámító hazugságaira az elbukott emancipációs lehetőség kapcsán. Salomé azt a nézetet képviseli a hősnői sorsa által, hogy az emancipált nő fogalma is képlékeny, és mindaddig, amíg azt hisszük, hogy a nők egységesen gondolkodnak és cselekednek, azaz azt a társadalmi képzetet táplálják maguk a nők is, hogy mindegyikükben azonos formában „szunnyad a nőiség” és mindegyiküknek azonos céljaik vannak a speciálisan női lét megtapasztalásában, addig a nők is a férfiak kezére játszanak abban, hogy semmi se változzon. Ezt a fajta gondolatmenetet erősen támadták a kortársak, és Hedwig Dohm (1894) is úgy fogalmazott, hogy megbotránkozató, hogy egy emancipált nő a nők különbözőségét hirdeti, amikor mindenki más a közösen hordozott női értékek megfogalmazására, azaz 'az örök nő' szemantikájának a megalkotására törekszik. Kreide (1996) is rámutat, hogy Salomé számára nem a társadalmi női létezés mikéntje volt a kérdés, hanem az a belső küzdelem, amit Salomé szerint a nőiség megtalálásához minden nőnek magának és magányosan kell megvívnia, és ez

független az olyan társadalmi kérdésektől, mint a nők szavazati joga a 19. századi Európában.

Az érvelés mikrostruktúrája

Salomé egyik legfontosabb elméleti írásának, az 1898-ban megjelent *Der Mensch als Weib*nek [Az ember nőként] mikrostrukturális retorikai alakzatai a fenti dondolatmentet hivatottak alátámasztani. Ezek közül az egyik legszembetűnőbb a cím megformálása. Salomé számára nem kérdés, hogy a nő ember, s így nem is volt hajlandó beszállni abba a 19. századi vitába, ami még mindig azzal foglalkozott, hogy ember-e nő.⁹ Salomé sem filozófiai, sem formális-logikai alapon nem tekinti relevánsnak a kérdést, hanem egyenesen azt tartja 'gyengeelméjűnek', aki egyáltalán felteszi ezt a kérdést, nem is beszélve azokról, akik válaszolnak rá. De azért kellő határozottsággal rámutat, hogy ennek a kérdésnek a következménye az az értelmetlenség is, hogy a férfiak, a férfi fogalmán keresztül definiálják a nőt, hiszen így maguk szolgáltatnak bizonyítékot arra a logikai evidenciára, hogy a nő ember, mivel nem állították, hogy a férfi nem ember (MW227). A definiálás iránya azonban mégiscsak fontos kérdés lehet, folytatja Salomé, ezért azt kell mondanunk, hogy az „ember mint nő”, mert ez a szókapcsolat éppen úgy megszilárdíthat egy gondolkodásmódot, mint az hogy „a nő mint ember”, mivel mindkettő mögött más-más képzet húzódik meg (MW227). A képzet Salomé számára maga a nő. Ettől a ponttól kezdve hosszas biológiai szempontú fejtegetésbe bocsátkozik, hogy bemutassa, valójában a nő biológiai meghatározása is csak egyfajta képzet, ami koherens viszonyba helyezhető Salomé korának társadalmi gondolkodásmódjával a nőiség attribútumainak biológiai meghatározottságáról. Ezek után a címben szereplő 'mint' kötőszó fontosságát tárgyalja. Grammatikailag ez mutat ugyanis rá, hogy a nemek között nincs, és nem is lehet egyenlőség, mivel olyan nyelvi struktúrákat mint „*az ember mint férfi*”/”*a férfi mint ember*” nem használunk, s ekképpen, következtet Salomé, a nőmozgalom célja, az egyenlőség kilátásba helyezése is elhibázott feltevésen alapszik, ha abból indul ki, hogy a 19. század nagy rejtélyét megtestesítő képzet számára követeli az egyenlőséget, azaz nem reális, nem valóságos és nem kézzelfogható, csupán a „mint” alkalmazásának következtében reálisnak tűnő képzet számára, amennyiben az valamilyen kézzelfoghatóhoz hasonlítható (MW 228).

Ezzel a fejtegetéssel tulajdonképpen Salomé két nyelvi képet is érint. Egyrészt kritizálja a saját korában a német nyelvben nagyon elterjedt szóképet

⁹ Julius Paulus Möbius: Über den physiologischen Schwachsinn des Weibes, 1900.

a nő mint rejtély, illetve birtokos viszonyban *a nő rejtélye/a nő rejtélyessége*. Az első metaforát biológiai értelemben véve használja, s arra utal vele vissza, hogy a 19. század megannyi tudósa hiába próbálkozott a női test feltárással, megismerésével. A második metafora társadalmi meghatározottságú és a női természet kiismerhetetlenségére utal. Itt Salomé megjegyzi, hogy ez a metafora nagyon is kapóra jött a feminista teoretikusoknak, mert ők ezt hivatkozási alapként használják fel arra, hogy 'homályos' (= teoretikusan nem kidolgozott) nőképeket palástolják, és mindaddig, amíg egy 'világos' nőképpel nem tudnak előállni, jobban is teszik, ha titokzatosnak akarnak látszani. Erős kritika ez saját korának nőmozgalmával szemben (ZTW 12). Feltételezhető, hogy Salomé éppen feminista teoretikusok írásainak hatására dönt úgy, hogy ebben az esszéjében kísérletet tesz a fogalmi struktúrák retorikai átrendezésére. Az is feltételezhető, hogy ezt a módszert érthették félre kortársai közül sokan és könnyvelhették el, mint konzervatív antifeminista író, s nem vették észre azt az iróniát, azt az (ön)iróniát, amit Salomé a 19. századi 'nőkérdéssel' kapcsolatos érvkészlet mimetikus és repetitív megformázásával az abszurdumig fokozott, sajátosan szubverzív retorikát alkotott meg.

Kortársai (Dohm, Bäumer, Mayreder) nem vettek tudomást erről az (ön)iróniáról, s Salomé megnyilvánulásaiból ellenük irányuló kritikát olvastak ki. Véleményüket azzal is alátámasztani látták, hogy Salomé sem mond mást, mint Otto Weininger (1904), aki nőgyűlölő beállítódását azzal próbálta megvédeni, hogy a nő elsődlegesen szexualitásán keresztül határozható meg, és ez kizárja a nő esetében a legcsekélyebb rációt is, hiszen csupán az ösztönök kiélése vezérli minden cselekedetét.¹⁰ A Salomé által képviselt irónia pont abban fedezhető fel, hogy nagy jelentőséget tulajdonított a felvett, az eljátszott, és a valódi szerepek közötti különbségnek, illetve a 'valóságos' és a 'imaginációs' szerepek összeegyeztethetlensége bemutatásának. Ezt csak a későbbi feminista elméletek fedezték fel (vö. Kreide 1996).

Csakis ezzel a teljesen új, szubverzív retorikával próbálhatta meg megértetni kortársaival, miért nem célravezető az általuk propagált 'örök nőiség'-koncepció, mégpedig úgy, hogy a nő felsőbbrendűségét fogja bizonyítani, mert szerinte más nem következhet abból a nőiség-koncepcióból, amivel a kortárs nőmozgalom a nők egyenjogúságát akarta kivívni. Nem az a tétel tehát, hogy a nő egyenrangú, hanem az, hogy a nagyobb jelentőséggel bíró nem, mind biológiai, mind szociokulturális szempontból. Legalábbis ez következethet ki Salomé szerint a nőmozgalmak által meghirdetett 'nőiség kultúra' elemeiből, amelyben a nő ugyan továbbra is a passzivitás jelképe marad, de minden erejével azon van, hogy nőiesítse a kultúrát, a társadalmat, a tudást, mivel az a feladata, specifikusan női kompetenciáival szebbé, jobbá

¹⁰ Otto Weininger: *Geschlecht und Charakter. Eine spezielle Untersuchung*. Wien: Braumüller. Első rövidített kiadás 1904, első teljes szövegű kiadás 1904.

és élhetőbbé tegye azt. Ebből az is következik, állítja Salomé, hogy a nőkhöz hozzárendelt, passzivitásra épülő szerepeket magasabb rendűnek kell tekintenünk, az aktív (férfi) társadalmi szerepeknél, mert mégiscsak ez a mindent megtartó erő, ami az emberiség jövőjét biztosítani képes. Ezt azzal magyarázza, hogy a nők által látszólagosan elfogadott férfiuralom a nőktől elvárt passzivitást jogosan tartja elsőbrendűnek, hiszen a cselekvőképességről való tudatos lemondás nagyobb önuralmat követel meg az individuumtól, mint azt, ha az ösztöneinek is megfelelő cselekvési mintáknak kell megfelelnie.

A szöveg nyitó képei a biológiai hivatkozási alapot teremtik meg, hivatkozással Wilhelm Bölsche Salomé idején mondhatni nagy népszerűségnek örvendő munkájára, ami a „*Das Liebesleben in der Natur*” címet viseli, és az ivarsejtek szaporodásban betöltött szerepét elemzi. Salomé tradicionális, a természetből kölcsönzött képekkel írja le a nemek közötti biológiai különbségeket, kiemelve a petesejt és a petefészkek ebben játszott szerepét. Majd a következő lépésben ezekből vezeti le – látszólagos egyszerűséggel – egyrészt a speciálisan női biológiai tulajdonságok ontológiáját (befogadás), másrészt az ebből következő passzív női társadalmi szerepek (odaadás) megkérdőjelezhetetlenségét. Ebben a szövegrészben egy hasonlatot visz végig Salomé. A petesejt, fejt ki, kerek, szabályos, nyugvóponton van, és ezen az alapon az olyan női tulajdonságok, mint a harmónia vagy a biztonság utáni vágy, teljes joggal társadalmi jelentőséggel bíró mentális jegyekké válnak, amelyekről aztán hamisan azt állítjuk, hogy ezek elérése lesz a női önmegvalósítás célja (MW 228). A nők felé tett hamis ígéret az, hogy a nő létének célja a biológiai küldetésének beteljesítése, a harmónia, a szépség, a biztonság megteremtése, mivel, hangzik a nem meglepő következtetés a szövegben, a biológiai adottságai ezzel a kompetenciával ruházzák fel. A következő lépésben Salomé azonosítja a külső, biológiai kiteljesedés utáni vágyat a belső teljesség iránti igénnyel. A „női sejt” (petesejt) azonban, jön a nem várt és abszurd fordulat a szövegben, a havi ciklus szabályai szerint változik, fejlődik, átalakul, megújul, s éppen a fejlődőképessége rendeli a „férfisejt” fölé, ami nem képes a változásra (MW 229). Tehát: biológiailag adott a nő fölérendeltsége, csak eddig senki sem vette észre!

A következő érvelési szakaszban Salomé a nő fogantatásban játszott szerepét értelmezi át, mert ebben látja azt a pontot, ami a nőt kiemelheti a passzivitásból. Ennek érdekében átértelmezi a nő fogantatásban játszott szerepét, amelyről a 19. században úgy vélték, hogy az csak passzív, befogadó szerep. Salomé ezzel szemben azt gondolja, hogy a nő aktív szerepköre igazán a fogantatásban mutatkozik meg, és ennek jóval nagyobb a jelentősége, mint a férfiak társadalmilag elfogadott aktív szerepeinek. Itt is megfogalmazódik egy olyan kijelentés, ami miatt Salomét szinte kiátkozták a feministák sorából:

A befogadás és ezzel együtt a nő alárendelődése a férfinak nem a férfi akaratának, hanem a nő akaratának a megvalósulása. A nő fölérendeltsége nem csak képletes, hiszen ő szabja meg a szexuális szereprendet és ezzel meghatározza a társadalmi nemi rendet is. A nő szabadságának abban kell tehát megmutatkoznia, hogy eleget akar-e tenni a tőle elvárt társadalmi szerepnek, az anyaságnak. Ez a döntési pozíció több hatalommal járhat, véli Salomé, mint a férfiak társadalmilag elfogadott pozíciói. A különbség csak abban van, mondja a pszichoanalitikus Salomé, hogy a nagyobb horderejű női döntés a mélyben zajlik, míg a férfiak csak látszólagos jelentőséggel bíró társadalmi kérdésekben dönthetnek. A világrend alakítása, alakulása tehát a nők kezében volt és van. Salomé tehát nem kevesebbet állít ezzel, mint azt, hogy a nőt kiteljesíti és boldoggá teszi az, ha – látszólagosan alárendelődve – uralhatja a „világot alakító kontextust” (azaz a gyermekszülés feletti döntést), s biológiai fölényét társadalmi előnnyé tudja alakítani (ZTW 12). Salomé kifejezésével élve: a bekövetkezett „boldogító alárendelődés” (ZTW 12) teljesen megfelel a női szerepnek, mert az anyaság igazából a férfiak feletti uralmat jelenti. Egyes elemzők (Wernz 1997) kapcsolatba hozzák ezt a szövegszakaszt Salomé „*Zum Typus Weib*” című írásával, és úgy vélik, hogy Salomé következetesen megfordította az érvelés szokásos rendjét, a nemi szerepek aktív-passzív irányú szerveződését, amikor azt a nőítípust teszi meg ideálnak, aki a passzivitásba burkolódzva tud aktív lenni, aki azzal is tisztában van, hogy ez az uralom csak ’belső’ örömhöz és kiteljesedéshez juttatja el, mert nyíltan, társadalmi szinten egyet kell értenie a nők alárendeltségével ahhoz, hogy valóban jobb társadalmi pozíciókhoz juthasson.

Schütz (2008) szerint Salomé felfogásában a férfi az, aki a fogantatásban a passzív fél szerepét kapja meg a nőtől, mert a nők a történelem során mindig is tudatában voltak saját fölérendeltségüknek, épp a szülőkéességük okán, de önként mondtak le a magasabb pozícióról, és saját elhatározásukból, mintegy stratégiai célból rendelődnek a férfiaknak alá, hogy elérhessék azt a vágyott, belső harmóniát és nyugalmat, amit a megtermékenyülés jelent számukra. Vagyis hamis volna tehát azt gondolni, hogy a nők természetüknél fogva passzív biológiai és alárendelt társadalmi szerepeket töltenek be, vagy azt, hogy ezeket a férfiak rendelték el számukra. Ez pont fordítva van, állítja Salomé a „*Zum Typus Weib*” [Az asszony jelleméről] című esszéjében. A nők azért választották az alávetettséget, mint stratégiát, viszi tovább a gondolatot, hogy megszerezhessék és kiélvezhessék a szexualitás számukra megfelelő formáját (ZTW 11). Ezek alapján érthető, hogy eretneknek kiáltották ki Salomét saját korában, és kortársai között nem egy akadt, aki nőelleneséggel vádolta meg, a leghatározottabban Hedwig Dohm. Dohm úgy látja, hogy Salomé érvelése a férfiszempontú igazságot segíti győzelemre, mert a nő fogalmát és biológiai adottságait a szexualitáshoz,

az erotikához köti, ami biztosan nem lehet egy emancipált nő célja, mivel ez a felfogás a nőt továbbra is az objektum-kategóriában tartja fogva. Dohm és mások felfogása szerint nem elfogadható a nők szexuális alárendeltsége, mert pont ebben mutatkozik meg a nők és a férfiak közötti legnagyobb különbség: a nők korlátozottan rendelkeznek a szexualitás felett akkor is, ha lehetőségük volna tapasztalatokra szert tenni ezen a téren, mert társadalmi megvetés lesz a tapasztalatszerzés 'jutalma', ugyanakkor a tapasztalat hiánya is szenvedést okoz a számukra. Ezt a paradoxont Dohm is elismeri.

Dohm vádjában is elhangzik a retorikai kulcsszó: *igazság*. A 19. századi filozófiai és társadalomszociológiai igazság-elméletekben igyekezett Salomé nőkép-konceptióját új megvilágításba helyezni Weiherhausen (2015) is, aki kifejti, hogy Salomé szerint a 'női igazság' megtalálása csakis úgy képzelhető el, ha a nőkre vonatkozó, a nők és a férfiak által egyformán elfogadott 'hazugságokat' feltárjuk, és így lehetséges lesz a nőiség-elméletek kiragadása az időtlenség és tértelenség fogságából. Ezt a folyamatot nevezi Salomé szemantizációnak, és amellet érvel, hogy ami a 'női természetet' illeti, ki fog derülni, hogy a hazugság (a mímelés) végeredményben az igazságot hivatott leplezni. A nők szemszögéből nézve, érvel tovább Salomé, akkor ez a következőt jelenti: az ámitás, a fortélyosság, a mimézis magasiskolája a hatalomgyakorlás érdekében. A szándékos 'ámitás' fogalma Nietzsche hatására erősen foglalkoztatta Salomé-t is (Juhász 2003) és mint a „*Der Mensch als Weib*” című szövegben látjuk is, nem is értelmezi nagyon másképpen, mint Nietzsche, mert a legerősebb és leghatásosabb női kompetenciák közé sorolja: ha a nő fogalmát nem pusztán biológiai alapon akarjuk meghatározni, hanem a nemiség, az érzékiség és a testiség felől is, akkor az *ámitás* stratégiájához jutunk vissza, aminek a segítségével a nők társadalmi szinten érvényesülni próbálnak. Az ámitás céltudatosságot takar, s mint Weiherhausen (2015) megjegyzi, Salomé ezzel az interpretációs fordulattal, annak ellenére, hogy az egyetemes és közös női célok és pozitív nőkép elől elzárta az utat, képes volt szakítani Freud elméletével, s a tettetett/választott/eljátszott passzivitásnak olyan speciálisan női értelmezési tartományt kölcsönzött, amelynek szerepe elrejtteni a valódi női szexualitás ismérveit, hogy a titok mégiscsak megmaradjon. A rejtély, amihez még Freud sem volt képes eljutni! Ezért Salomé értelmezésében és a pszichoanalízis eszköztárával kifejezve a passzivitás tehát nem valami tudattalan, elfojtott komplexus kifejeződése, hanem tudatos cselekvési mintázat, ami egyben a mimézis egyik fő ismertetőjege is.

A „*Zum Typus Weib*” című esszében tehát a passzivitásból, pontosabban annak ad abszurdumig vitt értelmezése mentén, bontakozik ki a nőiség egy további, salomé-i ismérve, a szépség szemantizációja. Azt már láttuk, hogy a nő ábrázolása az egész szövegben nagyon metaforikus és sokan

ezért is értelmezik félre a *szépség*-metaforát is. Salomé ezt éppen, hogy nem a passzivitás, mint „tudatos ámítás” oldaláról közelíti meg, hanem egy olyan aktív *szépség*-fogalmat hoz létre, amely Simmel (1902) *női kultúra* megközelítésének kibontásaként is értelmezhető. Ebben a keretben a szépség (a szexualitás mellett) a női létezés értelmeként határozódik meg, és ismét összekapcsolódik a *női természet* metaforájával, a természetes igazságon alapuló szépséggel. Az ámítás stratégiája és a szépségvágy közötti paradoxont Salomé a következő gondolattal igyekszik áthidalni: A női létezés alapformája tehát az egyik oldalon az ámítás stratégiájának önös érdekű alkalmazása, míg a másik oldalon az igazság keresése a szépségben, s így annak a bizonyítása a cél, hogy szépség valódi és nem ámítás.

Ha a minden létező harmóniája egyesül a nőben, akkor a szépség megvalósulása természetes és valóban valódi folyamat, mondja Hedwig Dohm is, aki a női szépséget ezért nem mint célt értelmezi, hanem mint természetadta adottságot. Ezzel szemben Salomé, vélhetően Simmel hatására, a szépségben is, hasonlóan az ámításhoz, egy eszközt lát, hiszen a nő szépsége a ’beteljesülő igazsághoz’, azaz a szexualitáshoz vezet el. De mi teszi a nőt széppé, teszi fel Salomé az ártatlannak tűnő retorikai kérdést? A reakcionista, feminizmus ellenes Salomé válasza kézenfekvő: passzivitása teszi széppé, az, ahogyan „letérdelvén piheg minden létező harmónia előtt, az ő alkalmazkodó és tartózkodó módján” (1899, 281). Nem vitás, hogy Salomé sarkítottan, ellentétesen szemantizálja a ’minden létező’ fogalmát is, és ezzel máris vitába szállt Hedwig Dohm *szépség*-koncepciójával, aki többek között erősen kritizálta Salomé nyers utalásokat felvonultató szóképeit és abszurd szójátékait. Salomé másik gyakran alkalmazott retorikai fogása az egyszerű kérdések kiforgatása is. Itt is az a kérdés tehát, hogy hogyan fordítja át megint egy retorikai csavarral a „passzív szépséget” az „aktív nőiesség” szemantikájába, Salomé szóhasználatával: hogyan lesz a szépség a „női potencia” kifejezőeszköze. Ezért az érvelésért érdekes módon kortársaitól még dicséretet is kapott, és elfogadottabbá vált a nőmozgalom tagjai között, amikor egyetértőleg nyilatkozott Simmel (1902) női kultúráról vélt nézeteiről, legalábbis abban, hogy az anyai és a femme fatale kvalitásai egymástól nem is annyira elválaszthatók, mint azt a feminista kortársak (Dohm is) feltételezték. Az anyai és a démoni szépségideál követése és egyéni ötvözése lehetőséget ad a nőknek céljaik elérésére. Ha Simmel (1902) érvelését követjük, ez abban áll, hogy a szépség sajátosan női eszköz, ami felhasználható arra, hogy az anyai ösztön segítsen abban, hogy a nőből előtörjön a démoni hatalommal rendelkező femme fatale, illetve egy femme fatale is dönthet az anyai szerepben való kiteljesedés mellett.

Ennek elmagyarázása érdekében először is újra felteszi a „*Zum Typus Weib*” című esszéjében is azt a fő retorikai kérdést, ami a „*Der Mensch als Weib*”

irányadó kérdése is volt: Miként is határozható meg a nő? S mint már tudjuk: akként, hogy nem határozható meg, azaz „meg nem határozható darabja ő a természetnek/a létnek” (MW 233). Salomé itt egy tökéletes szinekdochét konstruál: kortásai érvelése mentén ő is azonosítja a nőt a természettel, de mivel „folyékonynak” és „megfoghatatlannak” értelmezi a női szubjektumot, így zárja le a képet: „a nő lényege úgy oldódik fel a természetben, tehát magában a létben is, mint vízcsepp a tengerben” (MW 233). Ettől a képtől már csak egyetlen lépés, hogy eljussunk a *nő* fogalmának a *szépség* fogalmában való feloldásáig, s a nő önmeghatározásának, önmagára találásának folyamatát is ebben a keretben helyezi el Salomé, ami egyben biztosítja az értelmezési keretet: a szépség megtalálása, elérése aktív cselekedet, s a szépség így válik az önkifejezés egyik legfontosabb formájává, ami a női szubjektum alapvető ismérve is lesz. A szépség tehát az a fogalom, amelyet a nő (a férfihoz hasonlóan) ismét önszántából maga fölé rendelt.

A szöveg végső kicsengésében a szépség absztrakt fogalommal fejlődik, aminek az a szociokulturális szerepe, hogy ne a férfiak, hanem a nők felé közvetítse, hogy jól csinálják az ámítást, mert a férfiak szépséget látnak őket. A 19. század egyik fő metaforáját, a tükröt és az abban való láttatás mikéntjét is átértékeli Salomé a nemi szerepek vizsgálata során és árnyalja a másik szövegben megrajzolt képletet, ami a nők férfiak feletti ’uralmának’ a lényegét mutatja meg: a nő a szépsége által uralja a férfit és ez nem passzív cselekvési séma, hanem a férfi szerepének tudatos leredukálása az imádó, a hódoló szerepkörére, ahogy Kreide is fogalmaz: „a férfi eszközzé válik a nő kezében” (1998: 47). Egyrészt az által, hogy ő maga is tükörként funkcionál a nő számára, másrészt egy plusz tükröt is tart a kezében, hogy a nő minden oldalról megcsodálhassa magát. A szövegnek ezen a pontján ismét hallhatjuk a kritikusok hangját, például Hedwig Dohm cinikus érvelését: a férfikézben tartott tükör görbe tükör, csak hamis szépséget képes mutatni, mert a szépség kritériumait mindig is a férfiak állították fel. Ebben a tekintetben, zárja be Dohm az érvelés körét, a férfiaké lesz az ámító szerep!

Összefoglalás

Nyilvánvaló, hogy a Salomé teoretikus írásai bonyolult metaforákra építkeznek, s ezek retorikai szempontból még árnyaltabb elemzést követelnek meg. A legalapvetőbb salomé-i metaforákkal és jelentésükkel (pl. *fa, víz, tó, folyó, kert*), amivel a nőt azonosítja, foglalkozik Juhász (2003) tanulmánya. Salomé a szövegek felütésében általában három technikát alkalmaz. Egyrészt egy, a nőt megjelölő hasonlat vagy metafora nyelvi eredetét, használati értékét és a kultúrában betöltött szerepét elemzi. Másrészt gyakran alkalmazta azt a technikát is, hogy egy jól ismert mese (pl. Rumpelstilzchen, ’tűzmanócska’)

felidézésével bontja ki a nőszerep-metaforákat és ezekből indul el a központi fogalmak (pl. *ösztön, ösztönerő, erotika*) meghatározása felé. Az elemzett szövegben a harmadik technika az intertextuális vonatkozások precíz rendszerének felépítése.

A feminista kortársak éppen a szubverziós írástechnika okán is idegenkedtek Saloménaak attól az alapvető gondolatától, hogy a nők alkotják a fölérendelt nemet, hiszen ők a nemek közötti egyenlőség koncepciójának a megvalósítására törekedtek. Salomé számára a nő két szubverziós összetevőből áll, az idealizált passzivitásból és az aktív szépség mítoszából. Rendkívül szuggesztív nyelvi képekkel igyekszik mindkét elemzett szövegében alátámasztani, hogy a nő 'több, mint egy fél'. Ehhez szüksége volt a női képességek felértékelésére is, hogy a *nő* szóhoz is társíthassa az *uralkodni* igét, ami hármas retorikai egységgé növi ki magát: a nő uralkodik a férfi fölött, minkettőlük teste és szelleme fölött. A *Zum Typus Weib* szövegében azonban felbukkan egy mondat, ami új irányba tereli az interpretációt: ahhoz, hogy a nők változtatni tudjanak a társadalmi helyzetükön, igyekezzenek továbbra is megtartani az évszázadok óta begyakorolt sémát az önmegtartóztatásra, hisz ez az egyetlen erényük, amit a „mímeléssel” nem tudnak kockára tenni (ZTW 13). Helene Stöcker (1902), aki minden írásában hangoztatta, hogy a nők egyenrangúságának egyik alapfeltétele az, hogy a nők is olyan szabadon élhessenek meg a szexualitást, mint a férfiak, Saloménaak adott válaszában, egyenesen azt írta, hogy Salomé nemcsak antifeminista, hanem a nők igazi ellensége is. Ha azonban felidézzük, hogy Freud a nőt adott férfi testrészt hiányán keresztül értelmezi, akkor ismételtén észreveszünk a salomé-i „ideológiai átépítés” lehetőségét (Kreide 1999, 49), ami Salomé retorikájában mindig azt a célt szolgálja, hogy megerősítse a nő férfi fölé emelését. Salomé retorikájának elemzése alapján úgy tűnik, hogy szeret paradoxonokból kiindulni és egy-egy ellentmondás elemzésével meghökkentő kiegyenlítési technikákat kidolgozni. Szójátékok felhasználásával így mutat rá a következőkre is: a nőt mindig is a szexuális magatartásán keresztül ítéli meg a társadalmi felfogás, de valójában mindig csak elítéli, mert a nyíltan vállalt női szexualitást éppúgy elutasítja, mint, ahogyan a frigiditásra való panaszkodást, s ebben a gondolatban kapcsolja össze Salomé a két szöveget: a kettős mérce elvét, a jóban (angyal) és a rosszban (ördög) megtestesülő két pólusú gondolkodást és megítélést kéri számon saját korán.

Ebből a csapdából szerinte az a kiút, hogy javasolja a nő szexualizált szemantikájú definiálásának a semlegesítését. Ez nem a szexualitástól fosztja meg a nőt, hanem annak színlelésétől, ami a két végletes szerepkészletnek való megfelelés kényszeréből adódik. Salomé megszüntetné tehát a szexuális konnotációjú értelmezési keret kizárólagosságát a nő fogalmának a meghatározásában, de elfogadja annak biológiai alapokra való helyezését. Ez

persze nem jár együtt a tudatos mimézis vagy a szépség társadalmi értelmezési keretének az elvesztésével, mert akkor maga a *nő*-fogalom veszne el, amely mindkét elemzett cikkben a legfontosabb terminus szerepét töltötte be.

Korának felfogásával szemben Salomé azt javasolja, hogy a nőt elsősorban az általános emberin keresztül értelmezzük és ne a férfival való szemantikai ellentétekben, illetve a nő saját jogán kereshesse meg, hogy miben határozza meg saját nőiességét, de nem valamilyen minden nő által lázasan keresett és közösen képviselt specifikumokon keresztül, amik csak a nőkre jellemzők, és amelyeknek minden nő kivétel nélkül a hordozója, mert nemcsak a specifikumok listája gyér, hangoztatja Salomé, hanem olyan nő is kevés van, aki mindenben hasonlít egymásra. Ezen a ponton érthető, hogy Salomé is visszakanyarodik a biológiai érveléshez, pontosabban az egyetlen és legfontosabb érvhez, a biológiai különbséghez, mert szerinte egyedül ebben hasonlítanak egymásra a nők a kollektív nő-fogalomban. Ugyanakkor a nemeket harmóniában elképzelő, ún. kiegészítő szemantikájú logika is hibás, folytatja Salomé, mert ez a nemek egymáshoz való viszonyát egyenlőségi alapon képzelel el: a két fél kiadja az egészet. Ez a lehetőség éppen a női és a férfi természet feltételezett másságát hangsúlyozó dichotómia okán van egyébként is kizárva, mert ami nem hasonló, az nem is egyenlő, vonja le a következtetést Salomé. A nő „igazi, mély emberképének” (MW 233) megszületéséhez arra van szükség, hogy a nőképet elvonatkoztassuk attól, hogy a sajátosan nőit akarjuk benne meghatározni, de ezt addig nem tehetjük meg, amíg a legfőbb női attribútumnak a nők biológiai különbözőségét, és ebből következően a szexualitáshoz való sajátos viszonyát tesszük meg. Célunk tehát mégiscsak az elvonatkoztatás, s a nőkre hárul a feladat, hogy tudatosan lépjenek ki a mimézis kínálta rejtélyességükből és új stratégiákat keressenek az 'igazság' női szempontú kifejezésére. Ez a gondolat minden tekintetben a haladó gondolkodók sorába elemi Salomé.

Felhasznált irodalom

- Andreas-Salomé, Lou. 2002. „Az erotika”. Ford. Juhász Anikó. *Pro Philosophia Füzetek* 31. (A fordítás alapjául szolgáló eredeti mű: Andreas-Salomé, Lou. 1910. *Die Erotik*. Frankfurt am Main: Literarische Anstalt, Rütten§Loening, 5–69).
- Andreas-Salomé, Lou. 1899. „Der Mensch als Weib. Ein Bild im Umriss”. *Neue Deutsche Rundschau* 10, 225–243 (Különlenyomat: Andreas-Salomé, Lou. 1974. *Die Erotik. Vier Aufsätze*. Szerk. Ernst Pfeiffer. Frankfurt am Main: Insel Verlag).

- Andreas-Salomé, Lou. 1914. „Zum Typus Weib”. *Imago*, 3 (1), 1–14 (Különnyomat: Weber, Inge és Rempp, Brigitte (szerk.) 1990. Texte zur Psychoanalyse. Pfaffenweiler: Centaurus).
- Bäumer Gertrud. 1937. „Lou Andreas-Salomé”. *Die Frau* 6, 305–311.
- Clauss, Elke-Maria. 1999. Die Muse als Autorin: Zur Karriere von Lou Andreas-Salomé. In: Tebben, Karin (Hrsg.): *Deutschsprachige Schriftstellerinnen des Fin de Siècle*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. 48–70.
- Dohm, Hedwig. 1894. *Werde, die du bist!* Berlin: Stahn.
- Dohm, Hedwig. 1899. Reaktion in der Frauenbewegung. *Die Zukunft* 29: 279–291.
- Freud, Sigmund. 1905/1995. „Három értekezés a szexualitás elméletéről.” In Sigmund Freud, *A szexuális élet pszichológiája*. Budapest: Filum. 31–131.
- Gahlinger, Chantal. 2001. *Der Weg zur weiblichen Autonomie: zur Psychologie der Selbstwerdung im literarischen Werk von Lou Andreas-Salomé*. Lang: Bern.
- Juhász, Anikó. 2003. „Lou Andreas-Salomé nőképeinek és narcizmuselméletének néhány vetülete”. *Pro Philosophia Füzetek* 35: 3–34.
- Koepcke, Cordula. 1986. Lou-Andreas Salomé. Leben, Persönlichkeit, Werk. Eine Biographie. Frankfurt am Main: Insel Verlag.
- Kreide, Caroline. 1996. *Lou Andreas-Salomé: Feministin oder Antifeministin*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Mayreder, Rosa. 1905. *Zur Kritik der Weiblichkeit. Essays*. Jena: Diederichs.
- Möbius, Julius Paulus. 1900. *Über den physiologischen Schwachsinn des Weibes*. Berlin: Atheneum.
- Müller-Loreck, Leonie. 1976. *Die erzählende Dichtung Lou Andreas-Salomés. Ihr Zusammenhang mit der Literatur um 1900*. Stuttgart: Akademischer Verlag.
- Peters, Heinz Franz 2002. *Lou Andreas-Salomé – Egy rendkívüli asszony élete*. Ford. Romhányi Török Gábor. Budapest: Európa Könyvkiadó. (A fordítás alapjául szolgáló eredeti mű: Peters, Heinz Franz. 1991. *Lou Andreas-Salomé. Das Leben einer außergewöhnlichen Frau*. Berlin: Heyne Verlag.)
- Schütz, Karin. 2008. *Geschlechterentwürfe im literarischen Werk von Lou Andreas-Salomé unter Berücksichtigung ihrer Geschlechtertheorie*. Würzburg: Königshausen/Neumann.
- Simmel, Georg. 1902. Weibliche Kultur. *Neue Deutsche Rundschau* (13) 5: 3–31.

Stöcker, Helene 1902. „Echo der Zeitschriften. Zu Lou Andreas-Salomé. *Das literarische Echo* 14, 983–984.

Weihershausen, Ramona 2015. „Das „Lebenerhaltendere der Lüge“ bei Lou Andreas-Salomé. Weibliche Widersprüche gegen männliche Wahrheitsansprüche um 1900“. *Cahiers D'études Germaniques* 68, 241–250.

Wernz, Birgit. 1997. *Sub-Versionen. Weiblichkeitsentwürfe in den Erzähltexten von Lou Andreas-Salomé*. Pfaffenweiler: Centaurus.

Weininger, Otto. 1904. *Geschlecht und Charakter*. Wien: Braumüller.

Hidasi Judit

Budapesti Gazdasági Főiskola

Az ellenállás sajátos eszközei japán kontextusban

Hagyományos értékek és elvárások átrendeződése

A japán nőknek a társadalomban betöltött helye és a státuszukban bekövetkezett változások nyomán követése izgalmas történelmi visszatekintést adhat, de e tanulmányban csak a mai helyzet megértéséhez nélkülözhetetlen legfontosabb mérföldkövekre utalok.

Az évszázadok során több átrendeződés is történt, de a Meidzsi restaurációt (1868) követő évtizedekben érvényesült a *nyószaikenbo* (jó feleség - bölcs anya) elvárás: az asszonynak a házban a helye, ahol ideális környezetet kell teremtenie a férj számára és önfeláldozó módon, bölcsen irányítani, nevelni a gyermekeket (Davies és Ikeno 2019, 278) Ebben a szerepmegosztásban – ami egyébként rendkívüli módon kedvezett a II. világháború utáni intenzív gazdasági növekedés környezetének – a férfiak teljes odaadással kizárólag a munkájuknak szentelheték magukat és az ország gazdaságát ténylegesen soha nem látott csúcsteljesítményekre emelték. Az más kérdés, hogy ennek két kezelhetetlen negatív hozadéka lett. Egyrészt a családi élet minősége megsínylette a férji és apai jelenlét-hiányos életvitelt, másrészt a férfiak fizikailag kimerültek és lelkileg kiégttek, ami nemegyszer végzetes következményekhez vezetett mind az egyén, mind a társadalom szintjén (Kingston 2004).

A japán társadalom és a japán kultúra a társadalmi nemi szerepek tekintetében – köszönhetően az erős konfuciánus erkölcsi hagyományok mindmáig élő befolyásának – szigorú elvek szerint működött egészen a legutóbbi időkig (Goldstein-Gidoni 2012). Ezek a hagyományok a nő szerepét elsősorban a családban, a családstervezésben és gyermeknevelésben látták, továbbá a férfihez képest – legyen az apa, férj, de még a felnőttkorú fiúgyermek is – a nő alárendelt, azaz engedelmes viszonyulását tartották követendő elvnek. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a felnőtt leány – még ha a legjobb oktatást és képzést kapta is – férjhezmenetel esetén, ideális esetben, lemondott a saját karrieréről és teljes figyelmét és erejét az otthonteremtésnek szentelte. A lányok nem a saját szellemi kiteljesedésük érdekében tanultak tovább a felsőoktatásban, hanem azért, hogy kiművelt

emberfőkként jobban tudják támogatni majdani gyermekeik iskolai előrehaladását, tanulmányait. A munka világában a magasan képzett nővel, mint potenciális szakemberrel nem számoltak, ezért eleve a kvalifikációjánál alacsonyabb munkakörökben alkalmazták őket – hiszen férjhezmenetelkor, de legkésőbb a gyermek megérkezésekor, az elvárásoknak megfelelően, úgymint megszűnik a munkaviszonya és bizonytalan időre kiesik a termelésből, az alkalmazásból. Ez a modell jól szolgálta a második világháború utáni Japán gazdasági felemelkedésének erőltetett munkatempóját – a férfiak erejükön felül, az egyéni és családi érdekeik rovására is a munkába vetették magukat, a nők pedig ehhez a biztos és feltétel nélküli odaadást és családi háttérrel biztosították (Yong és Nagy 2016, 250–252).

A japán társadalomban érzékelhetően az 1990-es évek gazdasági recessziójától indult el a nemi szerepeket is érintő változás (Hidas 2005a). Elsődlegesen megingott az addigi anyagi biztonság, amire az élethosszig tartó foglalkoztatási rendszer volt a garancia. Ezzel párhuzamosan a házasság ettől kezdve a nők számára már nem jelentett életre szóló anyagi háttérrel és biztosítékkal. Ráadásul a foglalkoztatási rendszer változásai miatt a férfiak elhelyezkedése és munkavállalása se volt többé garantált – emiatt egyre több háztartás kényszerült átváltani a kétkeresős család-modellre. A bizonytalanságok miatt elkezdett csökkenni a gyermekvállalási kedv, és fokozatosan egyre több magasan iskolázott fiatal lány döntött úgy, hogy nem vág bele egy tartós, ámde anyagilag nem garantált kapcsolatba (Kingston 2004).

Noha a XX. század végére elfogadottá vált a női munkaerő, de közülük kevesen jutnak vezető pozícióba, és a fizetésük is kevesebb, mint férfi kollégáiké. A nők közül ennek ellenére egyre többen lépnek a házasság helyett a karrierépítés útjára. Divatosá vált a szingli életmód is, ami egy 'izgalmasabb élet' reményét és az érvényesülés vágyát tükrözi. Ugyanakkor, mivel a partiképes és ígéretes fiatal emberek száma a recesszió beköszönte óta csökkenőben van, a lányok úgy döntenek, hogy vagy kívárnak – olyan potenciális partnerre, akinél biztos a jövedelem és garantált a tartós jólét; vagy pedig maradnak egyedülállóak (Kingston 2004). Elindult a szinglisedési spirál – ami oda vezetett, hogy a 2020-as években a 18-34 éves korosztályban a nők nagyobb hányadát alkotják a nem-házasok. Alapvetően nem azért maradnak tehát odahaza, mert egyáltalán nem akarnak házasságra lépni, hanem mert a férjhez menéssel anyagi helyzetük és biztonságuk nemhogy javulna, hanem félő, hogy romlik...A fiatalok addig maradnak a szülőkkel, amíg nem kínálkozik valami kedvező, vonzó alkalom. Őket nevezi a köznyelv *paraszaito singuru*-nak, azaz 'élősködő paraziták'-nak. A japán gondolkodásban a házasságnál a szerelem másodlagos szempont – jó esetben az majd menetközben kialakul, viszont prioritást élvez a biztonság (Kingston 2004).

Ráadásul az egyedül maradt nőket megbélyegző társadalmi stigma is eltűnőben van: sokan a nők körében öngazolásaként menekülnek az önálló karrierbe.

A változások másik jelentős területe a továbbtanulás. Szemmel láthatóan nőtt a magasan képzett nők aránya a társadalomban – nem csak abszolút számokban, hanem a férfiakhoz képest is. Ma már az egyetemek mesterkurzusain rendre növekszik a lányok részaránya a fiukéval szemben, de ez érvényes akár a doktori képzések szintjén is. A lányok tanulmányi eredményei jellemzően jobbak (ők a szorgalmasabbak) míg a fiatal férfi-generáció nem csak elkényelmesedett, de kevésbé ambiciózus is (Hori 2020). Elhíresült botrányt okozott például a 2010-es évek derekán a Tokyo Egyetem Orvosi Karán az a gyakorlat, hogy a felvételi eredményeket módszeresen manipulálták a fiú hallgatók javára – mondván, „nehogy többségbe kerüljenek a lányok.” A 2022 -es évi egyetemi felvételi vizsgákon¹ az orvoskarokon először a japán történelem során több lány nyert ténylegesen felvételt, mint fiú („Women overtake men” 2022). Ez a hír a több éve zajló lányok elleni diszkriminációt leleplező felvételi botrányok ismeretében különösen sokat mondó („Education ministry panel in Japan” 2019).

Az oktatáson kívül a foglalkoztatásban is érzékelhető a megnövekedett női részvétel. Közelebről nézve azonban kiderül, hogy a foglalkoztatott nők döntő többsége nem teljes munkaidőben dolgozik, és hogy a vezetői posztokon a nők részaránya változatlanul alacsony, Noha a női foglalkoztatás aránya 2015-ben 64,7 %-ot ért el – ami messze meghaladja az akkori OECD 58%-os átlagot - ám a döntő többségben részmunkaidős nők aránya árnyalja ezt a látszólag kedvező statisztikát. 2014-ben a privát szektorban a menedzsment posztokon csupán 9 % volt a nők aránya, ami ahhoz vezetett, hogy a nők jövedelme 27%-kal alacsonyabb férfitársaikénál – ez a 3. legrosszabb arány az OECD országok viszonylatában (OECD Japan Policy Brief 2017). A fiatal nőknek több mint a fele, azaz 58,6% járt egyetemre vagy főiskolára 2021-ben. Jellemzően felsőfokú diploma birtokában egy fiatal lány előbb-utóbb valamiféle irodai munkához jut, amely lehet, hogy nem ad különösebb szellemi kielégülést, de kényelmes és aránylag anyagilag biztos életet teremt. Sokuk odahaza lakik a szülőkkel – élvezve az anyai kiszolgálás kényelmét – egészen a férjhez menetelig. Ennek az időpontja egyre inkább kitolódik: 2020-ban lányok esetében közelítette a 30 évet (29,4 év) és férfiaknál meghaladta a 31 évet (Gender Gap Statistics 2021). A diplomás lányok jó része társasági életet visszafogottan él, hiszen a munkája is sokszor leköti, de öltözködésére, utazásokra kényelmesen telik. Ebből az életszínvonalból nem szívesen engednek – azaz a potenciális férjnek legalább ezt a szintet kellene biztosítania. Ez nem mindig sikerül – hiszen a japán alkalmazotti fizetések jelenleg nem magasak. A Japánról élő tévhitek egyike az, hogy a bérek

¹ Japánban az akadémiai év április 1-jével kezdődik.

– nemzetközi összehasonlításban – magasak. Ez egykoron valóban így volt, de az OECD 38 tagországa között 2020-ban az évi 38,515 USD átlaggal csak a 22. helyen szerepelt Japán az átlagos fizetések tekintetében (Japan Insider 2021). Ez alig több mint a fele az USA kereseti átlagának (69,391 USD), sokkal kevesebb mint az EU vezető gazdaságaiban (Németország: 53,745 USD, Franciaország 45,581 USD), vagy akár Dél-Koreá-ban (41,960 USD). Az elemzők számos ok felsorolásával magyarázzák ezt a hosszú távon tarthatatlan állapotot, de abban mindenki egyetért, hogy a rendkívül alacsony minimálbéren dotált részmunkaidős foglalkoztatottak részarányának a megugrása (részben a több nő foglalkoztatásának tulajdoníthatóan) erőteljesen hozzájárult a kialakult állapothoz (OECD 2017). Mások egyéb tényezőket sorolnak a főbb kiváltó okok közé, az elhúzódó deflációt, a pandémia következtében kialakult bizonytalanságokat (Shuto 2021).

Azok, akik gyermeket akarnak, mégis csak rászánják magukat a házasságra – ahol a férjválasztást nem annyira érzelmi, hanem sokkal inkább racionális anyagi megfontolások vezénylik. A merészebb nők bevállalják a szingli-anyakaságot, amely egyre kevésbé esik társadalmi megbélyegzés alá. De a biztonság kedvéért sokuk ilyenkor távolabbra költözik a szülői háztól, hogy ne hozzanak 'szégyent' a családra – és majd csak pár év elteltével jelenik meg újra a lány a szülőházi környezetben a már nagyobbacska gyerekekkel (Yong és Nagy 2016).

Harmadik tendenciaként említendő a főleg értelmiségi körökben érzékelhető civil-szerveződések aktivizálódása (Women's Action Network; National Women's Education Center; Asia-Japan Women's Resource Center; Working Women's Network) A helyzetükkel nem elégedett nők felháborodása nyomán felerősödtek a kritikus hangok, egyre kevésbé fogadják el a problémáik eltussolását és elhallgatását (Wan 2017). A problémák tematizálása, például a munkahelyi zaklatás (Hidasi 2019) természetesen még nem jelenti egyúttal a problémák megoldását is, de mindenképpen előrehaladásnak értékelhetjük, hogy ezek a problémák immár nem a szokásos agyonhallgatás kategóriájába sorolódnak, hanem felszínre kerülve, egyre inkább figyelmet generálnak a társadalom legkülönbözőbb rétegeiben.

Kormányzati reakciók a nők helyzetének változásaira

A japán kultúrában ügyesen lehet (és néha kell is) a dolgok színefonákja, vagyis a felszín és a lényeg közötti különbségtételt kezelni – a tematizálás, a kommunikáció, a diskurzus szintjén. Vannak a nők helyzetével kapcsolatos témák, amelyek hosszú évtizedek óta napirenden vannak: például, hogy férj és feleség viselhet-e más és más vezetéknevet (Toyoda 2020). Ezeket néha még súlyukon felül is felnagyítják, mintha ez lenne a legfontosabb

probléma. Ezzel persze sikerül a figyelmet elterelni nem csak az adminisztráció, hanem a média szintjén is lényegesebb ügyekről. Tény az, hogy Japánban a mai napig a férfiakhoz társítható viselkedések egyike a nők – lehetőleg nyilvános – degradálása, mert ezzel szavazatot, cinkos támogatást, vállvergetést nyerhet az illető férfitársai körében. A közelmúltban például Mori Yoshiro,² a 2020-as Tokiói Olimpia rendezőbizottságának nagytekinélyű elnöke, egykori miniszterelnök, arra a megjegyzésre ragadtatta magát, hogy nem szabad túl sok nőt beszavazni egy-egy testületbe, mert azok túl sokat fecsegnek (Bonesteel 2021). Erre a cinikus megnyilatkozásra viszont akkora lett a közvélemény felháborodása, hogy 2021. februárjában le kellett mondatni.

A Világ Gazdasági Fórum 2021-es Global Gender Gap indexében Japán a vizsgált 156 országból a 120. helyen szerepel – nála jobban teljesít Kína, Dél-Korea, India, nem beszélve a többi fejlett G7 országról (Global Gender Gap Report 2021). A négy figyelembe vett paraméter közül (egészség 65. hely, oktatás 92.hely, gazdaság 117.hely és politika 147.hely) a legrosszabbul a politikában teljesít. Ezt a helyezést a parlamenti nőképviselek 9.9% -os aránya, és a miniszteri posztokon a nők 10%-os képviselete nyomatékosan magyarázza. Noha Japán 126 császára között hét nő is volt, de rendre csak ’kitöltő’, átmeneti szerepet töltek be. A császári családban a mai napig szigorúan érvényesül a férfiági öröklési rend – amelynek a modernizálására, illetve felülírására történő kísérletek a törvényhozás különböző szintjein évtizedek óta falakba ütköznek (Schwarz 2019).

Ugyanakkor a 2020-ig regnáló miniszterelnök, Abe Shinzō, a gazdaság élénkítésében nagy potenciálnak látta a női munkaerő kiterjedtebb és érdemibb foglalkoztatását. Erre komoly kormányprogramot is indított 2013-ban ’*womenomics*’ néven (Hidasi 2015; 2019b), amelyből számos – de messze nem elég – elem meg is valósult. Az időközben számos ok³ miatt 2020-ban megakadt program célkitűzései között szerepelt a

- mennél több nő buzdítása általánosságban a munkavállalásra;
- arra, hogy gyermekszülés után se adja fel munkáját, illetve mielőbb térjen vissza a munka világába;

² A japán személynevek átírásánál nem a magyar, hanem a nemzetközileg legelterjedtebb Hepburn transzkripciót követtem.

³ Abe miniszterelnök egészségügyi okok miatt 2020 augusztus végén hirtelen lemondott; a sebtiben felálló új kormány a koronavírus járvány okozta krízis kezelésével és a 2021-re halasztott Tokiói Olimpia átszervezési nehézségeire koncentrált. A 2021 őszén megalakult új kormány Kishida Fumio miniszterelnök vezetésével a COVID okozta károk enyhítésével és számos geopolitikai kihívás kezelésével foglalkozik elősorban.

- hogy törekedjék magasabb posztok elvállalására.

Ezeknek a célkitűzéseknek a megvalósítása azonban csak hatalmas kompromisszumok árán lett volna lehetséges (Kano 2018).

Mindazonáltal számos nő nagyon szép karriert csinál – amennyiben kész feladni a magánéletét. Vagyis lehet belőle marketing-igazgató, producer, egyetemi tanár, hegedűművész, nagykövet, bármi... De ehhez az kell, hogy olyan életet éljen, mint egy férfi, amibe nem fér bele a családi élet. Éjjelbe nyúló munkaórák, gyakorlatilag zéró magánélet, teljes odaadás és szolgálat a vállalat, szervezet, vagy cég érdekében (Kawakami 2008). Ha házasságban élő párról van szó, akkor tulajdonképpen párhuzamosan önálló életet élnek – hiszen mindegyiknek a saját munkája diktálja az időbeosztást, a távollétet, a szünetet (amit sokszor a kollegákkal illik tölteni). De a legtöbb karriert befutott japán nő egyedül él (Kano 2018).

A társadalom véleménye a jelenségről megoszlik: a társadalom konzervatívan gondolkodó fele a nőktől a hagyományos szerepeknek való megfelelést várja el, azaz legyen jó feleség és anya. A hagyományostól eltérő gondolkodású fele ugyan elismeréssel nyugtázza a kiugró teljesítményt – énekes, színésznő, művész, író – de ezek a szereplők a mindennapoktól távoli világokban mozognak (Takeuchi Yuko színésznő; Yoshimoto Banana írónő stb.). Mégis, az utóbbi évtized egyik kiemelt női szereplője Koike Yuriko, Tokió főpolgármestere. Hatvanas éveinek végén jár, több rezsimben volt miniszteri posztokon, ő maga is tapasztalt politikus, a férfiaktól nem fél, határozott véleménye és ereje is van a célkitűzései megvalósításához. Több nyelven beszél (ami a japán lakosság körében ritka, világot látott, tárgyaló- és döntésképes. Posztján 2017 júliusában a fővárosi önkormányzati választásokon az általa 2016-ban alapított *Tomin First no Kai* ('Elsők a tokióiak') párt élén hatalmas támogatással megerősítették, A tokióiak szívét láthatóan nagyon is meghódította azzal a választásai szlogenével, hogy „Újra nagygyá tesszük Tokyot!” Több korábbi elődjének beletört a bicskája a főpolgármesteri feladatokba és felelősségbe Koike Yurikonak azonban nem. Inose Naoki (2012-2013) és Masuzoe Yoichi (2014-2016) sem töltötte ki mandátumát korrupciós ügyek és közpénzek magáncélú felhasználásának vádjá miatt. Koike lett a Tokiói Olimpia sikerének egyik kulcsszereplője. 2020-ban a *Forbes Magazine* 100 legbefolyásosabb nője között a 63. helyen szerepelt. De mindenképpen meg le kell szögezni, ő egy szabályt erősítő kivétel a japán nők között – nem csak az állami politikai életben.

A japán nők ellen elkövetett munkahelyi diszkrimináció

A felnőttek világában a nők elleni *diszkrimináció* számos példájával találkozhatunk a munkahelyi és a társadalmi szférában egyaránt. Értelemszerűen korábban is létezett a diszkrimináció gyakorlata, de ezek az esetek többnyire nem kerültek nyilvánosságra. Manapság azonban szaporodóban vannak az olyan esetek, amelyeknek a során a nők felvállalják a jogi procedúrát annak érdekében, hogy tiltakozzanak a munkahelyi diszkrimináció számos formája ellen (Hidasí 2019a):

- *matabara*: leendő vagy aktív anyák szekálása, kritizálása, ellehetetlenítése;
- *sekuhara*: szexuális zaklatás;
- *pavaahara*: hatalmi zaklatás.⁴

Egy közelmúltban végzett felmérés szerint, a kreatív iparban foglalkoztatott nők közel 80% -át érte az elmúlt egy évtized alatt szexuális vagy hatalmi zaklatás (The Japan Times 2022) – ami kiugróan magas arány. A japán munkaügyi minisztérium kimutatása szerint 2018-ban rekordszámú 82 797 munkahelyi zaklatásról, megfélemlítésről érkezett bejelentés. Ez 14,9 %-kal magasabb, mint az azt megelőző évben – írja a Japan Times.

Amélie Nothomb belga író nő több bestsellere (39 nyelvre fordították) is foglalkozik a japán élettel egy külföldi nő szemével; például a *Stupeur et Tremblements*⁵ (1999) és a *Tokyo Fiancée* (2007). Ezekben szemléletesen mutatja be a munkahelyi zaklatás különféle fokozatait. Az elsőből Tokiói tortúra (2003), a másodikból Tokió, hozzád megyek! címmel készült film (2014).

A szexuális zaklatás a munkahelyeken kívül a közélet számos színterén – közlekedési eszközökön, éttermekben, kávéházakban, mozgólépcsőkön, stb. – ismert gyakorlat. A 90-es évektől ennek csökkentésére egyre több metróvonalon és elővárosi vonaton bevezették a 'csak nőknek' szóló kocsik intézményét a szerelvényeken (hivatkozás). Ezekben a kocsikban a nők mentesülhetnek a zsúfoltságot kihasználó férfiak alattomos tapogatásaitól, érintéseitől. Noha ezt sokan vívmányként könyvelték el, valójában kétes ez a diadal, hiszen eleve az a tény, hogy erre szükség lett, arra utal, hogy a társadalmi együttélésben súlyos konfliktusok vannak jelen. A zaklatott, hajszolt munkatempó miatt az egészséges, kiegyensúlyozott életvitel hiányában

⁴ Hatalmi zaklatás alatt az a gyakorlat értendő, amikor a magasabb beosztású (a japán foglalkoztatási rendszer következtében többnyire férfi) gorombáskodással, verbális abúzzsal, megszegyenítő feladatok kiszabásával rendszeresen vegzálja az alacsonyabb beosztású (rendszerint nő) munkatársat.

⁵ Az Académie Française Le Grand Pris du Roman díjasa 1999-ben.

nemegyszer olcsó és méltatlan megoldásokkal igyekeznek a 'dolgozó szamurájok' kielégülést találni (Hidasi 2005b; 2006).

Japánban a 'me-too' megnevezés helyett *we-too* néven indult tiltakozási hullám 2018-ban a nőket érő zaklatások elleni tiltakozásként („Me Too becomes We Too” 2018), amelynek egyik kezdeményezője a Reuters-nél dolgozó újságíró, Ito Shiori volt. Az egyéni megszólalások helyett a közös, kollektív fellépést sugalló többesszámú megnyilvánulásokat társadalomlélektani szempontból mind az áldozatoknak, mind pedig a közvéleménynek sokkal könnyebb befogadnia. Itt is érvényes az a gyakran idézett japán közmondás, hogy „*Aka-shingo minna-de watareba kowaku nai*”, A piroson, ha együtt megyünk át, akkor nem kell félni. Hasonló magyar szólással élve, 'Egy fecske nem csinál nyarat', ezért csoportosan akcióznak a haladó gondolkodású japán nők. Így tesznek nem csak azért, mert félnek, hanem mert meggyőződésük szerint csak a csoport hangját hallják meg. Ráadásul a japán társadalom általánosságban is hajlamos az áldozatot hibáztatni, ahelyett, hogy őt védené (Benedict és Mori 2009). 2021 szeptemberében megalakult Japán első professzionális női futball-csapata, az ő nevük is 'WE League', azaz 'MI Liga.'

Közös fellépéssel kezdeményeztek tiltakozó mozgalmat az elmúlt években fiatal munkavállaló nők a számos munkahelyen megkövetelt egészségkárosító előírások ellen is (Weaver 2019). Japán vállalatoknál a munkahelyre kötelezően előírt ruhaviselet része volt nők részére a magassarkú cipő – télen, nyáron, napi akár 12-14 órás munka mellett is. Ezt sikerült 2019-ben közkívánatra „szelidíteni”,⁶ de mind a mai napig a munkaadó dönti el, hogy ragaszkodik-e ehhez az alkalmaztatási feltételhez. A munkahelyi előírások között szerepelt az is, hogy nők és lányok olyan munkaterületen, amikor ügyfelekkel, vevőkkel, kliensekkel, fogyasztókkal közvetlenül érintkeznek, nem viselhetnek szemüveget, csak kontaktlencsét. Ennek az elvárásnak az enyhítésére is születtek ajánlások – de aki nem vállalja ezeket a feltételeket, az esetleg nem kapja meg az állást (Dress-Code 2019). Nyilvánvaló, hogy a cégérdek felülírja az egyéni, az egészségügyi, vagy a kényelmi szempontokat a 'makulátlan' és egységes esztétika, a cég-imázs erősítéséért. Mindenesetre maga az a tény, hogy ez a téma is terítékre került, már önmagában is haladásként minősíthető.

Kawakami Mieko⁷ 2008-ban megjelent *Chichi to Ran* (Mellek és tojások) című regénye, amely a testiség, a szexualitás és a női kiszolgáltatottság kérdéseit érinti, óriási társadalmi visszhangot keltett. Ennek a hullámai a

⁶ Például a kifejezetten magas sarkú cipők helyett a körömcipő kategória is elfogadott lett bizonyos munkahelyeken.

⁷ Gyakorlatilag minden jelentősebb irodalmi díjat elnyert már Japánban: Akutagawa Prize, Tanizaki Prize, és a női írókat elismerő Murasaki Shikibu Prize.

közélet és kultúra meghatározó egyéniségeit is elérték, beleértve Murakami Harukit, a világszerte ismert és ünnevelt posztmodern japán író – akinek a véleményformáló hatása tagadhatatlan Kínától egészen az Egyesült Államokig (Kawakami 2020). Ez az első olyan irodalmi alkotás, amely leplezetlen őszinteséggel és hitelességgel beszél a nőiség megélésének fiziológiai, lelki és erkölcsi vetületeiről. Az írónőt azóta is a japán feminizmus egyik idolként ünneplik.

A női ellenállás megnyilvánulásai a nyelvhasználatban

Külön sajátosan japán kategóriát alkotnak azok az eszközök, amelyekkel a nők ellenállásukat a közéletben a nyelvhasználat szintjén kívánják kifejezni: hagyományos női és férfi nyelvhasználat felülírásával, vagy a házasságkötést követően a női családnevek megőrzésével.

Ellentétben számos keletázsiai ország és kultúra gyakorlatával, ahol a nők a házasságkötést követően is tovább viselik család- és utód-nevüket (például Kína és Korea), Japánban a házasságkötést követően az asszonyok vezetékneve elvész, és a férjük nevét veszik fel. például TANAKA Ken és KONO Yoko házassága után TANAKA Yoko lesz az asszony jogi szempontból érvényes neve. A születendő gyerekek is értelemszerűen az apai név alapján regisztráltak, miután úgynevezett 'családi regiszter' szerint történik az anyakönyvvezetés (hivatkozás). Sok nő és női mozgalom indított harcot annak érdekében, hogy ez a gyakorlat megszűnjék, és hogy a férfi és a nő külön név alatt is szerepelhessen. Ezt hívják *fūfu-bessei* elvnek (夫婦別姓), külön név a férjnek és külön név a feleségnek elvnek, aminek a mai napig nem sikerült érvényt szerezni. Valamennyi női egyenjogúsági mozgalom ezt a követelést évtizedek óta napirenden tartja. Elvileg lehetséges, hogy a családi egység megőrzése végett az egész család a nő vezetéknevét vegye föl – de az alapelv továbbra is az, hogy ugyanazon a családon belül a *fūfu-dōsei* elv (夫婦同姓) a házaspár tagjai azonos nevet viseljenek elv értelmében azonosnak kell lennie a vezetéknevnek a házastársak és a gyermekek számára is. Az ehhez az elvhez ragaszkodó törvényhozók attól tartanak, hogy ennek az 'összetartozási' keretnek a felbomlása újabb léket verne a japán kulturális hagyományok halmazán.

A japán pragmatikailag kifejezetten érzékeny nyelv: többek között különbséget tesz a női és férfi nyelvhasználat között. A megszólítások rendszere is rendkívül bonyolult, ami különösen megnehezíti a hagyományos nemi szerepek felülírását (Hidasai 2016). A 'férj' szóra például több kifejezés lehetséges számos konnotációval: *sudzysin* ('uram'): *go-sudzysin* (az ön férje); *otto* (férj – feleség párból a férfi); *danaszan/danaszama* (a kedves férje/tisztelt

házastársa) – hogy csak a leggyakoribbakat említsük. A *sudzsin* szó használatát többen a felvilágosult nők körében kategórikusan elutasítják, mondván, hogy feudális alárendeltséget implikál.

Összegezés

Napjainkra a japán társadalom számos visszafordíthatatlan folyamattá terebélyesedő válsággal küszködik: elöregedő társadalom; csökkenő születésszám; házassági hajlandóság lanyhulása, ami a szingli életforma elterjedését segítheti elő; ebből következő elmagányosodás, emberi és családi kapcsolatok lazulása. Mindegyik válságtényező kiváltó okainak közös gyökereként sokan két eredőt fogalmaznak meg: az egyik az erősödő globalizáció hatása, a másik pedig a nők magas iskolázottságának a térnyerése. Az ország a maga módján igyekszik megbirkózni a társadalmi válságfolyamatokkal, amelyek java része a nők társadalmi szerepének a megváltozása körül zajlik (Hidasi 2005a).

A japán társadalomban is elindultak azok a folyamatok, amelyek közelítik a japán család-modellt és a női szerepeket ahhoz, amit a nyugati világ kialakított. Hogy ez jó, vagy rossz, hogy ennek örülnek a japánok vagy sem, az egy külön kérdés. Egy közelmúltban végzett felmérés például középkorú japán háziasszonyok körében arra mutatott rá, hogy sokuknak esze ágában sincs eltávolodni a hagyományos japán modelltől: ha a férfi elég tehetős, akkor ugyanis ezerszer kényelmesebb az otthon biztonságában a maguk kedvteléseiknek élni (tenisz, joga, ikebana, tea-ceremónia, stb.), mint a munkaerő piacon küszködni. Csakhogy a jómódú férfiakból egyre kevesebb van (Lies 2022).

A mindent eltűrő, a mindent magába fojtó nő-ideálok kora lejárt – Japánban is. A magasabb iskolázottság, a nemzetközi mobilitás, a külföldi példák katalizátorként hatnak egy szellemileg és lelkileg igényesebb kapcsolati rendszer és szerepvállalás kialakítására a japán családban és társadalomban. A nők egyre határozottabban és öntudatosabban állnak ki a jogaikért – aminek az érvényesítése persze nem csak rajtuk múlik, hanem a társadalom egészén. A japán társadalom az elmúlt három évtizedben több változáson ment át, mint más országok 100 év alatt. A nőknek sem könnyű megtalálni önmagukat ebben a folyamatban. A női szerepek átrendeződésének folyamatában számos tényező akadályként, de legalábbis hátráltató faktorként játszik közre. A top-down (fentről irányított) kormányprogramok (*womenomics*) és a grass-root (alulról indított) kezdeményezések inkoherenciája gátolja az érdemi előrehaladást a női jogok érvényesítésében. A társadalmi szemlélet átalakulása időigényes és továbbra sem kellő mértékben támogatja a változásokat. Látszatintézkedések sora születik, de ezek érdemben nem viszik előre a női

egyenjogúság és esélyegyenlőség ügyét. A nők alapvetően nem elégedettek a helyzetükkel. Ez fejeződik ki a női öngyilkosságok számának a növekedésében,⁸ amit ugyan sok elemző a koronavírus járvány számlájára ír, de alighanem mélyebb okokat lenne érdemes keresni. Az általános társadalmi és identitás-válság (Kingston 2004) kialakulásához, és a 90-es évektől elindult gazdasági recesszió (Muraközy 2016) leküzdéséhez szükséges a társadalmi változások és krízisek hathatós kezelése. Úgy tűnik, hogy a tradicionális japán értékek rendszerének egésze változóban van (Matsumoto 2002). Ennek egyes elemei eltérő mértékben érintik a társadalmi viselkedést, a társadalmi érintkezést és a társadalmi közhangulatot. Mindez a gazdasági teljesítményre és eredményességre is kihat, ami viszont visszahat a társadalmi közhangulatra, a társadalmi elvárásokra, és az egyéneknek a társadalmi élet egészét érintő döntéseire, viselkedésére (pl. gyerekvállalási kedv, vállalkozói hajlam stb.). A fiatal felnőttek egy része a családalapítás és gyermekvállalás idejének kitolásával próbál időt nyerni – ezzel azonban előrevetíthető az egyke gyermekek részarányának a növekedése a társadalomban. A nők egy növekvő hányada a hagyományos nemi szerepvállalásról végképp lemond. Ez utóbbi két jelenség súlyos demográfiai problémákhoz vezet, amit Jeff Kingston „Japán demográfiai időbombájának” nevez (2004:258).

A gender-semleges illetve a gender-egyenlőség talajáról megvalósuló hatalommegosztás, hatalommal való felruházás ellenében ható tényezők és érvek kétségtelenül számosak. Japánban a hagyományos nemi szerepekhez kötődő társadalmi elvárás ezt a folyamatot nem támogatja. A konfucianizmus alapelveire épülő *DanSzonDzsóHi* elv, azaz 'férfi-uralom-a-nők fölött' még mindig sok férfi mentalitását meghatározó attitűd. Mindenekelőtt a középkorú vagy idősebb generációkban, akik azonban a döntéshozók! A politikusok diszkriminatív és szexista megjegyzéseit listázó online gyűjtemény hatalmas olvasottsági rekordot ért el (Makino 2019). A munkahelyeken uralkodó férfi-dominancia és tekintélyelvűség feladására nem szívesen vállalkoznak a hagyományokhoz mereven ragaszkodó munkaadók (Yong és Nagy 2016).

Ugyanakkor sok nőt riaszt és elbizonytalanít a még mindig számos munkahelyen tapasztalható látens üldözés, szekálás vagy zaklatás, amivel a nőket szinte ellehetetlenítik, és így azok maguktól távoznak a munkavállalók világából.

A legfontosabb ellenérv a nők jelentléte ellen azonban az, hogy a nők aktívabb munkavállalói szerepvállalásával még tovább csökkenhet a születések száma. Véleményem szerint, szükség lenne a nők tudati-lelki hozzáállásának is a formálására. Ebben a nevelési folyamatban az iskoláknak és a médianak lenne nagy szerepe. Az önbizalom hiánya, a saját képességek alábecsülése és a

⁸ A 2020-as összesített női veszteség 6,976 fő, ami messze meghaladja az előző évek adatait (Statistics Bureau of Japan 2021).

meghurcolástól való félelem sok nőt visszatart attól, hogy felvállalja a küzdelmet és a harcot azokért a jogokért és lehetőségekért, amelyek képességeik, tudásuk és kvalifikációik alapján megilletnék őket.

Könnyen belátható, hogy Japánban a nők alul-foglalkoztatottságának a felszámolása, azaz a női potenciál érdemibb kihasználása rengeteg energiát tudna felszabadítani. Az eddig kibontakozáshoz nem jutott tehetséges nők és fiatal lányok részéről rejtett képességeik és tudásuk mobilizálása révén egészen nagyszerű teljesítmények valószínűsíthetők. Az ifjúság képzetesebb részét a lányok alkotják, aminek több oka van. A női egyetemi hallgatók száma napjainkra meghaladja a fiúkét. A pszichés és egyéb viselkedéssel kapcsolatos problémákkal küszködő fiatalok 80%-a fiú, azaz a fiúk egy nem jelentéktelen hányada (évente 100 -200 ezer fő körül) nem is kerül be a felsőoktatásba (Hidasi 2012). Magasabban képzett munkaerőre – amit a lányok köréből könnyebb verbuválni – a tudásalapú társadalomban számos szervezetnél vagy vállalatnál egyre nagyobb szükség lesz. Több lány megy külföldre résztanulmányokra is, több lány folytatja graduális tanulmányait külföldön, mint fiú. Ennek a japán foglalkoztatáspolitikában kell keresni az okát: azok, akik nem a hagyományos rendben, azaz már a végzés évében szerződnek le leendő munkaadójukhoz, később elhelyezkedési problémákkal szembesülhetnek. Ez azonban a jövőben várhatóan változni fog a fokozódó munkaerőhiány miatt. A lányok ennél fogva angol nyelvtudásban sokkal jobbak, mint a fiúk (hivatkozás⁹). Ez a kompetencia az angol nyelvi tudásban általánosságban igencsak rosszul teljesítő Japánban egy jelentős hozzáadott érték, ami a nemzetköziesedésben fokozottan érintett szervezetek számára fontos szempont lehet a jövőbeni munkatársak kiválasztásánál. A japán nők kommunikációs képességei jobbak, kapcsolati rendszereik a társadalomban kiterjedtebbek – és az innen táplálkozó ismereteik és információik számos szervezet és vállalat számára hasznosítható hozzáadott értéket generálhatnak – legyen az marketing, szolgáltatás, innováció vagy a napjainkban oly divatosá vált 'kreatív ipar' (Kreatív Ipar 2021).

A lecke tehát fel van adva – kérdés, hogy mikor és milyen mélységben sikerül az elodázhatatlan változásoknak érvényt szerezni.

Felhasznált irodalom

- Benedict, Ruth és Mori Sadahiko. 2009. *Krizantém és kard. A japán kultúra újrafelfedezése*. Budapest: Nyitott Könyvműhely Kiadó Kft.
- Davies, Roger J. és Osamu Ikeno. (szerk.) 2019. *A japán észjárás. Ismerkedés a kortárs japán kultúrával*. Budapest: Pallas Athéné Könyvkiadó Kft.

- Goldstein-Gidoni, Ofra. 2012. *Housenives of Japan: An Ethnography of Real Lives and Consumerized Domesticity*. London: Palgrave Macmillan.
- Hidasi Judit. 2005a. Gender Role Changes in Japan. In Eschbach-Szabo, V. et al. (Hrsg.) *Aktuelle Arbeiten and Vorträge an der Fakultät für Kulturwissenschaften der Universität Tübingen*, Bd.1. Tübingen: Universität Tübingen, 79–94.
- 2005b. Nőnek lenni Japánban. *EZREDVÉG* (15) 12: 99–106.
- 2006. Férfinak lenni Japánban. *EZREDVÉG* (16) 8–9: 95–100.
- 2012. Virtuális világteremtés Japánban. *KORUNK* (Kolozsvár) (23)12: 3–11.
- 2015. A *womenomics* Japánban, In Bolemant Lilla (szerk.) *Nőképek kisebbségben III. Tanulmányok a kisebbségben (is) élő nőkről*. Pozsony-Nyitra: Phoenix Polgári Társulás, 64–68.
- 2016. Rokonsági és családterminusok a japán nyelvben. In Hidasi Judit, Osváth Gábor és Székely Gábor (szerk.). *Család és rokonság nyelvek tükrében*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 77–90.
- 2019a. The Sustainability of Japanese Work Culture. In Baranyi T.Péter és Schwarz Emese (ed.) *In Focus: Japan – The Legacy of the Heisei Era*. Budapest: Antall József Tudásközpont, 111–117.
- 2019b. Womenomics: Success or Failure? In: Moldicz Csaba és Bata-Balog Amadea (szerk.) *Linked togethr for 150 years: Hungary and Japan analyses of recent economic and social trends in Japan and their effects on Hungary*. Budapest: Budapesti Gazdasági Egyetem/OBIC, 45-70.
- Hori Rie. 2020. „Progress and problems of gender equality in Japanese academics and geosciences.” *Advances in Geosciences* 53: 195–203.
- Kano Ayako. 2018. “Womenomics and Acrobatics: Why Japanese Feminists Remain Skeptical about Feminist State Policy” *Feminist Encounters: A Journal of Critical Studies in Culture and Politics* 2 (1): 1–13.
- Kingston, Jeff. 2004. *Japan’s Quiet Transformation: Social change and civil society in the twenty-first century*. London: Routledge Curzon.
- Matsumoto, David. 2002. *The New Japan – Debunking Seven Stereotypes*. Yarmouth. ME: Intercultural Press.
- Muraközy László. 2016. *A japán rejtély: Útteremtő csodák és végzetes zsákutcák*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Nagai Julia. 2021. „Working Women in Japan: Is it Possible to Have it All?” *HOW TO JAPAN*.
- Schwarz Emese. 2019. „The Oldest Imperial Family in the World.” In T.Péter Baranyi and Emese Schwarz (eds.) *In Focus: Japan – The Legacy of the Heisei Era*. Budapest: Antall József Tudásközpont, 100–106.
- Shuto Wakana. 2021. „[The Failed Promise of Workplace Equality in Japan: A View from the Trenches.](#)” *nippon.com*. Letöltés: 2022. augusztus 7.
- Toyoda Etsuko. 2020. Japan’s Marital System Reform: The Fūfubessei Movement for Individual Rights. *The Asia Pacific Journal* 18 (13): 1–26.
- Wan, Joyce. 2017. „[Women’s Rights Organizations You Can Support in Japan.](#)” *GaijinPotBlog*. Letöltés: 2022. augusztus 7.
- Yong, Peter T. és Nagy, Stephen R. 2016. „Japanese Corporate Culture and Demographic Decline: Tokyo Female Workers’ Views on Career Advancement in the Workplace”. In: Stephen R.Nagy (ed.) *Japan’s Demographic Revival: Rethinking Migration, Identity and Social Norms*. Singapore: World Scientific Publications, 249–281.

Források

- Bonesteel, Matt. „[Tokyo Olympics chief says women talk too much at meetings, calls it 'annoying'.](#)” *The Washington Post*. Letöltés: 2022. augusztus 7.
- „[Dress Code.](#)” 2019. *workinjapan.today*. Letöltés: 2022. augusztus 7.
- „[Gender Gap Statistics.](#)” 2022. *nippon.com*. Letöltés: 2022. augusztus 7.
- „[Global Gender Gap Report.](#)” 2021. *Weforum.org*. Letöltés: 2022. augusztus 7.
- „[The Average Japanese Salary Sinks Even Lower.](#)” 2021. *Japan Insider*. Letöltés: 2022. augusztus 7.
- Kawakami Mieko. 2008. *Chichi to Ran*. Tokyo: Bungei Shunjū.
- Kawakami Mieko. 2020. „[A Feminist Critique of Murakami Novels, with Murakami Himself.](#)” *Literary Hub*. Letöltés: 2022. augusztus 7.
- „[Most popular genres of artistic or cultural activities among people in Japan as of February 2022, by gender.](#)” 2022. *Statista.com*. Letöltés: 2022. augusztus 7.
- Lies, Elaine 2022 „[For One Japanese Salaryman, nearly a Decade of \\$4 Annual Pay Rises.](#)” *Reuters*. Letöltés: 2022. március 15.

- Makino Hiromi 2019. „[Article listing Japan politicians' bizarre, sexist comments an online hit.](#)” *Mainichi Japan*. Letöltés: 2019. július 16.
- Nothomb, Amélie. 1999. *Stupeur et tremblements*. Paris: Editions Albin Michel.
- 2007. *Tokyo Fiancée (Ni d'Ève ni d'Adam)*. Paris: Editions Albin Michel.
- „[OECD Japan Policy Brief.](#)” 2017. *OECD.org*. Letöltés: 2022. augusztus 7.
- „[Statistics Bureau of Japan.](#)” 2021. *Stat.go.jp*. Letöltés: 2022. augusztus 7.
- „[Me Too becomes We Too in victim-blaming Japan.](#)” 2018. *The Japan Times*. Letöltés: 2022. augusztus 7.
- „[Education ministry panel in Japan drafts rules clarifying that sex discrimination in university entrance exams is improper.](#)” 2019. *The Japan Times*. Letöltés: 2022. augusztus 7.
- „[Women overtake men for first time in exam pass rate at Japan's medical schools.](#)” 2022. *The Japan Times*. Letöltés: 2022. augusztus 7.
- Weaver, Matthew 2019. „[#KuToo: Japanese women submit anti high heels petition.](#)” *The Guardian*. Letöltés: 2022. augusztus 7.

Acsády Judit

TK Szociológia Intézet

A hazai feminizmus története iránti érdeklődés megújulása – A kutatások tétje és a szakmai együttműködések kérdése

„A feminista eszméknek a Feministák Egyesületében oly buzgó és tehetséges nőapostolai támadtak, hogy az ellenkező vélemény szinte eltörpült. Addig jutottunk, hogy férfiakból, leányokból és ifjakból álló feminista ligák és csoportok keletkeztek. A kritika megfelelő ellen-nyomása híján ma már a londoni feminizmus után, legalább a 'nő választójogáért' való küzdelemben, azonnal a budapestit kell említeni. Ez mindenesetre nagy sikere ama nők tehetségének és buzgóságának, akik ezt a mozgalmat a rendelkezésükre álló csekély eszközökkel is ennyire el tudták terjeszteni.”

(Kenedi 1911)

A feminizmus megítélésének változásai

Hosszú évtizedekig nem jelent meg Magyarországon a századelőn megindult feminista mozgalomról ahhoz hasonló jellemzés, mint amit a tanulmány mottójául szereplő Kenedi Géza¹ (1911), a korabeli kortárs szerző megfogalmazott. Ez a megnyilvánulás is arra enged következtetni, hogy az akkori közélet egy része nyitottan, elfogadóan viszonyult az új mozgalomhoz. A feminizmus mostani megítélése kevésbé elfogadó. Ez részben annak köszönhető, hogy a Monarchia összeomlását követő rendszerek más és más okból, de ellenségesen tekintettek a századelő női aktivistáira. A két világháború közti időszakban a Horthy rendszer által támogatott nőszervezet, a MANSZ a leghatározottabban elítélte a feministákat elsősorban a rájuk aggatott hazafiatlanság vádjá miatt, a háborút ellenző pacifizmusukra

¹ Kenedi Géza (1853-1935) ügyvéd, író, újságíró, a [Pesti Hírlap](#) szerkesztője, országgyűlési képviselő.

válaszként. Az államszocializmus alatti ideologikus megközelítés pedig osztályellenséget látott bennük, és a századelő többi progresszív mozgalmából hasonlóan inkább elhallgatták történetüket, vagy sematikus, leegyszerűsítő képet festettek róluk. Ennek például része volt az is, hogy a feminizmust egy csupán szűk réteget érintő, marginális hatású kezdeményezésnek állították be. Ez fakadhatott szándékos ferdítésből, de a források feltárásának hiányából is. A rendszerváltás után, – amikor már hasonló ideológiai nyomás elvileg nem nehezedik a kutatókra – mód nyílhat új megközelítésekre, amelyek kapcsolódhatnak a feminista mozgalmak nyugati történetírásához, és egyben a volt szovjetblokk országainak társadalomtörténetében a korábbi nőmozgalmak eddig hiányzó feltárásához.² Ugyanakkor érdemes megvizsgálnunk, milyen háttere, milyen tétje, és milyen kimenetei lehetnek az új feltáró munkáknak.

Bár a feminizmus, pontosabban a feminista mozgalmak története egyre népszerűbb témának tűnik az utóbbi évek publikációit tekintve a hazai történettudományban, a társadalomtörténetben és a szűkebb értelemben vett nőtörténeti berkekben, mégsem beszélhetünk arról, hogy a téma kutatói között – néhány kivételtől eltekintve – együttműködés alakult volna ki, illetve tematikus műhelyek alakulnának meg. Az alábbi írás egyrészt ennek előzményét és hátterét vizsgálja, illetve szempontokat kíván nyújtani egy majdani historiográfiai áttekintés elé, amely a hazai feminizmus történetének irodalmát tárgyalja majd.³ Felmerül tehát a kérdés, hogy mi lehet a feminizmuskutatás korábbi hiányosságai, illetve a mostani felívelés mögött? Milyen okok húzódnak meg a háttérben, mi tarthatta távol ettől a területtől, illetve mi motiválhatja a kutatók újabb nemzedékeit ennek a témának a vizsgálatában?

Az államszocializmus időszaka

Magyarországon a rendszerváltást megelőzően a feminizmus témája szinte teljesen kimaradt a történelem-, illetve a társadalomkutatásokból. A szociológiában, közgazdaságtanban jelen voltak a nők társadalmi helyzetével, illetve a nemekkel kapcsolatos attitűdök vizsgálata, továbbá a demográfiai

² Egyéni kutatói ambícióim is épp az eredeti forrásokra alapuló, alternatív kép kialakítására sarkalltak, (együttműködve nyugat- és kelet-európai kutatókkal) amely vizsgálatokat még szociológiai szakdolgozatom megírásakor kezdtem meg a rendszerváltás körüli időszakban.

³ A jelen írás nem tárgyalja, és nem is sorolja fel a mintegy ötvenre tehető tanulmányt és kötetet a témában, amely egy későbbi historiográfiai áttekintés témája lesz. A rendszerváltást megelőző előzményekre azonban kitérek, és a rendszerváltást követő új feminista mozgalom feldolgozására is röviden.

trendekkel, a munkavállalással, az előmenetellel kapcsolatos kutatások is.⁴ Ezek leginkább a mai kutatási gyakorlatban már megismert és egyre inkább érvényesülő feminista szempontrendszer (illetve a nemek társadalmi konstrukciójának elméleti szempontja) előtti nézőpontból indultak ki, azt nem érvényesítették. Jellemzően nem kérdeztek rá a két nem közötti társadalmi különbségek okaira, hanem a mért adatok alapján pusztán leírták az eltéréseket, különbségeket, egyenlőtlenségeket.

A rendszerváltás előtti időszakban a történelemkutatás foglalkozott ugyan egy-egy kiemelt női személyiséggel (uralkodónők, arisztokraták, nemes asszonyok, stb.), de a nőmozgalomnak leginkább csak a választójoggal, illetve a munkásmozgalommal összefüggő mozzanatait tárgyalták.⁵ Így a hazai és nemzetközi feminizmus bővebb története és szellemisége szinte teljesen mellőzött területté vált mind a századelőn kibontakozó „első hullám,” mind a hetvenes évekre kiteljesedő „második hullám” tekintetében. Ebben a mellőzöttségben tudománypolitikai és kultúrpolitikai szándék érvényesülését látom.

Az 1956 előtti berendezkedés nőpolitikája ugyanis a sztálini modellt követte, amely a nők emancipációját elsősorban a munkavállalásra és a politikai jogokra alapozva tartotta megvalósítottnak. Több szerző (pl. Adamik 2000, Schadt 2002) egybecsengő megállapítására alapozva Fodor Éva a „részleges emancipáció” fogalmát alkalmazza a korszak ellentmondásainak megragadására (Fodor 2003). A feminizmus történetének megírása szempontjából ezt azért tartom fontosnak kiemelni, mert ennek a részleges emancipációnak a részét képezte az ideológiai háttér, amely *nem kérdőjelezte meg* a nők alárendeltségének a mindennapi életben, a kulturális reprezentációk szexizmusában, valamint az elnyomó mechanizmusok lélektani és értékrendbeli mozzanataiban megragadható mivoltát, vagyis patriarchális struktúra jellemzőit. Épp azokat a mozzanatokot, amelyeket már a hazai feminizmus is tematizált és kidolgozott a századelőn a férfiközpontú rendszer kritikájában, s amelyeket újra megfogalmazott a '70-es évek új, „második” feminista hulláma, elsősorban a nyugati demokráciákban.

Magyarországon a kádári konszolidáció részeként egy sajátos, szexista fordulat következett be. 1956-ot követően, és a hatvanas évekre még határozottabbá válik ugyanis egy változás a nőpolitikában. Ennek mozzanatai nem csak a munkaerőpiacot érintik (gyes, gyed bevezetése), hanem az emancipációt tárgyaló, hivatalos közéleti diskurzust is, amelyben megjelent a

⁴ Mivel ez az írás elsősorban az elhangzott előadás gondolatait kívánja megjeleníteni, most nem térek ki bővebb szakirodalmi hivatkozásokra a hazai nőkutatást illetően. A korszakra vonatkozó áttekintés lásd pl. Acsády 2004, 88–92.

⁵ A munkásnő mozgalomról ld. Aranyossi 1963, Fonó 1975, a nemzetközi szüfrazsettekről Kertész 1979, a hazai feminizmusról N. Szegvári 1981.

nők, és a női egyenjogúság hibáztatása például a kedvezőtlen demográfiai trendek miatt (lásd például többek között Adamik Mária, Schadt Mária, Fodor Éva hivatkozott munkáit). Újabb elemzések feltárták, hogy ezekkel párhuzamosan a nők reprezentációja is elmozdult a korábbi szocialista realista munkásnő ideáltól a „nőiesebbek” tartott, a nyugati divatrendeknek egyre inkább megfelelő, a kiépülő kozmetikai és szépségipar által is közvetített nőideál felé. A sajtóban, reklámokban megjelenő nőábrázolás egyre nyíltabban szexistává vált, egészen a nők testét kihasználó és méltatlan megjelenítésig. (Magyari 2021) Mindennek egyfajta esszenciája volt a korban a tragikus következményekkel járó szépségkirálynő-választás (Eperjesi 2022). A közéletben ekkoriban nem jelent meg olyan hang, amely ezekre a folyamatokra reflektált volna, illetve ellenpontot képezhetett volna. Ezért is különösen fontos látnunk a mai kutatások háttérét vizsgálva, hogy a feminizmus témája és szellemisége az államszocialista rendszerben tabunak számított. A témával jelenleg foglalkozóknak és a témát kutatóknak tehát abban áll a felelőssége, hogy miként befolyásolják e korábban marginális helyzetbe kényszerült irányzat újra formálódó képét, és azt, hogy mit adnak hozzá a korábbi interpretációkhoz. Az elsődleges forrásokhoz visszatérő, az azokra támaszkodó kutatások meghozhatják ugyanis a feminista mozgalom átértékelését és jelentőségének felismerését. Azért is tartom indokoltnak a megközelítések tudatosítását és a kutatást, mert az egykori, 1904-ben alapított Feministák Egyesületének tevékenysége és szellemisége

a hazai történelemben egy olyan autentikus, nőemancipáció mellett kiálló attitűdöt képvisel, amely, ha a közvélemény előtt ismert lenne, feltehetőleg módosíthatná a feminizmusról és nőemancipációról vallott negatív sztereotípiákat. (Acsády 2004, 31)

Kutatási irányok

A rendszerváltás korszaka elvileg, a politikai nyitásnak köszönhetően, hozhatott volna áttörést a feminizmus, és az emancipáció megítélésében, de az ezredfordulót követő időszakig bezárólag még nagyon erősen éltek tovább az elmúlt évtizedek politikai propagandájának köszönhetően a negatív előítéletek. Ezek máig alig oszlanak, annak ellenére, hogy feminizmussal egyre többen foglalkoznak. Az elmúlt évtizedekben ezekhez még hozzá is adódott a hazai közegben a nőemancipációt ellenséges módon beállító tendencia, és újabban megjelent az általános, nemzetközi (és hozzánk is begyűrűző) jelenség is, amelynek részeit képezik a gender szót kihasználó és az ezzel a koncepcióval visszaélő, ezt támadó politikai diskurzusok. Mindennek a feminizmushoz annak eredetileg vett értelmében lassan egyre kevesebb köze

van, ugyanakkor a tisztázatlan fogalmi és történelmi háttér miatt mindezzel mégis összemosódik.

Ezek a félreértések és félremagyarázások – amelyek mögött még az államszocializmus idejéből eredő hangsúlyeltolódások és tudatosan torzított történelemszemlélet által kínált feminizmuskép hiányosságai és egyoldalú interpretációi vannak - indokoltá teszik, hogy a magyarországi feminizmus történetét eredeti dokumentumokra alapozott kutatás során újraírjuk. Ennek a jelentősége épp egy olyan új interpretáció lenne, amely mentes az egykori államszocialista ideologikus mázttól és a jelenlegi diszkurzív ködösítésektől.

Mindehhez tehát fontossá válik az alábbi szempontok és kérdések kutatása:

- milyen volt a hazai feminista mozgalom szellemisége, melyek voltak a politikai célkitűzései, milyen értékrendszerre alapult a nézetrendszere?
- hogyan alakult ki, milyen mintázatot mutat a mozgalom kapcsolatrendszere?
- mit ölelt föl az egyesület tevékenysége, milyen társadalmi kezdeményezései voltak?
- mi volt a korabeli fogadtatásuk, mi volt az egyesület „jelentősége” és hatása? (Acsády 2004, 58)

Az államszocializmus évtizedeiben azért is vált problematikussá a korábbi emancipációs törekvések elismerése, mert a társadalmi mozgalmak történetében egyedül a munkásmozgalmi és azon belül is az osztályharcos szemléletű küzdelmek kerültek előtérbe, és ezeket mutatták fel a társadalmi progresszió egyedüli letéteményeseként (Acsády 2004, 57). Ezzel összefüggő további probléma, hogy amennyiben mégis foglalkoztak a századforduló feminizmusával, azt kizárólag a középosztályhoz tartozónak láttatták. Ez a megközelítés ma is tovább él, bár egyre több az ezt módosító új feltárás.

A rendszerváltás előtti időszakból érdemes kiemelni a jogtörténész N. Szegvári Katalin munkáit, elsősorban az eredeti, levéltári feltáró munka miatt. Szegvári a hazai feminizmusnak elsősorban a női választójoggal kapcsolatos törekvéseit dolgozta fel, továbbá betekintést adott annak nemzetközi kapcsolataiba, valamint – mint a mozgalom előzményét – feltárta a nők egyetemi képzésének korlátozásával kapcsolatos vitákat a századelőn (N. Szegvári 1981 és 1988). A hetvenes években csak néhány kelet-európai blokkbeli országban jelentkezett feminista mozgalom (Lóránd 2018), ezért ez az időszak kimaradt a feminista múlt feltárásából.

A hatvanas évek végétől a nyugati demokráciákban kibontakozó feminista mozgalmakban résztvevő aktivisták és szellemi vezetők identitása szempontjából lényeges és elengedhetetlen mozzanat volt a feminista múlt

tudatosítása, a korábbi eszmeiség rekonstrukciója és a törekvések eredményeinek számbavétele. Betty Friedan is kiemeli az új közös, mozgalmi identitás jelentőségét, amely a korábbi nőmozgalmak történetének feltárásán alapulhat.⁶ A második hullám képviselői tehát igyekeztek mindazokat a hiányokat bepótolni a nőmozgalmak, és azon belül a feminizmus történetének feltárásában, amelyeket azt megelőzően figyelmen kívül hagyott a mainstream történettudomány. Krista Cowman megállapítása szerint minden társadalmi mozgalom eszmeiségének alapja a saját történelem megírása. Ez szolgál a közös mozgalmi, szervezeti identitás egyik alapjául, akár a nőmozgalomban, a munkás- vagy szakszervezeti mozgalmakban, vagy etnikai kisebbségek érdekvédő törekvéseiben (Cowman 2010).⁷ A rendszerváltás éveiben – azzal párhuzamosan, hogy törvénybe lépett az egyesülési szabadság, és a korábban korlátozott eszmei áramlás kiteljesedhetett – kialakul egy új feminista hullám, szervezetekkel és mozgalmi akciókkal (egész Kelet-Európa-szerte). Részben ennek is köszönhető, hogy megindul az érdeklődés a feminista múlt iránt.

Hazánkban a rendszerváltás időszakában a társadalmi szervezetek, nőegyesületek megjelenése mellett az akadémiai életben is elindult egyfajta érdeklődés, nyitás a feminizmus, a nőkutató, valamint a társadalmi nemek tematikája iránt⁸, amelyek akkoriban itthon úttörő jelentőségű kezdeményezéseknek számítottak. (Pető 1994, Thun 2002, Acsády 2010, Czibere 2014). A motivációk azonban nem feltétlenül kötődtek egyfajta mozgalmi hevülethez, sokszor a felismert „piaci rés”, az ennek hasznosításából származó előnyök kecsegtető volta és a tudományban új, felívelőnek tűnő, és egy időben akár divatosnak is mondható terület érdekessége vezérelte a szereplőket. A különböző motivációkat és az ezek alapján létrejövő teljesítményeket, intézményeket, publikációkat közelről megvizsgálva felfedezhetjük bennük a jellegzetes diszkurzív eltéréseket – ám a külvilág számára minden valószínűség szerint ezek értelmezhetetlen és jelentéktelennek tűnő különbségek lehettek.

⁶ Friedan (2021, 87–114). A korszakot meghatározó *The Feminine Mystique* magyar fordítása tavaly jelent meg. A könyv hivatkozott fejezete kifejezetten a történetírás jelentőségéről szól.

⁷ Krista Cowman nevéhez fűződik továbbá az „Az európai feminizmus elkötelezettsége saját történelme iránt: történelmi narratívák szerepe a gender alapú identitások kialakításában” című project. („European Feminism’s engagement with its own past: The utility of historical narratives in constructing gender-based identities). Ennek keretében szervezett workshopot 2010-ben a University of Lincoln-on (Anglia), amelynek többek között meghívott résztvevője volt Karen Offen, és a szerző is.

⁸ Jellegzetesen eleinte az angol tanszékeken jelentek meg feminizmussal, feminista irodalomelmélettel kapcsolatos kurzusok (pl. Szegeden, Budapesten) a társadalomtudományi előadások és szemináriumok mellett. Az egyik legjelentősebb kezdeményezés a 2006 óta évente megrendezésre kerülő, interdiszciplináris konferencia, és az abból kinövő TNTeF e-folyóirat, amely szintén az Angol-Amerikai Intézeti oktatókhoz kötődik, de hangsúlyosan a magyar jelenségek kutatóinak ad teret.

Elindult tehát egy új hullám, amelynek keretében egyetemi tanszékeken órákat kezdtek meghirdetni a feminizmus témakörében – eleinte jellegzetesen angol nyelvi és irodalmi tanszékeken, majd ezt követően a társadalomtudományokban, pszichológiában, közgazdaságtanban, történelemtudományban is. Érdeemes felidézni a legelső kezdeményezések egyikét, amely arra irányult, hogy az interdiszciplináris megközelítés szellemében összehozza a nők, a nemek kutatása és a feminizmus iránt érdeklődőket: a *Megosztott világ* című konferenciára az MTA Társadalmi konfliktusok Kutatóintézetében került sor 1994-ben.⁹ Ez volt az a rendezvény, ahol a résztvevők létrehozta egy szakmai levelezőlistát, amely a téma iránt érdeklődők fórumává vált. Erre az időszakra tehetőek az első kezdeményezések is, amelyek egy kiterjedt bibliográfia összeállítását célozták a hazai nő- és társadalmi nem kutatások terén.¹⁰

A kontextus vázlatos szemléltetése után, visszatérve a *hazai feminista mozgalmak kutatásának kérdéséhez*, érdemes felidézni egy viszonylag elterjedt korszakolást, amely szerint a hazai nőszervezetek és nőmozgalmak történetén belül a feminista törekvéseket a következő szakaszokban lehet elhelyezni:

1. pre-feminista mozgalmak, „feminisztikus” mozgalmak, emancipációs törekvések – a 19. század közepétől, második felétől, a reformkorhoz kapcsolódóan (pl. nőképzés, munkavállalás, közéleti részvétel kérdései)
2. XIX. század végétől az I. világháború végéig – a feminizmus első hulláma Magyarországon (1904 Feministák Egyesülete)
3. két világháború közti időszak
4. 1945 után (egyesületek megszűnnek 1948 után) – államszocializmus, nőpolitika, szovjet típusú emancipáció
5. rendszerváltást követő időszak, új társadalmi szervezetek – a feminizmus 2. hulláma.

Ezen a ponton érdemes egy rövid munkadefiníciót adni a feminizmusnak. Feminizmus alatt itt most elsősorban azt a mozgalmat és szellemi irányzatot tekintem, amely a nők egyenjogúsításáért, a patriarchális struktúrák és értékrendek elemzésének és meghaladásának szándékával jött

⁹ A konferencia az ELTE Szociológia Intézettel közös szervezésben az MTA TKK akkori igazgatója, Tamás Pál támogatásának jóvoltából jött létre, aki maga is előmozdítója volt a téma kutatásának. (Szervezők: Adamik Mária, Wessely Anna, Acsády Judit)

¹⁰ Séllei Nóra nevéhez fűződik az egyik interdiszciplináris bibliográfiai gyűjtés közreadása. Séllei, (2007). A bibliográfia jelenleg elérhető a Nővértékába honlapján, amely azonban 2018 után nem bővült (<https://noverteka.v-comp.ch/noverteka/home.htm>).

A Nőkért.hu-n is épül egy szakirodalmi adatbázis (amely ismeretterjesztő cikkeket, publicisztikákat is tartalmaz (<https://nokert.hu/szakirodalom>). Ez utóbbi információkért köszönet Antoni Ritának.

létre.¹¹ Feminista megközelítésben a nők alárendelt helyzete nem természetes és magától értetődően a nemek közötti biológiai különbségekkel indokolható, hanem történelmileg, társadalmilag meghatározott struktúrák eredménye. Gerda Lerner nyomán Francisca de Haan meghatározásában a feminista mozgalmak alternatív társadalmi szerveződés víziójával rendelkeznek, amelyben mind a nők, mind a férfiak önrendelkezése érvényesülhet (de Haan 2018, 65) A feminizmus különféle politikai és szellemi irányzatokhoz kötődően különböző irányzatokra is tagolható, és megszokott az irányzatok sokasága miatt „feminizmusok”-ról beszélni. A sokféle megközelítés és szemléletmód (a „feminizmusok”) közös nevezőjét kívánta megragadni az itt felvázolt definíció.

A feminista múlt kutatásának tétje

Láthattuk tehát, hogy a feminizmushoz, a nők helyzetéhez és a nemek kérdéseire köthető témának volt egyfajta felívelése, és elmondható, hogy újra feléledni látszik a feminizmus történetének kutatása. Vajon a konjunktúra (esetleg a remélt jó eladhatóság), a még mindig szép számmal meglévő üres foltok betöltése vagy egyfajta feminista öntudat keresése van ezek mögött? Természetesen a munkák értékét nem feltétlenül a kutatót mozgató indítékok fogják meghatározni, a tudományos eredmények értelmezésénél mindenesetre fontos szempont a kutatás kiindulópontja, még, akkor is, ha erre nem feltétlenül reflektál maga a szerző. Fontos szempont lehet még annak a tudatosítása, hogy az akadémiai berkeken kívül, a társadalmi nyilvánosság számára ezekből az eredményekből mi lesz elérhető, értelmezhető. Vajon a nők korábbi törekvéseinek feltárása hatással lehet-e a hazai magyar női társadalom érdekérvényesítési módjaira, szervezeteire, önmeghatározására?

Ezen kérdések mentén fogalmazódik meg az az érv, hogy a tudományos eredményeken túl más tétje is van annak, hogy milyen megközelítésben történnek a feltárások és milyen interpretációk jelennek meg a hazai feminizmusról a kortárs társadalomtörténeti kutatások nyomán.

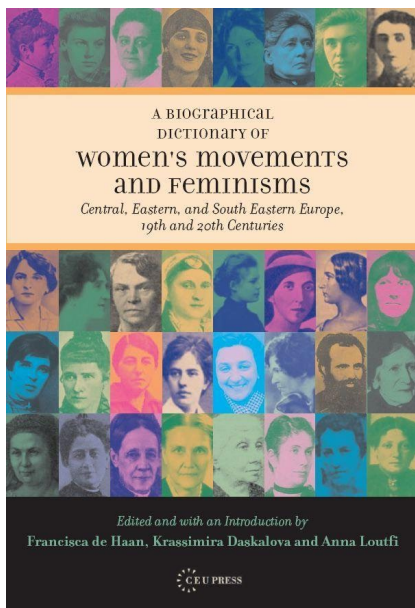
A feminista mozgalmak történetének kutatásával kapcsolatban a hazaihoz hasonló hangsúlyeltolódásokra, hiányosságokra, aránytalanságokra hívja fel a figyelmet több szerző is, akik érintettek régióink nőtörténeti feltárásaiban és adott esetben intézmények létrehozásában is. Kristen R. Ghodsee megállapítja, hogy marginális helyzetben van a nőtörténet kutatása Kelet-Európában, és az új divathullám ellenére vakfoltok vannak a feminizmus történetében, többek között a volt keleti blokk országainak nőmozgalmát illetően.

¹¹ Bővebb definíciót ld. Acsády 2004, 33–34.

Rávilágít továbbá a szomorú tényre, hogy a nyugati szerzők is ritkábban hivatkoznak ezekre az országokra, illetve olyan nőtörténeti munkákra, amelyek a régió történetét dolgozzák fel. Kérdés, hogy mi magyarázza mindezt? Talán a régió félperifériális helyzete, az államszocializmus öröksége, vagy egyéb tényezők? (Ghodsee 2021 és 2012).

Biljana Kasic a témával kapcsolatban kiemeli az eddig figyelmen kívül hagyott és marginális helyzetben lévő kelet-európai nőtörténeti források és történetek feldolgozásában a szemléletmód jelentőségét. Úgy véli, hogy a nők hagyatékának tekinthető elbeszélések, adatok, dokumentumok, tárgyak gyűjtését, a nőkkel /nőmozgalmakkal kapcsolatos tények, tárgyak, diszkurzusok méltó, tiszteletteljes (respectful) feldolgozását a feminista megközelítés segíti elő (Kasic, 82). A nőtörténet szerinte eredeti értelmezésében magában foglalja a társadalmi kirekesztés és befogadás dinamikájának történetét is. Francisca de Haan minderről szintén úgy vélekedik, hogy Kelet- Közép Európában és a Balkán országokban a nőkkel és a nemek történetével kapcsolatos kutatások kialakulása, fejlődése egyenlenségeket mutat, és a nőmozgalmak történetének jelentős része még megíratlan (de Haan 65). A nemzetközi kánonban elfogadott szokások szerint továbbra is marginálisan hivatkoztak. Az, hogy a történetek javarésze még megíratlan, arra vezethető vissza, hogy sokáig tartotta magát a vélekedés (még szakmai körökben is), hogy nem volt Kelet-Európában feminista mozgalom, és ezt a nyugati feministák is így vélték még az 1990-es években is, abban az időszakban, amikor elindult a párbeszéd az új kelet-európai csoportok/ mozgalmak és a nyugati feministák között. A nőkkel kapcsolatos dokumentumok gyűjtését, archívumok létrehozását és a nőtörténet megírását Francisca de Haan a nőket megerősítő folyamat részének tekinti, amelynek fontos hozománya a nőnek, mint társadalmi aktornak a megjelenítése. Mindez arra alapul, hogy a nőmozgalmak (így köztük a feminista mozgalmak) nem elszigetelt, helyi kezdeményezések voltak: a nők leveleztek egymással, utaztak, támogatták egymást számtalan formában. (Daskalova 2020, 2007 és: Daskalova – Bucur, 2020).¹² A nőtörténetírás jelentősége e szerzők alapján *a női hagyomány átörökítésében* van (1. ábra). A feminista szempont mindebben, hogy e hagyományok feltárásával alapozható meg egy alternatív narratíva, amely a patriarchális diszkurzusoktól függetlenedő női szemlélet és önértelmezés alapja lehet.

¹² Az *Aspasia* című folyóirat létrehozóinak egyik legfőbb célja, hogy ösztönözzék és ismertté tegyék a kelet-európai nőkutatókat. A folyóirat első számában (2007) is több tanulmány foglalkozott feminista mozgalmak történetével. Egy nagy projekt keretében pedig számos szerző és közreműködő munkájával kelet-európai nőtörténeti bibliográfiát állította össze a CEU oktatói közül többen (De Haan, F., Daskalova, K. and Loutfi, A. (eds). 2006).

1. ábra

A kelet-európai nőmozgalmak jelentős alakjairól nemzetközi összefogással készült, úttörő jellegű életrajzi összefoglaló gyűjtemény címlapja. (De Haan, Daskalova, Loufti eds., 2006)

szellemben indult el egy feltáró munka az 1990-es évek elején, amely kapcsolódott a Budapesten alapított Feminista Hálózathoz. Az egyesület lapjában, a *Nőszemély*ben – amely 1991 és 1998 között jelent meg – a szerkesztők létrehoztak egy 'Feminista Archívum' című rovatot, amely egyrészt szemlézett a századforduló hazai nőmozgalmának irodalmából, másrészt bemutatott néhány friss kutatási eredményt, tehát megjelenítette a szüfrassetmozgalmak és a hetvenes évek feminizmusának mozzanatait is (2. ábra).

A rovat célja az volt, hogy az adott keretek között utat nyisson a feminista mozgalmak történetének szélesebb körben való megismertetése felé, ezzel is segítve a korábbi ismeretek hiányából adódó

Agatha Shwartz álláspontja szerint hangsúlyozni kell a tényt, hogy a huszadik század eleji feminista mozgalom nem csak a politikai és szociális jogokról szólt, hanem a saját hang megteremtéséről is, és azért, hogy az új jelentéstartalmak kialakítóivá válhassanak a nők (Schwartz 2008, 8). Ezzel összefüggésben a feminista kiindulópontú feltárás téje a patriarchális irodalmi kánonból kihagyott, ám saját korukban jelentős életművet alkotó és női szerzők megjelenítése, és a társadalomtörténet-írás által kihagyott, negligált, alábecsült feminista mozgalmak rehabilitálása és újra értelmezése (Schwartz – Thorson 2014). Ebben a

2. ábra

A Nőszemély című feminista lap 4. számának (1994) címlapja, amelyen az 1913-as budapesti választójogi kongresszus alkalmából készült korabeli bélyeg grafikájának adaptált változata látható. A kisméretű másolatból rekonstruálta és a címlaphoz felhasználta Winternitz Mária grafikus.

tévhitiek oszlatását, és egyben egy új alternatív női szemléletmód és identitás kialakításához is hozzá kívánt járulni¹³ (3.ábra).

Kérdés azonban, hogy a feminizmus történetének feltárásában a fentebb hivatkozott nőkutató szerzők álláspontját és a mozgalmi indíttatású feltáró munka kiindulópontját hogyan vetjük össze a vegytisztán 'akadémiai' elvárásokat követő, karriert építő, professzionális történészek munkáival, akik számára a fenti szempontok többnyire nem mondanak semmit, és a témához más motivációkkal nyúlnak. Az, hogy számukra nem releváns hivatkozási keret a feminista történelemszemlélet és kutatói etika, azt eredményezheti, hogy:

- ezek a szerzők a fenti kontextus figyelmen kívül hagyásával továbbra is csökkenteni fogják – még az új motívumok feltárása ellenére is – a feminista mozgalom jelentőségét;
- felmerül annak a lehetősége, hogy félreinterpretálják az eredeti szellemiséget, célkitűzéseket, (például a szociális munka motivációját, a jogi követeléseket stb.);
- megesisik, hogy a kontextus figyelmen kívül hagyásával különös jelentőséget szentelnek a mozgalom vélt konfliktusos jellegének, (anélkül, hogy azt a társadalmi mozgalmakkal járó dinamikák értelmezési keretében tárgyalnák), illetve a feminizmust egyéni ambíciók kiélésének tekintik.

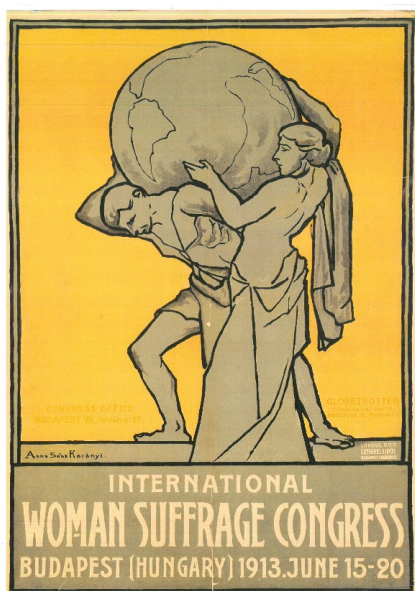
Az újabb feltáró munkákhoz és historiográfiai áttekintéshez úgy vélem, a következő szempontok hasznosak lehetnek:

1. annak tudatosítása, hogy a hazai feminizmustörténet kutatásában melyek a kiindulási pontok, milyen kutató motivációk / értékrendek ragadhatók meg;
2. milyen intézményi háttérből, kutatói műhelyekből vagy egyéni független pozíciókból érkeznek kutatók/szerzők a témában.

A fenti szempontok elsősorban a feminizmus első hullámához kapcsolódó, a századfordulón alapított, a mozgalmat összefogó szervezet, a Feministák Egyesületének kutatására vonatkoznak. Ebben a témában egyre több (és később tárgyalandó) egyetemi szemináriumi dolgozat született (az ELTE-n, a CEU-n, a Pécsi Tudományegyetemen, a Szegedi Tudományegyetemen), továbbá disszertációk, kötetek (magyar, angol, német

¹³ A lap számai digitalizált formában elérhetőek a Nőkért Egyesület jóvoltából az egyesület honlapján: <https://nokert.hu/mon-20140721-2300/1191/1/noszemely-szamai-tartalom-es-letoltes>.

nyelven), és több tucatnyi tanulmány.¹⁴ A szerzők nagyjából egyötöde külföldi, illetve külföldön élő magyar kutató, a többiek magyarországiak. Bár nem célja írásomnak, hogy ismertessem ezeket a műveket, megállapítható, hogy a külföldi szerzők megközelítésében megfigyelhető a hazai forrásokból nem feltétlenül következő címkézés, amely esetleg a nyugati nőmozgalmak politikai felosztásainak /irányzatainak visszavetítése. Ez eredhet Rosemarie Tong (1989) *Feminist Thought* című munkájának hatásából. A szerző a feminizmus(ok) áramlatait politikai/eszmetörténeti irányokhoz köti: marxista, liberális, radikális, posztmodern, pszichoanalitikus stb. Biljana Kasic idézett tanulmányában szintén problémásnak tartja az efféle címkézést (Kasic 85). Hasonló eljárások, és címkézés eredményeként például a századforduló hazai

3. ábra

A Nemzetközi Női Választójogi Szövetség 1913-ban, Budapesten meg tartott nagy sikerű konferenciájának korabeli angol nyelvű plakátja. A rendezvény szervezője és házigazdája a Feministák Egyesülete volt. Forrás: OSZK. (Korányi Soós Anna munkája).

feministáira az 'individualista, polgári, liberális, radikális' jelzőket alkalmazhatják – nem kellően megalapozottan. A múlt század fordulóján induló magyar feministák eredeti szövegeit olvasva, tevékenységeiket az adott társadalmi kontextusban és a nőszervezetek közegében vizsgálva megállapítható, hogy ezek a jelzők reflektálatlanul használva nem feltétlenül jól írják le a mozgalom lényegét és eszmeiségét (3. ábra).

Újabbban egyébként is sok kritika éri a politikai címkézést, és valószínűsíthetjük, hogy a feminizmus nagyon sok árnyalata¹⁵ valóban nem fér ezekbe a skatulyákba, és valószínűleg épp a lényeg merülhet feledésbe, ha a politikai irányoknak való megfelelés szerint kívánunk szerzőket értelmezni, vagy aktivizmusokat, mozgalmakat, helyi kezdeményezéseket, illetve 'single issue' ügyekért való kiállásokat megérteni.

¹⁴ Jelen dolgozat célkitűzéséhez híven, a szerzők felsorolására most nem áll mód – de ez tárgyat képezi majd egy átfogó historiográfiai áttekintésnek.

¹⁵ Körültekintő és jól alkalmazható Karen Offen megközelítése (Offen 1998), amely individualista és relacionista mozzanatok mentén különíti a különböző feminista irányzatokat

Intézmények, együttműködések

A nőtörténet kutatásnak több fóruma is alakult a közelmúltban Magyarországon, a Nőtörténeti Kutatóközpont az ELTE Bölcsészettudományi Karán és az MTA Nőtörténeti Munkabizottság. Több rendezvény, konferencia és kezdeményezés kötődik ezekhez a csoportokhoz, közös kutatómunka eddig kevésbé,¹⁶ inkább a szerteágazó kutatói tematikák összefogása, a kapcsolatok kiépítése a fő jelentőségük. Az elméleti kontextusok, keretek megtárgyalása, egyeztetése, a kutatói kiindulópontokra való reflexió egyelőre még várat magára. Enélkül a műhelyek még kevésbé közös munkák megjelenítői, mint inkább afféle közös szakmai platformok, ahol hasznos információcserére nyílik lehetőség, és kialakulhatnak kutatói együttműködések. Az MTA keretében megalakult csoporthoz tartozó kutatók legtöbbször más-más intézeti, vagy egyetemi háttérből jön, és egyéni kutatómunkáját ezekhez az intézményekhez kötődően végzi.

Végül röviden kitérnék arra, hogy a rendszerváltozás után jelentkező kelet-európai és azon belül, magyar női szerveződéseknek a feltárására már más jellemzők vonatkoznak. Felmerül itt is az a nehézség, hogy a feminizmus második hullámának értelmezési kerete, vagyis az új társadalmi mozgalmak nem, illetve kevésbé jelentek meg a mi régióinkban. Ezek a nyugati demokráciákban különböző más tematikákhoz kötődtek - így: diákmozgalmak, háborúellenes, antinukleáris mozgalmak, békemozgalom, ökológia, - és kapcsolódtak az akcióikhoz.

A kilencvenes évektől kezdődően megalakult hazai feminista szervezetek, mozgalmak történetének feldolgozásában – úgy érzem – egységesebb a magyarító keret, mint az első hullám kutatásánál. A legújabb mozgalmak vizsgálatánál természetesen a kutatási szempont és módszer is más, hiszen részben a jelenkor történeti megközelítési módszerével (pl. oral history), vagy szociológiai, mozgalomkutatási módszerekkel, eszközökkel dolgoznak a kutatók.¹⁷ A legújabb törekvésekről író szerzők alapvető tájékozottsággal rendelkeznek a nyugati nőmozgalmak vonulatairól, ezek tematikáiról, így adekvát módon illesztik a kelet-európai, poszt-szocialista mozgalmakat a nyugati, illetve globális keretekbe. Itt is megjelenik azonban, hogy kevésbé helyezik a kortárs kelet-európai törekvések kontextusába a magyarországi feminista kezdeményezéseket. Maguk a mozgalmak is bizonyos mértékben inkább nyugat orientáltak voltak, (kelet-kelet kapcsolatok ritkábbak voltak) bár voltak olyan kezdeményezések, amelyek épp ezt kívánták

¹⁶ Itt érdemes hivatkozni egy előkészületben levő, sok-szerzős, a huszadik századi magyar nőtörténet fejezeteit tárgyaló szerkesztett kötetre, amely sok szállal kötődik az ELTE-n megalakult kutatóközponthoz.

¹⁷ Így például mások mellett Fábíán Katalin és Kulcsár Zsófia kutatásai

áthidalni, pl. Network of East West Women. A szervezet ma is létezik és egyik fontos közvetítője a kelet-európai feminista mozgalmak és a nőtörténeti kutatásoknak. Itt érdemes megemlékeznünk a rendszerváltást követő időszak kiemelkedő személyiségeiről, akik nemrég hunytak el: Ann Snitow, (New School for Social Research, New York) a Network of East West Women alapítója, Olga Lipovskaja, az orosz új feminizmus meghatározó személyisége, Szentpéterváron független gender studies központ kezdeményezője, továbbá Jiřina Šiklová szociológus, a cseh ellenzéki mozgalom ismert figurája, aki a rendszerváltás utáni időkben meghatározó szerepét töltött be a kelet-európai nők kapcsolatépítésében, a prágai gender studies központ egyik alapítója, a Károly Egyetem oktatója. Mindhárman kulcsszerepet játszottak egy új kelet-európai feminista identitás kialakításában, amelynek magától értetődő része volt a feminizmus történetének, gyökereinek a feltárása és értő interpretációja. Úgy vélték, ezek a mozzanatok elengedhetetlenek ahhoz, hogy az államszocialista rendszer összeomlása után kialakulhasson egy alternatív női identitás a régióban, és hogy elengedhetetlen a nők megerősítéséhez azoknak a mintáknak a feltárása és bemutatása, amelyeket az aktivisták előző nemzedékei hagytak ránk.

Összefoglalás

A kelet-európai országokban a Szovjetunió összeomlása és a rendszerváltás utáni időszakban a nőszervezetek és feminista csoportok, valamint az egyetemeken meginduló women's és gender studies kezdeményezések létrejöttével megindult a nőtörténeti feltárások egy új hulláma. Az új kutatások egy része az államszocialista korszak tapasztalatának feldolgozásán túl az azt megelőző időszakok nőmozgalmainak dokumentumait kezdte vizsgálni. Sok helyen új felismerésként hatott, hogy ebben a régióban szinkronban a nyugat-európai első hullámmal, hasonlóan jelentős feminista szerveződések voltak. A magyarországi Feministák Egyesülete köré épülő országos elterjedtségű mozgalom kutatásában is megújult érdeklődés mutatkozik. Kérdés azonban, hogy a témákat kutatók között kialakulnak-e szakmai együttműködések, közös műhelyek. A tanulmány azt járta körbe, hogy mi a tétje a feltáró munkának, hogyan befolyásolhatja a feminizmus megíratlan, illetve újraértelmezett történelme a nők társadalmi identitását. A szempontok áttekintése egyben előkészítése is egy később kidolgozandó historiográfiai áttekintésnek, amely szisztematikusan tárgyalhatja a közelmúlt szakirodalmát a témában.

Felhasznált irodalom

- Acsády, Judit. 2004. *Emancipáció és identitás*. Doktori disszertáció. Témavezető: Neményi Mária. Budapest. ELTE Szociológia Tanszék. (Kézirat)
- Acsády, Judit. 2010. „Gender Studies in Hungary”. *ASPASIA: THE INTERNATIONAL YEARBOOK OF CENTRAL EASTERN AND SOUTHEASTERN EUROPEAN WOMENS AND GENDER HISTORY* 4 (1): 197–204.
- Acsády, Judit. 2016. „Megtettük-e azt, amit az eszményeink szerint meg kellett volna, hogy tegyünk?”: Az államszocializmus demokratikus ellenzékének elmaradt nőemancipáció-reflexióiról. *SOCIO.HU: TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE* 6 (2): 175–197.
- Aranyossi, Magda. 1974. *Lázadó asszonyok*. Budapest: Magyar Nők Tanácsa.
- Bucur, Maria. 2018. *The Century of Women: How women have transformed the world since 1900*. Lanham, Boulder, New York, London: Rowman & Littlefield.
- Cowman, Krista. 2010. “Carrying on a long tradition: second-wave presentations of first-wave feminism in Spare Rib c. 1972-80.” *European Journal of Women’s Studies* 17 (3): 193–210.
- Czibere, Ibolya. 2014. „Az asszonyok történetének megírásáról elfeledkezett még a történelem is. A nőtudomány útja az intézményesülésig.” *Metszerek. Társadalomtudományi Folyóirat* 3 (3): 18–32. 2022 március 12.
- Daskalova K. „[Entangled Histories of Women’s Movements and Feminisms: An Interview with Francisca de Haan.](#)” 2020. *Feminist Encounters: A Journal of Critical Studies in Culture and Politics*. 4 (2): 30.
- Daskalova, Krassimira. 2020. „Interview with Francisca de Haan.” *Feminist Encounters*.
- Eperjesi Ágnes. 2022. *Érezze megtiszteltetésnek*. Budapest: acb NEOWATT.
- Fábián Katalin, 2009. *Contemporary Women’s Movement in Hungary. Globalization, Democracy, and Gender Equality*. Washington: Woodrow Wilson Center Press.
- Fonó Zsuzsa, 1974. *Az ipari munkásnők helyzetéről a századfordulón*. Budapest: SZEKI.
- Fonó Zsuzsa. 1975. *A magyarországi nőmozgalom története*. Budapest, SZEKI.
- Fodor, Éva. 2003. „A női emancipáció Magyarországon és Ausztriában 1972-1992”. *Szociológiai Szemle* 1: 28–54

- Friedan, Betty. (2021. 1963.) „A feminizmus szenvedélyes múltja” In: *A nőiség kultusza* (Ford. Szirmai Panni) Budapest: Noran Libro. 87–114.
- Ghodsee, Kristen, R. (2021): „[A nemzetközi nőmozgalom „vörös nagymamáit”](#). [Feministák keleten és délen:lassan elfelejtjük, mit is köszönhetünk nekik](#).” *Le Monde Diplomatique. Magyar Kiadás*. Letöltés: 2022. augusztus 7.
- Ghodsee, Kristen, R. 2012. „Rethinking State Socialist Mass Women's Organizations: The Committee of the Bulgarian Women's Movement and the United Nations Decade for Women, 1975–1985.” *Journal of Women's History* 24 (4).
- Ghodsee, Kristen. 2019. *Second World, Second Sex: Socialist Women's Activism and Global Solidarity during the Cold War*. Durham; London: Duke University Press.
- De Haan, F., Daskalova, K. and Loutfi, A. (eds). 2006. *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms. Central, Eastern and Southeastern Europe, 19th-20th Centuries*. Budapest: CEU Press; reprint in 2008.
- De Haan, Francisca. 2018. „The global left-feminist 1960s: From Copenhagen to Moscow and New York”, In C. Jian, J. Klimke, M., Kirasirova, M. Nolan, M. Young, and J. Waley-Cohen (eds), *The Routledge Handbook of the Global Sixties: Between protest and nation-building*. New York: Routledge, 230–242.
- Kenedi, Géza. 1911. Magyar Feminizmus, *Magyar Figyelő* 1 (1): 51–61.
- Kertész Magda. 1979. *A szűfrazsettek*. Budapest: Kossuth.
- Kašić, Biljana. 2008. „The Potential of the Feminist ‘Suitcase’ - Preservation, Time(s) and Embodiment of Women's Heritage”, In Wieringa, S.E. (ed.). *Traveling Heritages. New Perspectives on Collecting, Preserving and Sharing Women's History*. Amsterdam: Aksant Academic Publishers, 79–90.
- Kovácsné Magyarai, Hajnalka. 2021. *Trendi nő a szocializmusban. Szépségideálok és szépségápolási szokások a Kádár-korszakban*. Doktori disszertáció. Eger: Eszterházy Károly Egyetem. (kézirat)
- Kulcsár Zsófia. 2014. „A rendszerváltás utáni (feminista) szerveződés kihívásai.” *TNTeF* 1 (1): 118–129.
- Lóránd, Zsófia. 2018. *The Feminist Challenge to the Socialist State in Yugoslavia. (Genders and Sexualities in History Series)*. London: Palgrave MacMillan.

- N. Szegvári, Katalin. 1988. „Az antifeminizmus történelmi gyökerei a nők felvételének ügye az első világháború előtt.” In *Numerus clausus intézkedések az ellenforradalmi Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 52–85.
- N. Szegvári, Katalin. 1981. *Út a nők egyenjogúságához*. Budapest: Kossuth.
- Offen, Karen. 2000. *European Feminisms, 1790–1950: A Political History*. Stanford: Stanford University Press.
- Offen, Karen. 1988. Defining feminism: a comparative historical approach. *Signs: A Journal of Women in Culture and Society*. 14.(1): 119–57
- Pető Andrea and Mark Pittaway. (eds). 1994. *Women in History - Women's History: Central and Eastern European Perspectives*. Budapest: CEU.
- Schwartz, Agatha. 2008. *Shifting Voices. Feminist Thought and Women's Writing in Fin-de-Siècle Austria and Hungary*. Montreal–Kingston: McGill-Queen's UP.
- Schwartz, Agatha and Helga Thorson. 2014. *Shaking the Empire, Shaking Patriarchy: The Growth of a Feminist Consciousness Across the Austro-Hungarian Monarchy*. Riverside (CA): Ariadne Press.
- Sélei Nóra. 2007. „Függelék. Az irodalom-, művészet- és kultúrakritika/elmélet és a társadalmi nem összefüggéseit vizsgáló Magyar nyelvű szakirodalom válogatott bibliográfiája.” In: Sélei Nóra: *Miért félünk a farkastúl? Feminista Irodalomszemlélet itt és most*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 223–269.
- Scott, Joan Wallach. 2001. *Van-e a nőknek történelmük?* (Ford. Endre Greskovits) Budapest: Balassi Kiadó
- Thun, Éva. 2002. „A nőtudomány és társadalmi nemek tudománya I-II.” *Magyar Felsőoktatás* 3–4: 50–51, 47–48.

„Létezik-e női filozófia?” – A Magyar Filozófiai Társaság által rendezett kétnapos konferencia 2022. március 24-25-én, konferencia-beszámoló¹

Létezik-e női filozófia? címmel rendezett két napos konferenciát a Magyar Filozófiai Társaság. Izgalmas vitákra gyűltünk össze a Bölcsészettudományi Kutatóközpont ötödik emeletén.

Érdekes volt a teológia és az irodalomtudomány területéről érkezve szembesülni a „létezik-e női filozófia” kérdéssel. Számtalanszor tettük fel a kérdést egyetemi irodalom tanulmányaim alatt: „létezik-e női irodalom”? A teológiában viszont úgy látom, hogy nem tettük fel elégszer a kérdést. Emiatt olybá hat, mintha folytonosan védekező helyzetből kellene válaszolnia mind a feminista teológiának, mind az általam művelt queer teológiának. A kérdés persze nem egyértelmű, ezt boncolgattuk a konferencián.

Mit jelent pontosan az, hogy „női”? A „női” a „feminista” jelző szinonimájaként szerepel a kérdésben? Továbbá: mit jelent az, hogy „női filozófia”? Ha nőként művel valaki filozófiát/teológiát? Ha ez utóbbit vesszük a fő kérdésnek, ahol is a nő a cselekvő alany, akkor egyértelmű a válasz: igen, létezik (bár gyakran alkalmazzák rá az eltörlés, a láthatatlanná tétel, a bekebelezés stratégiáit). Ha a „női” egyúttal az így keletkezett mű vagy alkotás jelzője is, akkor viszont kételkednem kell.² Ha a „nőit” tulajdonságként, vagy jelzőként kezeljük, akkor abban hiszünk, hogy van egy alapvető „női” érték. Ha pedig valamit nagyon másképpen csinálnak a nők, akkor abból adódhat az esszencializmusok és leegyszerűsítések csapdája. Ha viszont ezt tagadjuk (azaz nem csinálnak semmit másféleképpen a nők), akkor nem könnyű elkerülni az „egyenlősítgetés” csapdáját. Ha azt tételezzük fel, hogy mindenki egyenlő helyzetből indul, akkor ugyanis nem számolunk a patriarchátus működésmódjaival. Ami pedig nagyon is létező jelenség,³ ahogy a jelöletlen⁴

¹ Beszámolómm messze nem teljes: az első nap összes előadásán jelen voltam, de a második napon csak az első szekción vettem részt.

² Es akkor sem tudom a választ.

³ Az, hogy patriarchális szemlélet működik, az egyik szekció utáni vita kérdésében volt tetten érhető. Ebben az adott szekcióban egy nő vett részt, és két férfi (a másik női előadó nem tudott eljönni). A kérdező „a hölgyet” kérdezte valamiről, nem nevesítve. Abban a szekcióban ő egy név nélküli „hölgy” lett. Erdemes elgondolkodni azon, hogy abban az esetben, ha egyetlen férfi előadó van jelen, tőle is így kérdeztünk volna: „az urat kérdezném”?

⁴ A külön meg nem nevezett, nem jelzett, nem jelölt „filozófia” vagy „teológia” alapértelmezettként általában macsó/maszkulin.

maszkulin teológia és filozófia is. Amíg ezek léteznek, addig létezik feminista teológia és női, vagy feminista filozófia is.⁵

A konferencia megnyitó szavaiban a *Filozófiai Intézet* igazgatója, **Schmal Dániel** tovább fűzte ezeket a kérdéseket: vajon a műveltséghez való hozzáférés hiányai milyen utakhoz vezettek (és vezetnek) a nők számára? Milyen alternatív és kreatív hozzáférések, utak alakultak (és alakulnak) ki? Ezek a kérdések elvezethették a hallgatóságot a konferencia történeti aspektusaihoz – a különböző korokban milyen alternatív utakat, filozófiákat alakítottak ki azok a nők, akik nem értek hozzá ugyanahhoz az oktatáshoz, mint a férfiak?

Szintén alapkérdéseket feszegetett **Joó Mária** előadásában, aki előadásában a nőket, a nemeket és a feministákat járta körbe a filozófiában. A nő a filozófia tárgya vagy alánya? Mik a feminista perspektívák a filozófiában? Természetesen, mint minden tudományban, úgy a filozófiában is lehet (és véleményem szerint érdemes is) alkalmazni a feminista elméleti megközelítéseket. Ennek egyik lehetséges módszere a kánon újraolvasása feminista szemszögből, és némelyik konferencia-előadás erre tett kísérletet.

Pető Andrea a női értelmiségi munka jogait és kötelességeit elemezte. A privatizált, neoliberális, versengő helyzet, ami példának okáért a felsőoktatási rendszerekre jellemző, nem kedvez a nőknek. Ezután megvizsgálta az anti-intellektuális, illiberális állam működés módjait, annak nehézségeit és kihívásait. A magas pozíciókban a nők alulreprezentáltsága, vagy éppen teljes láthatatlansága jellemző. Ha jelen vannak, akkor egy apolitizált, kiüresedett keretben, vagy valakinek a feleségeként. A tudomány kanonizáló folyamataiból a nőket kihúzzák, és eltörlik. A neoliberalizmusban a tudományos sikerek gyakran kvantifikálódnak: mérőszámokkal, publikációs indexszámokkal. Egyes tudományágak „nem térülnek meg” (a társadalmi nemek tudománya), egyes iskolák „nem gazdaságosak, nem hoznak hasznot” (a Magyar Evangéliumi Testvérközösség hátrányos helyzetű régiókban létrehozott iskolái). Pető szerint az új kormányzati forma „*polypore*-állam”. A *polypore* „az a gomba, amely a fa törzsén élőködik, és semmi mást nem hoz létre, mint újabb *polypore*-t, nincs önálló léte. A fa törzséből kivonja, amire szüksége van, és azt betonbiztosan csak saját magának biztosítja.”⁶ A tudományban a *polypore*-ság többek közt a nők látszólagos reprezentációjában nyilvánul meg. Azaz hiába vannak a nők látszólag reprezentálva (a politikában

⁵ És hitem szerint „míg ember az ember”, létezni fog, így a dekonstruálás (vagy rekonstruálás, ásás, azaz a *midrá*) végeérhetetlen munka.

⁶ A „*polypore*-állam” Pető Andrea és Weronika Grzebalska által alkotott fogalom. Más dolgokkal is így tesz véleményem szerint a kormány. Például hasonló módon vonja el a baloldal terminusait, elit/establishment/neoliberalizmus kritikáját, majd olvasztja be és használja fel a saját, voltaképp neoliberális törekvéseihez (Pető 2018).

pl. minisztériumok élén, vagy köztársasági elnökként), jelenlétük jelképes, funkció nélküli, kiüresedett. A kormányzat a feminizmus szellemiségéből „gombamód” kivonja a nőket, és reprezentatív díszítőelemként használja őket: látszólag fontos, de valójában súlytalan pozícióba helyezve őket.

Mogyoródi Emese érdekes előadását azzal nyitotta meg: a mai filozófia nem szólítja meg az embereket, elefántcsonttoronyból beszél, ami nem más, mint a filozófiához való hűtlenség és gyávaság. Mogyoródi Ancsel Éva etikáját idézte fel – a rossz gondoskodás kiszolgál és elkényeztet, megszünteti a másik önállóságát, és végső soron a populizmus eszköze. Szókratész szövegeiben a nőiséget vizsgálva az előadó arra jutott, hogy a filozófia mizogün hagyományával szemben a filozófus másképp vélekedett a nőkről. Előadásában ezt több példával támasztotta alá. Az egyik példa a szókratészi „evangélium”, mely szerint jobb az igazságtalanságot elszemvedni, mint elkövetni. Ez a szubmisszió „női”, Szókratész pedig azzal, hogy nem a védelemre rendezkedik be, szembemegy a hagyományos erkölcsiséggel. További példaként szerepelt az előadásban a bábaság mint női metafora. A filozófia tudománya a szerzőnél nem más, mint a gondolatok világra segítése. Ez hasonló ahhoz a munkához, amit a bába végez. Ebben a képben a fiatal tanítványok terhes férfiak, Szókratész pedig a bába. Az előadó szerint fontos, hogy itt nem a megtermékenyítés képe szerepel, hanem a bábaságé, ami tipikusan női feladat.

Osváth Zoltán Olympe de Gouges forradalmi filozófiájáról értekezett, és ezzel egy számomra eddig ismeretlen feminista előfutárra hívta fel a figyelmet. De Gouges politikafilozófus és politikai aktivista volt. Kiáltványokat adott ki és pamfleteket írt, amiket kiragasztott a párizsi városfalra a királynőnek címezve. Forradalmi filozófiájában arra hívta fel a figyelmet, hogy a francia forradalomból kihagyták a nőket, és csupán a férfi hősökrol emlékeznek meg.⁷ A korban „állampolgár”, aki fenn tudja magát tartani, és a nők így nem azok. Gouges szerint a forradalom csak akkor lesz teljes, ha nők is felismerik benne a szerepüket. Kritizálta a házasság intézményét, a nők aktív választójogát szorgalmazta, megkérdőjelezte a *status quo*-t.

Hannah Arendt-ről külön konferenciaszekció szólt.

Császár Andrea Mária többek közt ismertette Arendt portréírásainak kortárs feminista olvasatait. Arendt írt Isac Dinesenről (igazi neve Karen Blixen), Rosa Luxemburgról és Rahel Levinről (Rahel Varnhagen). Utóbbi portréban Arendt újraértelmezte Levin híres szalonját és szembeállította a görög polisz nyilvános terével, amire az átláthatóság volt jellemző. Ezzel szemben a szalonokban a beszéd többsikú, játékos, és egyfajta álca. Arendt portréírásainak kortárs olvasatai hangsúlyozzák az

⁷ Az „állampolgár”, a *citoyen* franciául nem létezik nőnemben.

identitásképzést mint hermeneutikai mozzanatot. A különböző álneveket vizsgálva (pl. Karen Blixen) felmerül a kérdés, hogy mire volt lehetőség nőként, és mire adott lehetőséget a férfinéven írás? A száműzöttségben való lét is érdekes kérdéseket vet fel a nyelv, és a nyelvi kifejeződések kapcsán. A jelenre vetítve: hogyan jelenik meg a nyelvben a karantén-lét, a menekült-lét, a diaszpóra-lét?

Kovács Gábor a „macsó” Hannah Arendt-ről és a feminizmusról adott elő. Arendt megkülönböztette a munka (*labour*), az előállítás (*work*) és a cselekvés (*action*) fogalmait egymástól. Kiindulópontja a világ (*world*) fogalma, természeti környezetünk a föld (*earth*). *Homo faber*ként az ember „előállító mester”: létrehozza saját világát, amelyben mint otthonában lakozik. Az erőszak-előállítás férfi tevékenység, és a poliszban versengés van. A tettek a közsférában zajlanak, ahol a viszonyok politikaiak. A politikai cselekvés politikai térben jön létre. Itt ismét felmerül a kérdés: ki fér hozzá ehhez a politikai térhez, és ki nem? Arendt-nél a beszéd a meggyőzés nem kényszerítő formája, aminek etikai dimenziója van, és kooperatív, nem versengő modell. Az előadó azzal zárta előadását, hogy Arendt a többnyire „macsó” filozófiája ellenére (vagy épp azzal együtt) gazdagítja a feminista politikai gondolkodást.

Timár Andrea Arendt, Eve Sedgwick és Adriana Cavarero kapcsolódásairól adott elő Melville *Billy Budd*-ja kapcsán. Cavarero Arendt-olvasatában hangsúlyozza, hogy az ember a politikai térben születik meg másodszer, és ott mutatkozik meg szingularitása.⁸ A *Billy Budd* regény egyik szereplője viszont a dadogás miatt a politikai téren kívül reked. Mi az, ami a feminizmus számára ezek kapcsán fontos, elsajátítandó megközelítésmód, tanulnivaló? Arendt bevezeti a pluralitás fogalmát: „az emberi állapot alapvető ténye az emberek sokaságának létezése, az emberi lények pluralitása (plurality)”.⁹ A pluralitás tehát az a fajta jelenlét, hogy minél többféle hangot el tudok képzelni a térben. A felelős feminin etika a lehajlás, az odahajlás. Két kérdés van: a „ki” és a „mi” kérdése. A „mi” az ember minősége, a „ki” a kicsodaságot, a különbözőséget jelenti. Minden megszólalásnál a másoknak való kitettségemet és sérülékenységet is megfogalmazom. Egy szinguláris hang azt mondja: a másik halljon meg engem! Míg a (ki)mondás a „ki” -hez kapcsolódik, addig a „mi” a mondott dolog maga, a produktum, a beszéd. A társadalom hajlamos az utóbbira koncentrálni, és megfelekedezni a „ki”-ről, a hangról, annak a testéről, *aki* mond. A hangképző szervekről, tüdőről, a *kicsoda* szingularitásáról. Cavarero az álló, felegyenesedett *homo erectus* szembeállítja az elhajló (vagy meghajlott – Arendt a totalitarizmus gyökereiben ír „mindentől megfosztottakról”) emberrel. Szerinte az elhajlás és az odahajlás

⁸ Ahogy ezt a *For More Than One Voice: Toward a Philosophy of Vocal Expression* művében kifejti.

⁹ Kovács 2002.

természetesebb állapot, mint az egyenesség, vagy a felegyenesedett ember.¹⁰ Sedgwick queer olvasata a *Billy Budd* kapcsán az elhajlást, a devianciát, az egyenestől¹¹ radikálisan különbözőt hangsúlyozza.

Kapelner Zsolt Ancsel Éva újraértékelésére tett kísérletet előadásában. Ancsel ethosza tiltakozás az igazságtalansággal szemben, aminek alapja, hogy rosszul tartozunk össze. Az ethosz kapcsán nem szabad elfelejteni, hogy eredendően relációs dolog, interakcióban történik. A filozófus az *Éthosz és történelem*-ben (1984) egy hétköznapi reggeli teázást idéz fel egy férfi és egy nő között, majd ennek a reggeli aktusnak a sokféleségét (sokféle relációs helyzetét) elemzi. Miért nem lehetséges „egy ilyen roppant egyszerű elemi élethelyzetben” a történelmi időtől való teljes elvonatkoztatás? Ez a felelősség morális gravitációja: a felelősséget ugyanis a másik idézi fel bennem.

Horváth Orsolya előadása azt a kérdést vizsgálta: van-e igény női ismeretelméletre? Ebben a megközelítésben az lenne a lényeges, hogy a filozófia tárgya, a nő, szóhoz jusson. Az előadó szerint „alany és tárgy együttállása” határozza meg a módszert, így amit elemeznünk kell, az a női tárgy, vagy a női lét – a férfihoz viszonyítva, de azt nem normaként kezelve. Az előadó egy női ismeretelmélet felállítását kísérte meg. Előadásának érdekes pontja volt az a kérdésfelvetés, hogy vajon máshogy telik a „női idő”? Itt a ciklikusságot érdemes megemlíteni mint szempontot. Az előadás egyfajta kísérlet volt a női lét fenomenológiájára, vagy egy női fenomenológiára. Felmerül azonban a kérdés: ez lehetséges-e anélkül, hogy ne lennénk esszencialisták?

Podlovics Éva Lívia előadásában azt vizsgálta: szükséges-e női filozófia? A feminizmus egyik, az előadó által ismertetett lehetséges meghatározása: „tudományos szellemi és gyakorlati mozgalom a nők felszabadítására és emancipációjára”. A gyakorlati aspektus kapcsán az előadó bemutatta az itthoni nőmozgalmakat. Előadását némi értetlenség fogadta a hallgatóság soraiban, ami véleményem szerint annak volt köszönhető, hogy az akadémiai feminizmus jobbra elkülönült a gyakorlati, mindennapi feminizmustól. A tudomány és a mozgalom együttműködésének hiányát Podlovics is kiemelte előadásában.

Ugyanezt látom a teológiában, és a queer mozgalomban is. A tudomány elkülönül a mozgalmaktól, az aktivizmustól, holott egyik sincs a másik nélkül, szervesen összefüggenek. Azt gondolom, hogy jelen helyzetünkben nem megengedhető sem elefántcsonttoronyban lenni, sem szobatudósnak lenni. Az elméletnek és a gyakorlatnak kommunikálniuk kell

¹⁰ A felegyenesedett, egyenes ember kritikája az *Inclinations: A Critique of Rectitude* c. művében olvasható.

¹¹ Főként ha figyelembe vesszük, hogy a *straight* angolul heteroszexuálist is jelent.

egymással, és táplálkozniuk kell egymásból¹² – szűrtem le kávézás és pogácsázás közben. Köszönöm a *Magyar Filozófiai Társaságnak*, Széplaky Gerdának a szervezést, témafelvetést, táptalajt!

Gyárfás Judit

Felhasznált irodalom

Ancsel, Éva. 1984. *Éthos és történelem*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

Cavarero, Adriana. 2005. *For More Than One Voice: Toward a Philosophy of Vocal Expression*. Trans. Paul A. Kottman. Stanford: Stanford University Press.

Kovács, Gábor. 2002. „[Élet, szabadság, politika: Kultúrkritika és republikanizmus Hannah Arendt politikai filozófiájában.](#)” [ligetmuhely.com](#). 2022. jún. 28.

Pető, Andrea. 2018. „[A polypore-állam.](#)” [168.hu](#). 2022. jún. 28.

¹² Hiszen bennünk sem válik szét elmélet és gyakorlat.

Magyar női úttörők a tudományban és az oktatásban

Cristian Réka Mónika és Kérchy Anna, szerk. *Pioneer Hungarian Women in Science and Education*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2022. 151 oldal. ISBN: 9789634547716.

A *Pioneer Hungarian Women in Science and Education* [Magyar női úttörők a tudományban és az oktatásban (2022)] című kötet széleskörű áttekintést ad a tudományterületükön és az oktatásban kiemelkedő magyar kutatónők életútjáról és szakmai karrieréről. Az ismeretterjesztő kiadvány az MTA Nők a Kutatói Életpályán Elnöki Bizottság gondozásában jelenik meg. A tíz fejezetre felosztott mű elsődleges célja, hogy ráirányítsa a hazai és nemzetközi olvasóközönség figyelmét tizenhárom kiemelkedő magyar tudós nő eddig feltáratlan és háttérbe szorított életművére, amely mind egyedülálló jelentőséggel bír és a patriarchális intézményrendszer állította korlátokat feszegeti az adott társadalmi-politikai kontextusban. A kiadvány a tizenkilencedig századra és a huszadik század elejére tekint vissza.

Érdeemes kiemelni, hogy a Cristian Réka Mónika és Kérchy Anna által szerkesztett könyv angol nyelven jelenik meg, amely így még több olvasóhoz juttathatja el a tudományokban és oktatásban úttörő szerepet vállaló magyar kutatónők életművét. A válogatás tíz szerzője – Pukánszky Béla, Kéri Katalin, Bruckner Éva, Arany Zsuzsa, Varga Andrea, Kocic-Zámbó Larisa, Dalos Anna, Szabó Péter Gábor és Hargittai Magdolna – mind egy-egy fejezetben ír a női tudósokról. Két fejezet kivételt mutat abban, hogy összekötve tárgyal hasonló életutakat: Pukánszky a neveléstörténeti munkásság szempontjából emeli egybe Brunszvik Teréz és Teleki Blanka életútját, Bruckner pedig szintén egy fejezetben kapcsolja össze három orvosnő életútját. A felsorolásból kitűnhet, hogy a kötet két szerzője is férfi. Ez váratlan választás egy női történeti mű szempontjából, amely éppen a női kutatók mellőzöttségére és a férfi kutatók előtérbe helyezésére világít rá. Ugyanakkor mindkét férfi szerző a tudományterületük meghatározó szaktekintélye, és szintén feminista, nőközpontú szövegekkel járulnak hozzá a kiadványhoz.

Még ha ezidáig nem is sok magyar vonatkozású kiadás foglalkozott a nők tudományokban betöltött szerepével, a jelen kötet számára inspiráló előképként, példaként tekinthető a Balogh Margit és Palasik Mária történészek által írt *Nők a tudományban* (2010) című lexikon, amely csaknem négyszáz hazai tudós portréját vázolja fel, illetve Hargittai Magdolna *Nők a tudományban*

határok nélkül (2015) című kötete, amely hatvan beszélgetés alapján tizenhét ország női tudósát mutatja be az elmúlt két évtizedben. Mindkét említett könyv magyar nyelven jelent meg. A kötetek célja a női kutatók elismertségéhez való hozzájárulás – akár hazai, akár nemzetközi szinten. Míg a Balogh és Palasik által írt kötet több évszázadra visszatekintő enciklopédikus merítés, a Hargittai-könyv kortárs nőtudósok karrierjét mutatja be az interjúkon keresztül. A korábbi könyvekhez hasonlóan, az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelenő *Pioneer Hungarian Women in Science and Education* (Magyar női úttörők a tudományban és az oktatásban, 2022) című kötet is a nőtörténeti ismeretek bővítését tűzi ki céljául. A két említett kiadástól eltérően, ez a válogatás kifejezetten a nemzetközi nagyközönség számára készült, és a határokon túli olvasókkal kívánja megismertetni az 1945 előtt született magyar tudósok életútjait. A tudománytörténet-írás háttérbe szorítja a női kutatói életutakat – ahogy Hargittai fogalmaz, évszázadokon át a „tudós nő” kifejezés egy kibékíthetetlen ellentmondást fejezett ki (2015, 13). Ez a könyv is hozzájárul ennek a mai napig fennálló korlátozó szexista elképzelésnek megváltoztatásához, emléket állítva a saját korukban sokszor „félresöpört” de úttörő jelentőséggel bíró és diszciplínáikat megújító női tudósoknak. A kötet korlátai között említhető, hogy az elsődlegesen ismeretterjesztő szándékából kifolyólag sokszor csak felületesen ismerteti a kutatónők tudományos munkásságának részleteit. Emellett a kiadvány mindössze tizenhárom kutatónő életére fókuszál, így kétségkívül kimaradnak a válogatásból meghatározó tudósok. A könyvbemutatón említésre került, hogy a jelen kötet nyomdokain egy még szélesebb perspektívájú nőtörténeti munka 2023-ban kerülhet kiadásra. Ez a könyv a magyar akadémiai doktori fokozattal rendelkező kutatónők életpályájának bemutatását tűzi ki céljául, és a huszadik század második felére, illetve a huszonegyedik század elejére koncentrál majd.

A *Pioneer Hungarian Women in Science and Education* című kötet tizenhárom magyar kutatónő portréját vázolja fel, egyszerre ismertette a női tudósok életútját és pályáivét. A kötet lapjain illusztrációk és fényképek szemléltetik, illetve egészítik ki a szöveget, valamint a fejezetek végén szereplő kiterjedt bibliográfia lehetőséget ad további releváns szövegek felfedezésére, különös tekintettel a kutatónők saját publikációira. A válogatás során fontos kritérium volt, hogy a tárgyalt női tudósok hazájukban értek el kimagasló eredményeket, és itt is éltek életük végéig. Mindemellett az is lényeges szempontként szerepelt, hogy a fejezetek mind-mind különböző tudományterületekre fókuszálva mutassanak be prominens kutatókat és tanárokat. A könyv a női tudós által véghezvitt felfedezéseket és paradigmaváltó tudományos megfigyeléseket, vívmányokat ismerteti az orvostudomány, a biológia, a botanika, az ásványtan, a csillagászat, a matematika, a régészet, a pedagógia és a zenetudomány terén.

A portrék sorát Brunszvik Teréz és Teleki Blanka, a magyar nőnevelés meghatározó alakjainak, a női oktatás egyenjogúsításának élharcosainak bemutatása nyitja. A kötet leírja, ahogy Torma Zsófia felfedezte az Európászerte jelentős őskori régészeti lelőhelyet, a tordosi kultúrát, és szemünk elé tárja, ahogy Degenfeld-Schomburg Berta észrevette az első ismert extragalaktikus szupernovát, majd tudománytörténeti munkát végzett a kiskartali csillagvizsgálóban. A kötet ismerteti Hugonnai Vilma, Steinberger Sarolta és Genersich Margit, az első három magyar orvosnő viszontagságos, de úttörő életpályáját, majd betekintést nyújt Dienes Valéria táncművészetet, zeneművészetet, filozófiát és matematikát egybefonó sokoldalú munkásságába. Megismerhetjük Dudich Endréné Vendl Mária ásványtanban és kristálytanban végzett kiemelkedő oktatói és kutatói tevékenységét. Ismerősnek tűnhet Csapody Vera saját maga által színesen illusztrált magyar növényhatározója, melyben kiteljesedhetett a botanika és a képzőművészet iránti érdeklődése. Prahács Margit a Zeneakadémia könyvtárvezetőjeként végzett zenetörténeti munkássága során a nő történeti portrék ábrázolására fektetett különös hangsúlyt. Az utolsó két fejezet bemutatja Péter Rózsa matematikusként végzett kiemelkedő kutatói, pedagógia és tudományos szerepvállalását, melyben közelebb hozta a matematika világát a mindennapokhoz. Bepillantathatunk Banga Ilona biokémikus életművébe is, aki – Szent-Györgyi Albert mellett dolgozva – nagyban hozzájárult a C vitamin felfedezéséhez, és emellett az izomkutatás terén is kiemelkedő megfigyeléseket tett. A könyv középpontjában ez a tizenhárom életút áll, melyek sokszor nem egyetlen tudományterületre koncentrálnak, hanem akár többet is összekapcsolnak.

Az erőfeszítések azonban nem hozták meg mindig a várva várt széleskörű tudományos elismerést. A könyv szót ejt arról, hogy a karrierpályájuk során a tudós nőknek milyen akadályokkal kellett megküzdeniük ahhoz, hogy tanárként vagy kutatóként vezető pozíciókat foglalhassanak el – hiszen az egyetemek kapui nem álltak szélesre tárva a nők előtt. Ahogy a kötetben Hugonnai Vilma példája is mutatja, aki csak 1897-ben, ötvenévesen kapott arra lehetőséget, hogy honosíthassa diplomáját miután első nőként elvégezte az orvosi képzést Magyarországon is a zürichi orvosi diplomája megszerzése után. A nőkkel szembeni évszázadokra visszanyúló társadalmi előítéletek olyan megpróbáltatásokkal jártak, amelyekkel azonos végzettséggel és ambíciókkal rendelkező férfiakkal nem kellett megküzdeniük. A könyv számos példával illusztrálja, hogy egy-egy rendkívül tehetséges nő milyen nehezen érvényesülhetett férfiak által dominált területeken. Torma Zsófia az általa felfedezett ásatást tordosi kultúrának nevezte, azonban amikor Miloje Vasić szerb régész ezekhez hasonló leleteket talált, a férfi Vinča kultúra nevet adott felfedezésének, figyelmen kívül hagyva

Torma eredeti szóhasználatát – így a leletek ma Vinča–Tordos kultúra néven ismertek. A nők áttörő felfedezései rendszerint, ehhez hasonlóan elismerés vagy akár említés nélkül maradtak nemzetközi tudományos fórumokon és oktatási intézményekben. Ahogy Cristian Réka megemlíti, bár Torma sok korabeli neves régésszel is kapcsolatot tartott és levelezett, közülük csak kevesen említették meg az írásaikban a magyar kutatónő által felfedezett leleteket.

Ez is azt mutatja, hogy nem csak a szélesebb társadalomban nem fogadták el a női tudósokat, hanem még a saját tudományos közegükben is zárt ajtók álltak előttük. Munkásságuk méltatása gyakran a mai napig kimarad lexikonokból, enciklopédiákból és iskolai tankönyvekből. Köztük néhányan akár még Nobel-díjat is érdemeltek volna felfedezéseikért, ám a díjazás rendre elmaradt. A biokémiában jeleskedő Banga Ilona helyett szintén egy férfi, Straub Brúnó aratta le a tudományos babérokat. Később Szent-Györgyi már hiába próbálta tisztázni a tudósnő elengedhetetlen szerepét a kutatásban, de az utólagos megemlítés nem kárpótolhatta Bangát az elvesztett széleskörűbb elismerésért.

A fejezetek mindezeket a nemzetközi kontextusban is jelentős kutatásokat a női tudósok életútjába ágyazottan tárják fel. A közéletből kirekesztés mellett magánéleti kihívást jelentett, hogy a kutatónők a sikeres tudományos-oktatási pályáivükön kívül igyekeztek időt és energiát szakítani családjuk építésére és párkapcsolataik ápolására is. A kötet által felölelt időintervallumban az úttörő női tudósok a társadalomban berögzült hagyományos nemi szerepek természetesnek vélt hierarchikus felosztása miatt kevés támogatásra számíthattak közvetlen környezetükből. A tíz fejezet a női tudósok egyéni útjainak sikereit, motivációit és konfliktusait az adott társadalmi közeg kontextusában ismerteti. A pályáivüket alakító visszatérő elemek: a családi háttér, az alap- és középfokú oktatás meghatározó szerepe, a felsőoktatásba eljutás nehézségei, majd a családalapítás és a tudományos munka iránti elköteleződés konfliktusa. Ez utóbbi támogatás hiányában gyakran választásra kényszeríti a női tudósokat, egészen a mai napig. A kötet által felölelt időintervallumot a nők folyamatos térnyerése határozza meg minden területen, főként a világháborúk alatt – hiszen ez idő alatt nem csak a női-férfi szerepek változtak meg, hanem a lehetőségek is egyre inkább megnyíltak a tudományos pályán a nők számára magyar és nemzetközi kontextusban egyaránt. Ez a megnyílás azonban nem jelentett zökkenőmentes sikerszíriát a karrierívben.

A sokszínű kiadvány áttekintést ad jeles első nők által véghezvitt neveléstörténeti és régészeti előrelépésekről, jelentős csillagászati megfigyelésekről, orvosi életpályákról, táncművészeti újításokról, teológiai kérdésfelvetésekről, ásványtani felfedezésekről, botanikai növény-

határozásokról, zenetörténeti írásokról, előrelendítő matematikai kutatásokról és biokémiai áttörésekről. A kötet tizenhárom nő pályaképét mutatja be ezen tudományterületek és az oktatás széles spektrumán. E kötet segítségével a tizenkilencedik századtól a huszadik század közepéig alkotó és kutató nők neve bekerülhet a köztudatba, és életük szépségei és nehézségei inspiráló erővel bírhatnak a következő tudós generációk számára.

*Szokolyai Dóra
Szegei Tudományegyetem*

Felhasznált irodalom

- Balogh, Margit és Palasik Mária. 2010. *Nők a magyar tudományban*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Hargittai, Magdolna. 2015. *Nők a tudományban határok nélkül*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

SZABADON HOZZÁFÉRHETŐ PUBLIKÁCIÓK

A *SIGN* folyóirat **2022. november végéig** letölthetővé tette minden abortusszal, reprodukciós jogokkal foglalkozó tanulmányát az Egyesült Államok Legfelső Bíróságának *Roe v. Wade* döntésének eltörlésére adott tiltakozó válaszlépésként: [ITT](#).

Joanna Mizielińska *Queer Kinship on the Edge? Families of Choice in Poland* 2022-ben a Routledge-nál megjelent kötete fejezetenként letölthető: [ITT](#).

PoLAR: Political and Legal Anthropology Review folyóirat: [ITT](#).

European Comic Art folyóirat: [ITT](#).

Frieda Afary: *Afghanistan and Its Challenge to Feminism* tanulmány: [ITT](#).

LeftEast folyóirat: [ITT](#).